

131.021

PETAR TOMAC

RATOVI I ARMije
XIX VEKA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

VOJNA BIBLIOTEKA
NASI PISCI
KNJIGA PEDESET ĆETVRTA

UREDIVAČKI ODBOR

General-pukovnik GOJKO NIKOLIĆ, general-pukovnik RAJKO TANASKOVIĆ,
general-pukovnik VASO JOVANOVIĆ, general-pukovnik u penziji ZDENKO
ULEPIĆ, general-pukovnik u penziji BLAŽO JANKOVIĆ, general-potpukovnik
ĐOKO IVANOVIĆ, general-potpukovnik BOŠKO ĐURIČKOVIC, general-potpukovnik
NENAD DRAKULIĆ, general-potpukovnik DIMITRIJE PIŠKOVIĆ, general-major
VELJKO MILADINOVIC, pešadijski pukovnik RASKO POPOVIC (odgovorni urednik)

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 131021

PETAR TOMAC

RATOVI I ARMIJE XIX Veka

BEOGRAD
1968.

PREDGOVOR

Obiljem i kvalitetom materijala XIX vek omogućava istoriji da prati razvoj vojne misli kroz teoriju i praksu u uzročnoj vezi Ranije, do francuske revolucije, teorija je fragmentarna, reklo bi se slučajna, a istoriografija nepotpuna, najčešće i nekritična, pa se njihov međusobni uticaj jedva zapaža, ukoliko se uopšte može zapaziti. Posle Napoleonovih ratova, uporedo sa naglim razvojem materijalne civilizacije, prosvete i kulture, vojne nauke a pre svega teorija ratne veštine sve više i sa više sistema prodiru u bit rata da bi se u zbilji, u praksi rata, moglo upravljati događajima racionalno i efikasno. Istim ovim putem mora poći i vojni istoričar: utvrditi genezu i tendencije teorije, uočiti njihov uticaj na praksu i obrnuto.

Nastojao sam da tako postupim. Najviše sam se pozabavio ratnom veštinom — strategijom i taktikom — onim disciplinama koje neposredno utiču na ratna dejstva, a njih sam međusobno razgraničavao prema shvatanjima vremena. Pojam operatika (operativna veština) tek se nazire pri kraju ovog perioda, pa onu materiju koju ona danas obuhvata u nas stavio sam u strategiju, čiju je glavnu sadržinu ona tada činila. Uporno sam pokušavao da izdvojam osnove na kojima su izgrađene koncepcije teorije ratne veštine i da ih kritički propratim, pri čemu sam najviše prostora posvetio onim vojskama koje su bile na čelu razvoja. O sekundarnim vojnim naukama, kao što je fortifikacija, vojna geografija, nauka o oružju, organizacija, pozabavio sam se onoliko koliko je bilo neophodno za razumevanje evolucije strategije i taktike. Nastojao sam da jasno postavim gornju granicu strategije prema ratovodstvu — domenu državnika koji upravlja ratom — pojam čija se sadržina počinje takođe da prikuplja u ovom periodu, a u kritici prakse trudio sam se posebno da rasvetlim odnos politike i strategije.

Po želji izdavača obradio sam sve evropske ratove od pada Napoleona do prvog svetskog rata. Njihov se relativan značaj ogleda u posvećenom prostoru. Dati su i glavni kolonijalni ratovi koji tako drastično ilustruju imperijalizam epohe. Nije zaborav-

ljen ni američki građanski rat, ali su sasvim izostavljeni ratovi između latinskoameričkih država, jer su od slabog interesa za teoriju i istoriju. Nacionalni ratovi, srpski i crnogorski, obrađeni su u opštem sklopu da bi se mogla shvatiti celina, dakle, kraće no što u nas zaslužuju. Tu prazninu popunjava obilna literatura objavljena pre i posle drugog svetskog rata, a njima će se, svakako, naša istoriografija još pozabaviti. U svakom ratu pratim sam strategijsku (operativnu) nit bar u širim okvirima, a taktiku prikazivao u tipičnim bitkama, pa nisu sve obrađene na isti način i u istoj opširnosti.

Teorija i organizacija su grupisane na dva mesta, na čelu svakog dela. Takvoj se kompoziciji može štošta zameriti, pre svega, da se teorija i praksa ne razvijaju iz rata u rat, a da se o nekim pojavama mora govoriti pre no što su se javile. Meni, ipak, izgleda da bi se daljim cepkanjem razbila njihova razvojna linija, mnogo šta bi se moralo ponoviti u interesu jasnoće, a svaka se pojava i inače ne bi mogla hronološki postaviti sa dovoljno tačnosti.

Kao i u prethodnim radovima, geografska imena sam dao u najnovijoj verziji svuda gde sam to mogao utvrditi, izuzev u slučajevima kada se staro ime toliko duboko usadilo da je postalo istorijski pojam. Ostavio sam, na primer, Šumla mada su je Bugari nazivali Šumen, a u najnovije vreme Kolarograd. U Registru će se dati sve tri verzije. Nisam mogao biti dosledan ni pri fonetizaciji ličnih imena. Poštujući tradiciju stavio sam Ipsilanti, ali uporedio i Mavrokordatos. Bitno je da će se u Registru pored fonetskog naći i izvorni oblik. Ruska imena sam preneo transliteracijom, izuzev onih koja su postala već sastavni deo našeg jezičkog blaga, pa sam pisao Skobelev ali i Lenjin.

Devetnaesti vek je pretrpan izvorima. Srećom sada stupaju u akciju istorijska odeljenja generalštabova koja rekonstruišu svoje ratove iz sopstvenih ratnih arhiva. Dva takva antagonistička rada daju gotovo potpun pregled nad događajima. Praznine popunjava ogromna literatura nikla na tim solidnim osnovama. Gotovo nepregledna je i teorijska literatura. Sva je teškoća u tome da se u našim bibliotekama, opustošenim dvama ratovima, pronađe ono što je bitno. U nedostatku originala moramo se ponekad zadovoljiti i prevodima na strane jezike. Kao i u mojim prethodnim knjigama, literatura je i u ovoj složena po glavama, po principu da se jedno delo navede samo jednom, tamo gde svojim sadržajem najviše pripada.

PISAC

D E O P R V I

KAPITALISTIČKI LIBERALIZAM

1815—1871.

Glava prva

TEORIJA RATNE VEŠTINE

Razbivši okove absolutističko-feudalnog društva, francuska revolucija dala je i ratu novog maha. U odbrani svojih revolucionarnih tekovina od nasrtaja reakcionarne Evrope, francuska nacija je u službu rata stavila neslućene snage kojima je probila dotađanje njegove ograde. Rat koji ona vodi nije više *kabinetски*, posao vladara i njegovih ministara, koji su stvar dinastije identifikovali sa državom, već rat naroda, širokih njegovih interesa. Sada je silovitiji, zamašniji, sudbonosniji. Takav rat je dobio nov sadržaj i stvorio sebi nove oblike i postupke. U borbi protiv francuske hegemonije, njih je prihvatile i druga strana. Posle Napoleonovih ratova teorija će se naći pred radikalno novim pojavama.

1. PRETHODNICI

Prvi teoretičari nove epohe javljaju se pre toga, još usred zveke oružja.

Berenhorst je u svom radu Razmišljanja o ratnoj veštini, njenom napretku i pouzdanosti (*Betrachtungen über die Kriegskunst, über ihre Fortschritte und ihre Zuverlässigkeit*), izdatom 1797, nastojao da Kantovu *Kritiku čistog uma* primeni na ratnu nauku i ratnu veštinsku, pa je došao do zaključka da je prva najnesigurnija među naukama a druga najteža među veštinama. Nemoguće je — tvrdi on — postaviti upotrebljiva pravila ratovanja otkako je barut, masovnim gubicima koje nanosi, onemogućio svaki proračun a slučaju širom otvorio vrata. Ratna veština — koju on posmatra samo na bojištu — ne počiva na nepromenljivim zakonima već na nemerljivim činiocima, na hirovitim izlivima duše, na osećanjima i

volji subjekata, dakle, onih koji je upražnjavaju. Ratna veština zahteva talenat i sreću. Agresivnost je njena kvintesencija. Impresioniran uspesima ustanika u američkom ratu za nezavisnost i francuskih revolucionarnih armija u borbi sa britanskom, odnosno pruskim i austrijskom linijskom vojskom, Berenhorst je ustao protiv institucije stajačih armija, izuzev neophodnih okvira (kadrova) koji bi se popunili iz naroda kada nastane potreba. Tražio je, dakle, kadrovsku armiju, okvirnu kako ju je nazvao. Posebno se oborio na grubu, svirepu, sitničarsku prusku vojsku, na njenu formalističku taktiku, na Fridriha Velikog, njenog glavnog tvorca, što je zanemario, upravo gušio moralne pobude. Berenhorst je verovao u večit mir, pa je sa sarkazmom govorio o *nauci koja ubija prema pravilima*. Tu su možda najdublji korenii njegovog skepticizma prema teoriji ratne veštine.

Berenhorstova gledišta, izneta sa velikom erudicijom, duhovito i brilljantno, učinila su veliki utisak, naročito u Nemačkoj. Bilo je vrlo smelo udariti na još nenačeto nasleđe Fridriha Velikog pa nisu izostale oštре kritike u odbranu prošlosti i rutine. Berenhorst je na njih odgovorio u tri maha¹, ali ubedljiviji odgovor njegovim kritičarima dao je Napoleon oborivši nadutu i anahronističku prusku vojsku dvostrukim udarcem kod Jene i Aueršteta. Značajnije od kritike pruskog vojnog uređenja je Berenhorstovo subjektivističko gledanje na ratnu veštinu — da je stvara onaj koji ratuje, što ga je navelo i na misao o kadrovskoj armiji. Nisu to bile sasvim nove ideje, ali niko ih pre njega nije izneo tolikom snagom. One će često odjekivati u doba koje nailazi.

Inspirisan Berenhorstom, donekle Folarom² i Lojdrom², Bilov objavljuje 1799. *Duh novog ratnog sistema* (Geist des neueren Kriegssystems), gde se kvalifikativ „nov“ odnosi na vreme od pojave baruta, koje on oštro suočava prethodnom periodu hladnog oružja. Ali Bilov u stvari nastoji sistematizovati strategiju XVIII veka. Tu se vrlo malo oseća revolucionarni duh vremena. Drugo izdanje (1805) je pod jačim uticajem događaja koji potresaju Evropu, a još više poslednji njegov rad *Najnovija taktika kakva bi trebalo da bude* (Neue Taktik der Neueren wie sie sein sollte), objavljen iste godine. Poznijim delima gotovo da polemiše sa pr-

¹ *Betrachtungen über einige Unrichtigkeiten in den Betrachtungen über die Kriegskunst...* (1802); *Nothwendige Randglossen zu den Betrachtungen über einige Unrichtigkeiten in den Betrachtungen...* (1802); *Aphorismen* (1805).

² P. Tomac, *Vojna istorija*, str. 792 odnosno 796.

vim, toliko se međusobno razlikuju. Više od hronologije njegovog razvoja nas ovde interesuje sinteza njegove misli.

Za Gibera³ sva je ratna veština bila taktika podeljena na dva dela: elementarni, *ograničeni* deo kako ga je nazvao, bavi se detaljima formacije i obuke do puka; složeni, *uzvišeni* deo je nauka generala. Bilov ju je podelio po drugom kriteriju: taktika — kaže jednom, nauka je ratnih pokreta čiji je (valjda neposredan) predmet neprijatelj, a strategija — on je prvi upotrebio ovaj pojam posle Lava VI Mudrog⁴ — jeste to isto samo što neprijatelj nije predmet već (konačna) *svrha*; drugi put one se razlikuju po tome što je taktika pokret u sferi neprijateljevog vidnog polja a strategija van njega; najzad — reći će treći put — taktika bije boj a sve van toga je strategija. Bilov je, dakle, ratnu veštinu podelio na dva posebna dela koji se odigravaju u posebnim sferama, odvojeno u vremenu i prostoru.

U Bilovovoj strategiji je *operacija* u osnovi razmatranja. On je definiše kao pokret u odnosu na neprijatelja, ali on joj nije neposredan cilj. Svaka operacija ima svoju polaznu i krajnju tačku — *subjekat i objekat* kako ih naziva, a linija koja ih spaja je *operacijska linija (pravac)*. Pošto je magacinski sistem snabdevanja uzeo kao postulat, magacin iz koga se armija snabdeva je subjekat operacije; ako postoji samo jedan subjekat (magacin), postoji samo jedan operacijski pravac, što nije dobro jer ga protivnik može ugroziti ako se postavi na njegov bok. Otuda — zaključuje — treba imati više operacijskih pravaca koji će polaziti sa više subjekata prema istom objektu, dakle, koncentrično, što ne znači da će se snage deliti na sve te pravce, mada Bilov to ne poriče izričito. Za njega više pravaca pružaju veće mogućnosti manevra, alternative ako protivniku bude uspelo da preseče neki od njih. Liniju koja spaja više subjekata nazvao je *bazom* — osnovicom. Ona može biti povoljna i nepovoljna, duža, kraća, obuhvatna. Bilov je izračunao i ugao koji operacijska linija treba da zaklapa sa bazom pa da operacija bude uspešna. Ukoliko je veći utoliko bolje, a nikako ispod 60°. U povlačenju treba raspolagati sa ekscentričnim operacijskim pravcima, takođe pod određenim uglovima. To je očigledno *geometrijska strategija* kako je nazvana, mada je u poslednjem svom radu ustao protiv uvlačenja matematike u ratnu veštinu, što se tada vrlo često činilo. Ima i

³ Isto, str. 795.

⁴ Isto, str. 383—384.

drugih kontradikcija u delu tog složenog čoveka gde duboka misao koegzistira sa apsurdom.

Svoja strategijska gledišta Bilov prenosi na taktiku. U taktici baza je borbeni poredak, a operacijski pravci su marševski pravci kojih ima onoliko koliko vrsti (linija) pešaka i konjanika, odnosno pravci gađanja topova. Napad protivnika ne treba sačekati na mestu, već mu krenuti u susret radi preotimanja inicijative, izuzev kada se raspolaže praktično neosvojivim položajem. Ipak se svaki položaj može obići. Na frontu demonstrirati, a napadati na bojkove, čime se najlakše ugrožava protivnikova operacijska linija, pa otuda težiti širem borbenom poretku no što ga on ima. Dvadeset bataljona po 800 ljudi zauzimaju u Bilova 12 km fronta, znatno više no što se tada radilo i predviđalo, upravo da bi se stvorili uslovi za obuhvat; po dve čete obrazovale bi liniju od dve vrste, a druge dve razvile bi se u strelce. U intervalu između bataljona postavlja Bilov laku pešadiju i artiljeriju, a konjicu iza pešadije. Bilov žali za nestalim kopljima, kao najboljem oružju pešadije protiv konjice. Iz borbe se treba izvlačiti ekscentrično trkom, bez reda, do određenog terenskog odseka. Posle svakog izgubljenog boja treba odmah preći na ofanzivne operacije. *Niko nije tučen dok to sam sebi ne prizna.* Osnovno je njegovo pravilo: mogu se prihvati manji bojevi, a bitke izbegavati manevrom. Borba se uvek može izbeći ako se protivniku ne priđe suviše blizu. Iz strategije izbegavanja bitaka kao logičnu konstataciju izvodi Bilov večit mir, no tek pošto velike države budu uništile male. Drukčiji je to pacifizam od Berenhorstovog. Uočivši snagu koju je francuska nacionalna vojska dala ratu, Bilov je pristalica konskripcije (vojne obaveze), a i Berenhorstove kadrovske vojske.

Smesa zastarelog i naprednog u Bilovovom delu — kao što su kopla i streljački stroj, operativna agresivnost i taktička uzdržljivost, strategija XVIII veka i narodna vojska, najzad, pacifizam i uništenje malih — pre svega je odražaj vremena u kom se lome dve epohe, ali i izraz autorovog impulsivnog, nestabilnog temperamenta, nesposobnog da rezultate pronicljiva, na mahove i vidovita duha racionalno poveže u sistem, upravo da svoja saznanja razvija logički konsekventno. Ipak, znatan je bio utisak njegovih radova na mlade, intelektualno nastrojene vojne krugove u Nemačkoj koji su duhovno već kidali sa rutinom prošlosti. Nedovoljno obrazovana masa oficira je ostala indiferentna ukoliko je saznala za njega, a odgovorni pruski vrhovi, pogodeni njegovom oporom kritikom i zajedljivim podsmehom kojim je izvrgavao

ruglu sve njihove ustanove i ideje, trpaju ga u tamnicu, gde ga je ubrzo našla smrt. Kažu da su ga zatvorili na zahtev ruskog cara Aleksandra koga je uvredila oštra Bilovova osuda operacija Rusa i Austrijanaca 1805. Svakako, umro je u ruskom zatočenju u Rigi. Bilovova pojava nema trenutnog, revolucionarnog značaja. Njegove ideje probijaće se u krut pruski sistem tek posle katastrofalnog poraza iz 1806, ali kasnije će operativna terminologija koju je on postavio, odnosno definisao: operacija, operacijski pravac, baza, subjekat, objekat — postati svuda neophodnim instrumentom teorije. U narednoj eposi Bilov će upravo biti od interesa kao jedan od osnivača teorije strategije. Napoleon, kome je na Sv. Jeleni dospeo u ruke francuski prevod Bilovovog rada, odobrio je neke njegove misli a druge je osudio kao absurd — upravo ono što bismo mi i danas mogli reći.

Smelost Berenhorstovih i Bilovovih ideja dolazi do punog izražaja tek projektovana na pedantnu i sterilnu taktiku postfridrihovske epohe Prusije čiji je glavni teoretičar bio Zaldern, *najveći egzercirmajstor svih vremena* — kako je nazvan, čovek koji je mogao napisati: *Doduše, propisano je 76 koraka u minutu, ali zrelim razmišljanjem i dugim posmatranjem došao sam do zaključka da je 75 koraka ipak bolje⁵.* Treba ih uporediti i sa radovima njihovog savremenika Venturinija čiji naslovi rečito govore i o sadržaju: *Matematički sistem primenjene taktike* (Mathematisches System der angewandter Taktik), ili *Matematički sistem čiste taktike* (Mathematisches System der reinen Taktik), izdati 1800. odnosno 1802. Venturini je i autor pravila složene ratne igre koja se ne razvija logički iz odluka strana već liči više na one društvene igre u kojima nesrećan igrač, na putu ka cilju, može dospeti u lavirint ili zatvor nepovoljnog kockom. Ovde se ratna veština prepušta sreći, što nikako nije u saglasnosti sa matematikom. Kontradikcije vremena!

Pišući 1797. o uspesima francuskih revolucionarnih armija, Šarnhorst je video tesnu vezu između politike i ratovodstva, a u ratu veliki politički akt čija se priroda i akcija ne mogu odvojiti od opšteg života⁶. Stupio je u prusku vojsku 1801. da bi u njoj

⁵ C. v. d. Goltz, *Rossbach und Jena*, str. 190.

⁶ U članku *Razvoj opštih uzroka o sreći Francuza u revolucionarnim ratovima* (Entwicklung der allgemeinen Ursachen des Glückes der Franzosen in den Revolutionskriegen, Neues militärisches Journal, VIII tom).

pokrenuo reforme koje je vreme nametalo⁷ ali ipak je još 1806. smatrao da je ona sposobnija od francuske za pokrete velikih masa, da je nadmašuje disciplinom, osećanjem časti, hrabrosti! Tek posle katastrofe kod Jene i Aueršteta, kada je dobio vodeću ulogu u reorganizaciji razbijene pruske vojske, Šarnhorst će svoja, sada ispravna saznanja o revoluciji i njenim armijama primeniti na praksi. Nije stigao da svoje ideje poveže u sistem ali je svojim praktičnim radom — koji će se kasnije obraditi — svojim instrukcijama, uputstvima, predavanjima, oplodio intelekte mnogih svojih slušalaca i saradnika koji će docnije razvijati prusku i nemačku vojnu misao.

Losov, Šarnhorstov saradnik, pisao je 1815. u *Ratu (Der Krieg)* da je rat *ultima ratio* država i da je u neku ruku produženje politike. Rat realizuje ciljeve koje postavlja politika. U ratu glavna je ličnost (komandant) formirana vojnom istorijom i Kantovom kritičkom filozofijom. Za rat važe vrlo malo pravila, a i ona imaju toliko izuzetaka — tvrdi on — da na ovom polju ljudske delatnosti *veština* (misli na teoriju) znači *malo*, a *umetnik sve*. To je čist subjektivistički stav. Glavna je duhovna nadmoćnost vojskovođe, koga posmatra u sintezi fizičkih, intelektualnih i moralnih snaga. Daje prioritet ofanzivi, a i defanzivu treba završiti ofanzivom.

Rile fon Liljenšttern, autor nekoliko radova, branio je ideje svoga učitelja Šarnhorsta i školskog druga Klauzevica, koga je po značaju stavljao čak iznad Napoleona. On je obradio kritički trenutak bitke kao problem vremena i prostora. Teren za njega nema uvek jednaku vrednost; postoje bitne geografske i topografske tačke, koje naziva *ključevima*, ali ni one nemaju apsolutan značaj. Branio je defanzivu i idejno je povezivao sa ofanzivom.

U revolucionarnoj i Napoleonovoj Francuskoj nije bilo mnogo vremena za teorijski rad. Nalazeći se u ratu gotovo četvrt veka neprekidno, tamo su se ideje o organizaciji i upotrebi vojske sprovodile neposredno na praksu. To je niz improvizacija ljudi, najčešće bez teorijske vojne spreme i predrasuda prošle epohe, koji svoje revolucionarne ideje i metode prenose i na vojne probleme da bi ih revolucionarno i rešili. Oni zahtevaju prikupljenost snaga, brzinu akcija, ofanzivnost, napad bajonetom, u masi; sprovode

⁷ Već čuven po svojim teorijskim radovima, u molbi za prijem ovaj hanoveranski major seljačkog porekla je postavio tri neobična uslova: potpukovnički čin, plemstvo i reformu pruske vojske.

strategiju obaranja, ne turnir kraljeva kao što je ranije bilo⁸, vode pobedonosni rat. Tim shvatanjima je Karno dao najpotpuni izraz u svom *Opštem sistemu vojnih operacija tokom pohoda od 1794* (Système général des opérations militaires de la campagne de 1794). Inžinjerijski oficir po profesiji, on je objektivno prilazio strategijskim i operativnim problemima, pošto bi se prethodno upoznao sa raspoloživim činjenicama. Kasnije, 1810, u *Obrani tvrđava* (De la défense des places fortes), nastojao je da revolucionarni elan prenese i na tvrđavsku vojnu, zalažući se za veću taktičku aktivnost posade.

Švajcarac Žomini, koji je u francuskoj službi dostigao čin brigadnog generala i položaj načelnika korpusnog štaba, da bi 1813, posle primirja u Pojšvicu, prešao u rusku službu, na osnovu studije ratova Fridriha Velikog i Bonaparteovih operacija u Italiji (1796, 1800) došao je do zaključka da Fridrihov princip grupisanog krilnog napada, kao što ga je izveo kod Lojtena⁹, treba proširiti na strategiju, dakle, na čitavo ratište. Ta ideja o operacijama je u osnovi njegove *Rasprave o velikoj taktici* (Traité de Grande Tactique), izdatoj 1805. Upoznat s tim radom u Šenbrunu, decembra iste godine u toku pohoda na Austriju, Napoleon mu je odao veliko priznanje govoreći da je ovaj mladi komandant bataljona otkrio njegovim neprijateljima sav njegov „ratni sistem“ i da nije trebalo dopustiti da se štampa¹⁰. Navodno, rekao je tada autoru lično da su do sada iznošeni samo sistemi koji mogu biti dobri i rđavi, ali da su principi istiniti i nepromenljivi ili uopšte nisu principi¹¹, što savršeno odgovara Žominijevim gledištima, nikako Napoleonovim. Konačna svoja gledišta formulisao je Žomini mnogo kasnije i potpunije, pa će se niže i izložiti u hronološkom redu među teorijskim sistemima.

Među prethodnicima treba pomenuti i prvenca austrijskog nadvojvode Karla — pobednika Moroa i Žurdana 1796, čak i Napoleona kod Asperna 1809 — koji je nazvao *Načela više ratne veštine* (Grundsätze der höheren Kriegskunst), izdao ga 1806, a namenio austrijskim generalima. To je tek početak njegovog op-

⁸ P. Tomac, *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, str. 151—152.

⁹ *Vojna istorija*, str. 765.

¹⁰ Sainte-Beuve, *Le général Jomini*, str. 24. *Ausgewählte Schriften des Erzherzog Karl — I.*, str. XIX, i H. Mordacq, *La stratégie*, str. 34.

¹¹ Xavier de Courville, *Jomini ou le devin de Napoléon*, str. 60.

sežnog teorijskog dela, pa će se i njegova gledanja dati kasnije u celini.

Vraćajući se na Francuze, neposredno posle Napoleonovog sloboma nailazimo na generala Ronju, komandanta njegove inžinjerije posle katastrofe Velike armije u Rusiji, pisca *Razmatranja o ratnoj veštini* (*Considérations sur l'art de la guerre*) iz 1816. Zahvatiti je od starog veka, po ugledu na rimsku kohortu on je borbeni poredak bataljona zamislio sasvim zbijeno: tri linijske čete u tri vrste, a samo bi četvrta, voltižerska (laka), izviđala, uz nemiravala (harceler) i gonila protivnika. Više je od interesa po svojim fortifikacijskim i strategijskim pogledima, o kojima će niže biti još reči. Zasad je dovoljno reći da on dopušta da zemlju mogu braniti samo operativne armije, ali naslonjene na tvrđave, od kojih, kao svojih baza, ne smeju da se udaljavaju više od 8 dana marša. On je za konstrukciju (vojnu obavezu) koja je tada bila ukinuta u Francuskoj kao opasna po reakcionarni režim. Približio se Billovu i strategiji XVIII veka, preporučujući da prvenstveno treba ugrožavati protivničke komunikacije. Svodivši Napoleonovu taktilku na frontalno vezivanje i bočni udar, on ju je preneo u strategijsku sferu pa tako shvatio i njegov prelaz Alpa 1800, kao imitaciju čuvenog Hanibalovog pohoda godine 218. pre n.e.

Optužen kao imitator, bilo to i Hanibalov, Napoleon Bonaparte je oštro odgovorio tvrdeći da za vojskovođu nema nepromenljivih pravila, da sve zavisi od stvarnih okolnosti, od konkretne situacije, a kako su one uvek različite, nikad se ne može unapred znati šta će se uraditi. Kategorički je odbijao „normalan“ borbeni poredak; suviše je različitih okolnosti koje treba uzeti u obzir da bi neko opšte rešenje bilo prihvatljivo. *Neznanje ne sumnja ni u šta —* govorio je — *formulom desetog stepena ono hoće da reši problem transcendentalne geometrije*¹². Daleko smo od Šenbruna kada je Žominiju govorio o nepromenljivim principima. Daleko smo i od onih principa koje je sam formulisao: *treba obuhvatiti neprijatelja ne cepajući sopstvenu armiju; zatim: princip je bez izuzetaka da armijske korpusa treba grupisati u pozadini daleko od neprijatelja; ili: jedna armija može imati samo jednu operacijsku liniju; najzad: kao u mehanici, snaga armije je proizvod mase i brzine*¹³. U nastojanju da dogmatizuju Napoleonov talenat, drugi su iz njegovih slučajnih izjava, instrukcija i

¹² E. Carrias, *La pensée militaire française*, str. 241.

¹³ A. G., *Maximes de guerre de Napoléon Ier*, str. 1, 39, 103, 216.

memoara izvlačili mnoštvo drugih maksima: Grizo pominje poslušnost, sekundarne ciljeve i još šest drugih¹⁴, a Šasen ih navodi 39 što su vrlo često obične misli, manje ili više sažete aforistički¹⁵. Za to ga nećemo učiniti odgovornim. Izrazit čovek od akcije, Napoleon Bonaparte je rešavao *ad hoc* strategijske i taktičke probleme pred kojima bi se našao. Za njega u ratnoj veštini postoje samo pojedinačni slučajevi, ali je veliki improvizator ponekad osetio potrebu da teorijski uopšti poneke svoje postupke, ne trudeći se da ih idejno poveže u sistem, pa otuda u njega takve kontradikcije kao navedeni principi i odgovor Ronji¹⁶. Najverniji je sebi u drugom slučaju, ali ni Ronja nije bio daleko od istine tvrdeći 1823. u replici (*Réponse critique aux notes critiques de Napoléon*) da se genije, kao što je Napoleon, može lišiti principa koji su neophodni osrednjim generalima da ne bi činili grube greške a tih ima najviše.

Sličan stav prema Napoleonovom talentu zauzima i njegov maršal Gouvion Sen Sir, učesnik svih ratova od 1792. do 1813. On nikome ne savetuje da se ugleda na Napoleona, jer je njegov način ratovanja, način genija, suviše riskantan za manje sposobne generale. Sen Sir je autor vrlo obimnih ratnih memoara (*Mémoires pour servir à l'histoire militaire sous le Directoire, Consulat et l'Empire*, I—IX, 1821—31), ali srećom sačinjen je i izvod njegovih teorijskih gledišta koja prate istorijska izlaganja (*Maximes de guerre du maréchal Gouvion Saint-Cyr*, 1875). Za Sen Sira rat se deli na tri jasno odvojena dela: zanat, nauka i veština. Zanat, dostupan svakom, stiče se u trupi i pred neprijateljem; nauka, dostupna mnoštvu inteligentnih ljudi, dobija se u specijalnim školama; veština je rezultat višeg obrazovanja i prirodne nadarenosti. Kada samostalni generali (*généraux en chef*) budu savladali zanat i nauku, ono što im bude još nedostajalo dobiće studijom istorije ratova, naročito modernih¹⁷. Taj se pragmatički, antidogmatski stav vidi još jasnije u kritici onih koji podvrgavaju ratnu veštinu utvrđenim pravilima, u neku ruku geometrijskim proračunima, koji tvrde da su vojskovode i ranije postupale nesvesno po tim pravilima koja su tek sada tobože otkrivena. S njima zajedno

¹⁴ Grisot, *Maximes Napoléoniennes*, Paris, 1898.

¹⁵ C. M. Chassin, *Anthologie des classiques militaires français*, str. 180—187.

¹⁶ Za Napoleonovu teorijsku zaostavštinu videti *Francuske revolucionarne i Napoleonove ratove*, str. 729—730.

¹⁷ *Maximes de guerre*, str. 10—13, 166.

Sen Sir odbacuje i novu operativnu terminologiju, ali se ipak služi pojmovima operacija, operacijska i komunikacijska linija. Uslovi pod kojima se rat vodi — zaključuje on — menjaju se u beskonačnost pa nije ni mogućna sistematizovana teorija rata¹⁸.

General Moran upoređujući formaciju vojske sa ratnim iskuštvom (*De l'armée selon la charte et d'après l'expérience des dernières guerres*, 1829) ustao je protiv bezidejnog kopiranja onog što se radilo u proteklim ratovima, protiv teatralnih manevara umesto da se vežba kao u stvarnosti tražeći najpraktičnije metode napada i odbrane. Za Francusku je predviđao tri armije: operativna će operisati i voditi bitke (ljudi od 20 do 28 godina); tvrđavska davati posade tvrđavama (29—36); unutrašnja vršiti policijsku službu (37—44). Šanbre je u *Filosofiji rata* (*Philosophie de la guerre*, 1827) pristalica rešavajuće bitke na otvorenom polju, smatrajući da su tvrđave izgubile mnogo od svoje vrednosti, a Žakino de Presl je u *Pregledu vojne veštine i istorije* (*Cours d'art et d'histoire militaire*, 1829) takođe smatrao da je rešavajuća bitka *cilj i sredstvo modernog sistema rata*.

U Rusiji prvi vesnik novih vojnih pogleda je A. U. Hatov svojim delom *Opšti pogled na taktiku* (Общий орыт тактики, 1807). Savremenik Suvorova i Kutuzova, on se obara na šablone i formalizam svojstvene pruskoj vojski. *Krajem prošlog* (XVIII) stoljeća *Francuzi i Rusi su dali primer da se ne treba uvek slepo pridržavati metoda* — piše on — *da rat treba voditi rešavajuće* (odlučno) *ne zadržavajući se na opsadama tvrđava, da ga treba povesti u središte protivničke države, na samu prestonicu*. On je ukazivao na moralne elemente i isticao da treba gledati više napred a ne nazad, ne obazirati se na primere od pre dve hiljade godina kada su bila potrebna druga pravila.

U radovima dekabrista¹⁹ odjekuju pogledi Zapada koje oni nastoje da revolucionarno sprovedu u zaostaloj Rusiji. Ustavši protiv zastarelog društvenog i državnog uređenja, oni su vojne probleme posmatrali nužno u političkom sklopu. Pestelj, najznačajniji među njima za vojnu nauku, isticao je u radu *Zapisi o državnoj upravi* (Записке о государственном управлении) da je zadatak oružane sile obezbediti spoljnu sigurnost države, da je ona samo grana državnog aparata. On se u radu *Ruska istina*

¹⁸ Isto, str. 9—10.

¹⁹ Dekabristi, oficiri-revolucionari, ustali su 26. decembra 1825. protiv carevog samodržavlja i feudalizma. Njihov pokušaj je krvavo ugušen.

(Руская правда) zalaže za opštu vojnu obavezu od koje plemstvo ne bi bilo oslobođeno. Ideja o oslobođenju kmetova na čemu rade dekabristi dovodi logično i na misao o optšoj vojnoj obavezi, samo je Pestelj — pored oslobođavanja nekih kategorija iz profesionalnih i socijalnih razloga — dopuštao ličnu zamenu, što uvek ide u prilog bogatih. Pestelj se bavio problemima ustrojstva vojske, taktike i strategije. Taktička dejstva se upravljuju prema strategijskim. Strategija treba da bude uperena na uništenje neprijatelja. Generalna (rešavajuća) bitka je jedino sredstvo za razbijanje neprijatelja, ali ne mora biti samo jedne bitke. Pobeda može biti postignuta sa nekoliko generalnih bitaka. Generalna bitka je samo deo kampanje ili rata. Jednočinski (jednoaktni) rat se smatra čak i opasnim. Zbog toga se zalaže za strategijsku rezervu, tačnije za rezervnu armiju koja bi, u slučaju nastupanja, okupirala zauzetu teritoriju, a u povlačenju stvorila vreme potrebno da se operativna armija sredi. Pestelj je očigledno crpeo iz iskustava Napoleonovih ratova, ali nije uočio da je Kutuzov pobedio Napoleona bez generalne bitke. On je dao i definiciju strategije i taktike po kojoj je prva nauka o ratu u celini a druga nauka o boju. Učinio je i pokušaj klasifikacije vojnih nauka. Zavališin je postavio i pitanje o povezanosti rata i politike. N. M. Muravjev, autor *Ustava* (Конституция) i *Kursa više taktike i strategije* (Курс высшей тактики и стратегии) definiše rat kao *nasilno stanje naroda*, čiji je cilj postizanje nekih preimstava ili sopstvene sigurnosti. U više mahova on govori o zavisnosti vojne organizacije od političkih odnosa, a pomorski oficir Zavališin je to načelo primenio na flotu kojoj određuje da li će biti organizovana za ofanzivu ili defanzivu, a kroz to i sa koliko brodova će raspolagati.

Naveli smo pisce i dela koji su svojim novim idejama, ma koliko bile još fragmentarne i neodređene, nagoveštavali novo vreme u teoriji i praksi ratne veštine i utrli put širim radovima koji će je zahvatiti u celini.

2. TEORIJSKI SISTEMI

Među autorima koji su se trudili da sistematizuju ratnu veštinsku u celovito učenje, hronološki je na prvom mestu nadvojvođa Karlo.

Rat je za njega najveće zlo koje može zadesiti državu i naciju, pa od samog početka treba angažovati sve snage da bi se

mogao okončati za najkraće vreme na najpovoljniji način, a to se može postići samo odlučujućim udarcima nadmoćnim snagama u pravo vreme na pravoj tački²⁰. Promene u ratnoj veštini koje su doneli francuski revolucionarni ratovi, on svodi na dva momenta, na veću pokretljivost trupa — posledica sistema rekvizicije da bi se nadoknadio nedostatak organizovanog (magacinskog) snabdevanja — i na rasutu borbu — posledica nedostatka obuke u zbijenim strojevima. Iz nužde je stvoren nadmoćni sistem koji su morale prihvatići i druge vojske. Tako Karlo, ne shvativši suštinu revolucije, iz dve tobože negativne pojave stvara pozitivan sistem. Na kraju naglašava da su pravila (Regeln) ratne nauke (Kriegswissenschaft) nepromjenjiva, jer baziraju na matematičkim, neospornim istinama. Jedno od takvih „matematičkih“ pravila nalaže da za svaki zadatak treba imati odgovarajuće snage, drugi — da se ne može postići nikakav rezultat pri jednakim snagama, da treba postići nadmoćnost bilo u broju, kvalitetu trupa, sposobnosti vojskovođe, prirodi terena itd. Implicite, on isključuje slučaj iz ratne veštine pa se i u tome oseća njegov matematički stav. Pravila ima malo — kaže Karlo — ona su nepromjenjiva, ali dopušta da se na praksi nikad ne mogu primeniti na isti način. U *Načelima strategije* (Grundsätze der Strategie) iz 1813, svom narednom radu po istom predmetu, na primerima rata 1796. u Nemačkoj on nastoji da dokaže kako je bilo pogubno ne pridržavati se strategijskih pravila. Tu se oseća Bilovov uticaj ne samo u nazivu (sada pojam *strategija* zamenjuje višu ratnu veština prethodnog rada) već i u svoj terminologiji — u bazi, objektu, operacijskim linijama. Karlove strategijske tačke — u stvari geografski objekti — imaju svoj sopstven, inherentan značaj, kao neke strategijske konstante²¹. U odnosu na Bilova, u definiciji strategije i taktike, Karlo čini korak nazad: strategija je nauka, taktika veština. To je korak unazad i u odnosu na sopstveni rad iz 1806, gde je i strategija (viša ratna veština) bila ipak veština. Dobro je što je u interesu teorije vrlo znalački obradivao istoriju — jedan je od retkih teoretičara koji je ujedno bio i vojskovođa — ali bi više postigao i u teoriji i istoriji da joj je slobodnije prišao bez apriorističkih, većitih načela koja je trebalo primenjivati na konkretne situacije. Tada ne bi došao do zaključka da je 1796. pobeda pripala onim vojskovođama koji su se najmanje udaljili od strate-

²⁰ Ausgewählte Schriften des Erzherzogs Carl, I, str. 3—4.

²¹ Isto, III, str. 265—266.

gijskih načela, i u Nemačkoj (njemu lično), i u Italiji (Bonaparte²²). U nastojanju da pobije one koji su na primeru francuskih revolucionarnih generala tvrdili da vojskovođi treba samo talenat, Karlo je naglašavao znanje, upravo nauku (*Wissenschaft*) i u tome je svakako i preterivao, ali među njegovim *Aforizmima* (*Aphorismem*)²³ možemo pročitati da stvaralački karakter može zameniti nauku, a pasivna nauka nikad aktivni karakter. Karlova *Načela strategije* izazvala su izvanredno interesovanje. Prihvaćena su kao najbolje savremeno delo teorije ratne veštine.

Žomini je svoja konačna gledišta izložio u radu *Précis de l'art de la guerre*²⁴ iz 1837, koji je kasnije dopunjavao. Potrebno je to naglasiti, jer se ponekad u kritici Žominijevih shvatanja uporedo citiraju misli iz ovog i prethodnog dela iz 1805, koja su ipak razdvojena četvrtinom veka i, što je važnije, svim Napoleonovim ratovima (1805—1815).

Žomini deli ratnu veštinu na šest oblasti: ratnu politiku, strategiju, veliku taktiku, logistiku, inžinjerijsku veštinu i elementarnu taktiku, ali obrađuje samo prve četiri. Ipak, u toku obrade nalazi u druge oblasti koje se ne mogu svrstati u prethodne četiri kategorije. Njegova *ratna politika* je u vrlo slaboj vezi s onim što nama danas predočava ovaj pojam — vođenje rata ili ratovodstvo. To je delom podela ratova po cilju i interesima koji ih pokreću. U tu oblast stavlja i *vojnu politiku* ili *filozofiju rata*, gde je strao razmatranja o moralnim, socijalnim, kulturnoistorijskim implikacijama rata, gde je reč o geografiji i statistici ratišta, o psihičkim momentima, državnom uređenju, izboru vojskovođe i mnogim drugim stvarima. U odeljak *Strategija* Žomini stavlja operativne kombinacije koje se izvode na celom ratištu, a u *Taktiku* ono što se odigrava na bojištu, pri čemu se *velika taktika* bavi bojem u celini, ali ima i poseban odeljak o borbenom poretku, nazvan *O formaciji trupa za borbu*, a ravноправan dvema prethodnim disciplinama. Ovakva prostorna podela ratne veštine nije pokrivala one delatnosti koje se ne odigravaju na bojištu a ne pripadaju ni operativnim kombinacijama, pa je Žomini bio primoran da ubaci *Logistiku* u koju je stavio sve one poslove koji bliže regulišu pokrete armija, sadejstvo rodova, izviđanje, obezbeđenje, snabdevanje, stanovanje, sanitetsku i trupnu službu. Kako je u

²² *Isto*, II, 411.

²³ *Isto*, VI, 546.

²⁴ U srpskohrvatskom prevodu *Pregled ratne veštine* od 1952. ima i Žominijevih gledišta inspirisanih krimskim ratom.

svojim istorijskim studijama nailazio na operacije koje se nisu mogle podvrgnuti pod njegov pojам strategije ni pod pojам taklike, on ih stavlja u *Mešovite operacije*, što su u njega diverziona dejstva samostalnih odreda, prelaz preko reka, povlačenje i gonjenje, kantonmani, zimski kvartiri, desanti. Vidi se jasno da se pri detaljnoj obradi materija sudsarila sa okvirima postavljenim suviše kruto. Težnja za oštrim razgraničenjem pojmova u oblasti koja to ne trpi bitna je karakteristika Žominijevog manira.

Osnovna je njegova ideja da je ratna veština postojala oduvek u glavama vojskovođa, ali da do njega nije pismeno oformljena u sistem. Uveren da je on pronašao *pravu tačku gledišta sa koje treba posmatrati ratnu veštinu*²⁵, rešio je da formuliše njena osnovna načela. Takvih, koja se ne mogu zanemariti bez opasnosti, a čija je primena bila skoro uvek krunisana uspehom, ima malo — tvrdi on — ali na drugom mestu govori o 150—200 pravila potrebnih da se sastavi strategijska i taktička doktrina koja uliva poštovanje. Da su ta načela za Žominija večita vidi se po tome što smatra da je strategija *ostala ista kako pod Cezarom tako i pod Napoleonom*²⁶. Glavno je njen načelo da se na odlučujućim tačkama grapiše najjača moguća snaga.

Težiste Žominijevog dela je upravo u strategiji, tačnije u onoj oblasti koja se bavi operacijama. Iz njih se stvorio impozantan i povezan teorijski sistem: vidimo tu strategijske osnovice (baze) koje Žomi shvata šire od Bilova, kao čitave oblasti, ali čijem (geometrijskom) obliku pridaje sličan značaj; tu imamo još strategijske tačke i linije, objekte, operacijske i strategijske frontove, odbrambene linije, strategijske položaje. Čitava terminologija, delom prihvaćena od svojih prethodnika, delom originalna, delom uverljiva, delom veštačka. Kako će se kasnije videti mnogi njegovi termini su samo sinonimi istog pojma. Mnogima se služimo i danas. Taj njegov sistem, izvučen iz prakse sedmogodišnjeg rata, francuskih revolucionarnih i Napoleonovih ratova, vrlo sugestivno shematizuje operacije naročito svojim geometrijskim oblicima, pa mu se ne može poreći didaktička vrednost ne samo za razumevanje odnosne vojne istorije već i kao teorijski oslonac za organizovanje takvih operacija u sličnim materijalnim uslovima koji će dugo preovladavati u Evropi. U tom njegovom sistemu mehaničkog racionalizma ima malo mesta za subjektivne, iracio-

²⁵ *Pregled ratne veštine*, str. 28.

²⁶ *Isto*, 25.

nalne momente, pa se njime ne mogu objasniti vulkanske snage revolucionarnih i Napoleonovih ratova.

Pravila koja je Žomini dao u ovoj svojoj knjizi smatrao je dovoljnim da se na njima formiraju zadovoljavajuće sposobni komandanti. Doduše, on savetuje da treba da studiraju i operacije velikih majstora, ali je on sam, u svojim istorijskim radovima o ratovima Fridriha II i Napoleona, operacije tih velikih majstora posmatrao upravo kroz apriorne principe, da li su izvedene po njima. Imamo osećanje da se vrtimo u zatvorenom krugu. Na jednom mestu, doduše, on će reći da *oficir i general mora da zna da je rat jedna strastvena drama u kome hiljadu moralnih i fizičkih uzroka deluje različitom snagom i da se to sve ne može svesti u matematičke formule²⁷*, ali to ne zvuči dovoljno uverljivo u sklopu njegovog pozitivnog teorijskog sistema. On tvrdi, takođe, da nema savršene, absolutne i nepromenljive teorije za sve ratne radnje, najmanje u taktici²⁸, ali se stiče utisak da je pri kasnijem izlaganju tu svoju ideju izgubio iz vida. Pravilne opšte ideje o prirodi rata i teorije, dakle, sabija u racionalističke dogme.

Žomini nije uočio da je Napoleonov sistem, kako ga on formuliše: *maršovanje deset milja dnevno, tučenje neprijatelja, pa odmor u kantonmanu* samo etapa u razvoju ratne veštine u okviru određenih društvenih uslova. On dopušta i mogućnost, ne bez nostalгије, da se, pri izmeni i stabilizaciji socijalnog poretku, ratovi ponovo svedu na ispravke granica i održavanje evropske ravnoteže, da se ponovo vode sa ograničenom snagom od 80 do 100.000 ljudi, dakle kao u XVIII veku. Tada bi — kaže on — sistem ratovanja (*strategija*, prema sopstvenoj sistematizaciji) bio neka sredina između eruptivnog Napoleonovog i metodičnog pozicijskog sistema prethodnog veka²⁹, ili kako bi se danas reklo, između Napoleonove strategije obaranja i Fridrihove strategije iznuravanja.

Klauzevic je autor rada u deset tomova publikovanih posmrtno 1832—37. pod nazivom *Neštampana dela o ratu i ratovodstvu* (Hinterlassene Werke über Krieg und Kriegführung). Prva tri nazvana *O ratu (Vom Kriege)*³⁰ bave se teorijom rata i ratne veštine, ostali vojnom istorijom, ali su nastala obratnim redom: istorija je Klauzevica uvela u teoriju. Ratna veština — kaže on

²⁷ *Isto*, 32.

²⁸ *Isto*, 36.

²⁹ *Isto*, 153—154.

³⁰ *O ratu*, Beograd, 1951.

— može se spoznati samo empirički, kroz istoriju. Nas ovde interesuje prvenstveno teorijsko delo *O ratu*. Nije ga dovršio, ali je bitne njegove crte smatrao ispravnim.

Klauzevic je rat potčinio politici na nedvosmislen način. Rat nastaje iz politike, shvaćene u najširem smislu, i nosi njen karakter. *Rat nije ništa drugo nego produženje političkih odnosa uplitanjem drugih sredstava³¹*. To je potpunije od one popularnije njegove misli da *rat nije ništa drugo do državna politika produžena drugim sredstvima³²*, koja je davala povoda pogrešnom zaključku da u ratu vojna akcija zamenjuje političku. Klauzevic je rat prožeo politikom. Doduše, ona ne postavlja izvidnice niti vodi patrole, ali ima presudnu reč na ratni plan i bitke. On ne može zamisliti *čisto vojničko gledište*. Ali Klauzevic nije sav rat bezuslovno potčinio politici. Strategija (shvaćena kao dejstva oružanih snaga) i politika su u dijalektičkom odnosu. Politika mora poznavati svoj instrument — strategiju. Sukob između političkih i vojnih interesa nije u (filozofskoj) prirodi stvari, a tamo gde do njega ipak dođe, znak je da negde nema uviđavnosti bilo kod državnika, bilo kod vojnika. Na najvišem svom stepenu — govori on — ratna veština postaje politika koja ne piše note već bije bitke. Opšteprihvaćene Klauzeviceve ideje o odnosu politike i rata toliko su poznate da na njima ne treba insistirati. Videli smo da su Šarnhorst i Losov pre njega došli do istog zaključka, a ako zađemo dalje u prošlost za poreklom te ideje, videćemo da je na topovima francuske absolutističke monarhije pisano da su oni poslednji dokaz kraljeva — *ultima ratio regum* — a da je i Makijaveli, čiji se uticaj na Klauzevica može lako dokazati, smatrao rat političkim aktom. Ali нико pre Klauzevica nije to rekao uverljivo, potpuno i nepobitno, niti je iz te činjenice izvukao dosledne zaključke.

Kada govori o politici Klauzevic ima u vidu interes države, nikako naroda, čak ni dinastije. Država je za njega subjekat i objekat istorije, a u istoriji, slično Hegelu, Klauzevic gleda metafizičku silu, silu sudbine. Otuda Klauzevic prihvata rat kao neumitnu pojavu ljudskih i međudržavnih odnosa ne pokušavajući da prodre u njegovo poreklo.

Iz zavisnosti rata od politike izvodi Klauzevic i ideju o apsolutnom i ograničenom ratu. Prvi pojam proizlazi iz same prirode

³¹ *O ratu*, str. 521.

³² *Isto*, str. 35.

rata — akta nasilja da bi se protivnik potčinio sopstvenoj volji, a nasilju je odgovor nasilje. Fizička sila je specifično sredstvo rata pa bi bilo absurdno — tvrdi on — uvesti u njegovu filozofiju princip umerenosti. Ali je apsolutan rat — neograničena sila — za Klauzevica samo teorijski pojam. To je samo apstraktna, regulativna ideja kojom objedinjuje u celinu ili objašnjava mnoge pojave rata. U praksi on joj nameće mnoga ograničenja. Svakako, ukoliko su jači (politički i psihički) uzroci, utoliko će se rat više bližiti svom apstraktном (apsolutnom) obliku,³³, drugim rečima njegova fizička sila će biti manje ograničena. Misao da su uzroci rata u neposrednoj srazmeri sa njegovim intenzitetom, navela je Klauzevica na zaključak da postoje dva (praktična) vida rata: za *obaranje protivnika* i rat kada se *samo ide za nekim osvajanjima na granicama njegove države*³⁴. Ideja o dvema strategijama, izneta u uvodnoj napomeni, jeste iz 1827, pa nije stigao da je dosledno sprovede kroz celokupno svoje delo. Ono je u osnovi pisano u duhu strategije obranjanja.

U tom duhu, nesumnjivo, Klauzevic identificuje oružanu borbu sa pojmom rata. Tamo gde su oružane snage mora se pojaviti i predstava o borbi, a borba se raščlanjuje na niz bojeva. Upotreba oružanih snaga je organizacija određenih bojeva. Sva delatnost u ratu odnosi se nužno na boj, posredno ili neposredno. Ali kada se ne ide za uništenjem neprijatelja, kada je od značaja samo rezultat, onda do boja ne mora ni da dođe: slabiji će popustiti. Ovu svoju misao dopunio je Klauzevic paralelom koju je Engels smatrao vrlo sugestivnom: rešenje oružjem je u ratu ono što je u trgovini plaćanje u gotovu; iako se retko realizuje ono stoji kao mogućnost iza svake transakcije. Ipak, smatra Klauzevic, najveći rezultat se postiže ako se bojevi sjedine u veliki, rešavajući sudar — *glavnu bitku*. Bitka, shvaćena kao borba glavne snage, jeste svrha samoj sebi više nego ma koji drugi boj. U njoj je težište rata. Uništenje neprijateljskih snaga treba, pre svega, tražiti u velikim bitkama, a njihov glavni cilj treba upravo da bude uništenje neprijateljskih oružanih snaga. Boj je za Klauzevica i jedini elemenat definicije taktike i strategije: prva je veština upotrebe trupa u boju, druga veština upotrebe boja za postizanje ratnog cilja.

³³ Isto, 498.

³⁴ Isto, 35.

Moralne snage su u središtu Klauzevicevih ideja o ratu. One su nemerljive — tvrdi on — ali ih teorija ratne veštine ne može zanemariti, jer njihov golem uticaj dokazuje sva vojna istorija. U svojim istorijskim radovima Klauzevic daje značajno mesto moralnim i intelektualnim elementima, duhu trupa, ratnim doktrinama, karakteru generala. Iz tog izvora će se vojskovođe najbolje nadahnuti. Ali ovde — upozorava nas Klauzevic — u proračunu tih elemenata, kritičke analize i učene rasprave znače manje od *osećanja, opštih utisaka ili varnice duha koji će oploditi dušu zrncem mudrosti*³⁵, koji će, prostije rečeno, intuitivno shvatiti situaciju. Čoveku, kao subjektu rata, Klauzevic pridaje izvanredan značaj, pre svega vojskovođi. Rat je oblast neizvesnosti u kojoj samo fin, prodoran razum može osetiti istinu. Rat je i oblast slučaja, shvaćen kao nepredviđen događaj; ni u jednoj ljudskoj delatnosti slučaj ne igra toliku ulogu. Veći deo elemenata rata može se oceniti samo prema zakonima verovatnoće. Kada vojskovođa ne bi obuhvatio celinu duhom koji naslućuje istinu, nastao bi čitav zaplet razmatranja i obzira, razloga za i protiv iz kojih se sud (odлуka) ne bi nikad mogao ispetljati. Rat je elastična igra bezbroj fenomena i kombinacija. Ako dodamo i atmosferu opasnosti u kojoj se rat odigrava, onda imamo Klauzevicevu osnovnu ideju o prirodi rata.

Otuda Klauzevic odbacuje svaku pozitivnu nauku o ratnoj veštini koja bi imala značaj zakona. Ali priznaje da je teorija ratne veštine, u etimološkom značaju rasprave, mogućna i potrebna, i da će ona zadržati neophodna načela, pravila, propise i metode, naročito u oblasti taktike. U strategiji će teorija biti manje nametljiva i zadovoljiće se samo da vojskovodi pomogne u pravilnom shvatanju stvari (situacije) — suprotno Žominiju koji smatra da su strategiji načela potrebnija. Tu se Klauzevic podudara sa Napoleonom koji je takođe jednom utvrdio da za strategiju nema teorije. Klauzevic je oštro kritikovao dogmatizam čistih teoretičara, ali je ustao i protiv onih koji su na suprotnoj krajnosti odbacivali svako pravilo, proklamujući da genije sluša samo svoju inspiraciju i intuiciju. Tu se odlučno izjašnjava i protiv onih pisaca u čijem se rezonovanju razlozi *pro* i *contra* međusobno proždiru kao ona dva lava u priči od kojih ni repovi nisu ostali. Klauzevic daje sâm niz načela, ali ih više razmatra nego

³⁵ *Isto*, 149; dopunjeno prema originalu *Vom Kriege*, I deo, str. 167, 3. izd., Berlin, 1867.

postavlja. Nije čak ni protiv „geometrijskog elementa“ — kako on naziva oblik u kome se raspoređuju oružane snage — koji, po njemu, igra presudnu ulogu u fortifikaciji, znatnu u taktici, a najmanju u strategiji. Upravo on je suhu teoriju osvežio intuitivnim i stvaralačkim elementima. Ideja da svaka ratna situacija ima svoj absolutni individualitet vezana je za njegovo ime.

Vilisen se idejno naslanjao na Žominija. Pozvan u Opštu ratnu školu u Berlinu na katedru vojne istorije, on je prethodno obradio *Teoriju rata* (*Theorie des grossen Krieges*, 1840) da bi kroz nju mogao kritički posmatrati istorijske događaje. U tome se ogleda njegov osnovni stav prema teoriji ratne veštine i iskustvu (istoriji). On, doduše, smatra istoriju jedinim putem kojim se može steći iskustvo, ali joj prilazi sa gotovom teorijom, sa utvrđenim pravilima da bi video kako su primenjena. Vilisen polazi sa stanovašta da se ratna veština, koju naziva naukom, može razviti *a priori* iz (filozofske) *prirode stvari* u pozitivne, nepromenjive zakone. Iz začaranog kruga u kome se našao — da se istorijom stvara iskustvo, a iskustvu prilazi gotovim teorijskim merilom — izvlači se Vilisen tvrdnjom da iskustvo i teorija *moraju* doći do istih zaključaka svaki svojim putem³⁶. Tu se ogleda Hegelov princip — da je sve realno racionalno, a sve racionalno realno. Ali se — po Vilizenu — zakoni u praksi mogu ipak primenjivati beskonačno različito. Veština je beskonačna, ali njena sredstva su konična — tvrdi dalje. Ali da je teorija u njega primarna vidi se iz drugih njegovih stavova: teorija ratne veštine se može učiti i naučiti; *praksa mora da se školuje kod teorije*,³⁷ *veština je delo genija ali u granicama zakona*³⁸. Očigledno, Vilisen je dublje zašao u idealističke vode od svog prethodnika Žominija: Švajcarac je iz određenog iskustva stvarao stalne, da ne kažemo večite principe ratne veštine koji se mogu primeniti na sve slučajeve; Prus ih izvlači iz razuma pa po njima ceni iskustvo.

Za Vilizena strategija je nauka o komunikacijama, a taktika nauka o borbi. Prva se izvodi iz potreba armija koje dolaze iz baze, druga iz bojne gotovosti. To su dve osnovne osobine armije, a napad i odbrana, ofanziva i defanziva su funkcije. Osobine i funkcije stavlja Vilisen u sheme odakle izvodi njihove mogućne

³⁶ *Theorie des grossen Krieges*, str. 11.

³⁷ *Isto*, 7.

³⁸ *Isto*, 23.

kombinacije, a i rezultate stavlja³⁹ u unakrsnu tabelu iz koje se vidi, na primer, da izgubljena bitka pri strategijskoj i taktičkoj defanzivi znači sopstveno uništenje i gubitak zemlje, a pri strategijskoj defanzivi i taktičkoj ofanzivi (napadu) dovodi samo do povlačenja da bi se ponovo preduzela taktička ofanziva. Pobedu i poraz tretira, dakle, kao matematički rezultat bez obzira na njihove razmere, na moralni efekat. I operacije tretira kao matematičke probleme, sa komunikacijskim i operacijskim linijama koje sa osnovicama (bazama) obrazuju određene uglove da bi bile uspešne — sve ilustrovano odgovarajućim geometrijskim figurama. Doduše — dodaje Vilisen — baziranje nije samo matematički pojam, ali prostornim odnosima ipak daje prvenstvo. Ofanzivu treba voditi metodski ako ne posedujemo toliku nadmoćnost da možemo zanemariti sopstvenu sigurnost. Opšte je pravilo — tvrdi on — uputiti glavne snage na slabe tačke protivnika, tačnije na bokove njegovih komunikacijskih linija usled čega i pridaje toliki značaj njihovom geometrijskom odnosu prema osnovici.

Klauzevic i Vilisen bili su obojica pruski generali, prošli su kroz iste ratove i predavali u istoj ustanovi, na Opštoj ratnoj školi u Berlinu. Podstaknut ovom analogijom, Ristov⁴⁰, istaknuti vojni pisac tog vremena, je pokušao da im nađe dodirne tačke, da dokaže da su u suštini propovedali istu nauku. I sam pomalo nastrojen dogmatski — verovao je i on u večite principe — branеći Vilizena od zaborava dokazivao je da i Klauzevic daje pravila, iako se njih *a priori* bio odrekao — što nije sasvim netačno — ali je prešao preko toga kakav je kvalitet njima pridavao. Svoj doktrinarski stav prema ratnoj veštini otkriva Ristov korigujući Žominija postavkom da je rat u prvom redu matematičko-mehanički problem a tek potom drama u kojoj i strasti igraju svoju ulogu.⁴¹

Napoleonov maršal Marmon, vojvoda od Dubrovnika, svojim delom *O duhu vojnih institucija* (De l'esprit des institutions militaires, 1845) pokušao je takođe da postavi kompletну vojnu doktrinu, smatrajući da u moderno doba to нико nije učinio. Stari pisci — kaže on — kao Polibije i Vegecije, više su produbili vojna pitanja od modernih autora, ali je barut toliko izmenio ratnu nauku da između starih i novih ratova nema nikakvih dodirnih tačaka.

³⁹ *Isto*, 40—45.

⁴⁰ W. Rüstow, *Die Feldherrnkunst des neunzehnten Jahrhunderts*, II, 55—120.

⁴¹ *Isto*, I, 340.

Ipak Marmon govori o *priznatim principima* koje ne formuliše pobliže, smatra ih prosto unapred datim (postuliranim), o principima koje genije primenjuje, a u tome — kaže on — je sva ratna veština⁴². Ovi *opšti principi* — kako ih naziva na drugom mestu, važe i za Grke i Rimljane, dakle, zauvek. U Marmona takve kontradikcije nisu retke. Osuđujući teorijske radove ljudi koji nisu bili na visokim komandnim funkcijama kao „splet grešaka i laži“, Marmon preporučuje samo Napoleonove misli sa Sv. Jelene koje je publikovao Montolon⁴³, *Načela strategije nadvojvode Karla, Sen Sirove memoare i Segirovu istoriju pohoda na Rusiju*⁴⁴.

Marmon je zahvatio teoriju, organizaciju, formaciju i održavanje (snabdevanje) vojske, fortifikaciju, administraciju, vojno pravosuđe i „filozofiju rata“. U tom poslednjem odeljku je obradio samo neke psihičke i moralne momente, najviše ličnost komandanta, ne produbljujući ništa. Njegov se rad ne može nazvati celovitim delom kakvo je nagovestio u uvodu, ni po kompoziciji ni po sadržaju. Dovoljno je ukazati na manjkavu idejnu osnovu: *ratnu veštinu* definiše kao skup znanja potrebnih radi vođenja vojske; *genije rata* je talenat koji primenjuje elemente prethodne discipline; *vojne veštine* su znanja koja upravljaju detaljima akcije kao strategija, taktika, artiljerija, fortifikacija; a *zanat oružja* je život posvećen vojnim radovima!

Mada osuđuje „tehnički šarlatanizam“, kako on naziva složenu terminologiju nekih njegovih prethodnika, i u njega ima geometrijskih razmatranja o bazama, operacijskim i komunikacijskim pravcima, strategijskim tačkama i linijama. Pri razgraničavanju strategije i taktike drži se takođe svojih prethodnika: prva upravlja opštim pokretima van dogleda protivnika i pre bitke, a druga rukuje trupama na bojištu i organizuje marševe⁴⁵.

Od interesa je još kako on crta idealnog generala, pri čemu snagu karaktera stavlja iznad intelekta. U prvom redu da je hrabar — da to bude nedvosmisleno priznato od cele armije — pa tek onda može nenapadno da se čuva od suvišnih opasnosti; da je velike fizičke snage da bi mogao svuda stići; da je mlad, energičan, aktivran, pun poverenja u sebe; da ima ratnog iskustva, ali da nije suviše vremena proveo na podređenim položajima; da je strog i pravičan, široke ruke onoliko koliko mu to dopuštaju

⁴² *De l'esprit des institutions militaires*, str. 4, 13.

⁴³ *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, str. 730.

⁴⁴ *Histoire de la Campagne de Russie*.

⁴⁵ *De l'esprit . . .*, str. 17 i 25.

lična finansijska sredstva; najzad, da je nezavisan od političkog rukovodstva koje treba da mu postavlja samo zadatke ne mešajući se u izvršenje. Lako je uvideti da je Marmon ovde dao idealan portret francuskog revolucionarnog generala.

Nikolaj Vasiljevič Medem, profesor strategije i vojne istorije na Nikolajevskoj vojnoj akademiji u Petrogradu, u svom radu *Pregled nekih pravila i sistema strategije* (Обозрение известнейших правил и систем стратегии, 1836) dao je kritiku Lojda, Bilova, Žominija, nadvojvode Karla, Napoleona i Klauzevica i kroz njih i svoja shvatanja o predmetu. To je u neku ruku esej o istoriji strategijske literature — prvi rad te vrste uopšte — koji vodi računa i o prelomnim momentima strategije na ratištima, u praksi. Medem je i autor *Taktike* (Тактика, 1836—1838) koju je A. P. Karcov, takođe autor jednog udžbenika iz taktike (1850—1852), smatrao najboljom što je objavljena u toj oblasti na ruskom i na stranim jezicima.

Nijedan se sistem od Lojda do Klauzevica ne može prihvati — misli Medem. Glavni nedostatak svih tih sistema je u tome što su ih njihovi autori postavili na jednu vladajuću misao ili na jedan elemenat. Smatra da su Lojd i Bilov vodili samo računa o svojim i protivničkim vezama (komunikacijama), da je Žomi pridavao suviše značaja taktičkim sudarima (bitkama), a Karlo davao težište na saobražavanju vojnih dejstava zemljištu. Svaki od njih — tvrdi Medem — postavio je *bezuсловна и општа правила за све ситуације*. Od toga Medem u nekoliko isključuje Klauzevicu, ali ipak kaže da i on daje neka pravila koja se ne slažu sa konцепцијом njegovog rada, da u njemu ima misli više apstraktne nego praktične vrednosti i drugih nekih koje podležu sumnji.

Rat — kaže Medem — prepostavlja ma kakav politički cilj. Veštinu upravljanja najpogodnjim načinom svim ratnim sredstvima za postizanje tog cilja naziva on strategijom, a taktikom veštinu formiranja vojski i izvršavanja zadataka koje postavlja strategija. Taktika je — objašnjava Medem — izvršni deo strategije, što nije u sukobu sa prethodnom postavkom, ali odmah zatim ograničava njen delokrug rada na bojištu tvrdnjom da se taktika zanima postrojavanjem vojske za borbu, dejstvima u toku borbe, a da karakter i cilj bitke (сражение) opredeljuje strategija — čime se približio Klauzevicu. Sasvim je blizak njemu kada ratove deli na ograničene i rešavajuće (обарajuће), pa prema tome i strategiju. Oštro kritikuje Žominija što je strategiju saobražavao

politici samo u početku rata, tvrdeći suprotno da politika ima stalnog uticaja na opšti sistem rata⁴⁶.

Medem je odbacio mogućnost da teorija može naučiti ratovanju, kritikujući dogmatičnost Žominijevu, kojim se najviše bavi, pobijajući, pre svega, njegovu postavku o opštim i nepromenljivim pravilima strategije. Za njegove principe nekad nalazi da mogu biti vrlo korisni, nekad i štetni, no ako je neophodno dejstvovati po nekim pravilima — kaže on — onda bi trebalo dati prvenstvo Žominijevom sistemu jer će češće dovesti do uspeha nego neuspeha⁴⁷. Za Medema načela strategije sastoje se u poznavanju svojstava svih strategijskih elemenata i sredstava, u proceni njihovog uzajamnog uticaja, u iznalaženju značaja svakog pojedinačnog i odnosa prema ratnim dejstvima. Pod elementima i sredstvima on je pominjaо svojstva zemljišta u strategijskom odnosu i njegov uticaj na ratni plan i operacijske linije; različite vidove snabdevanja vojske i njihov uticaj na vojna dejstva; različite vidove smeštaja (položaja) vojske; oblik operacijskih pravaca, koncentričnih, ekscentričnih, unutrašnjih, spoljnih. Tu se očigledno oseća Žominijev uticaj.

Medem je obrađivao i pitanje o uslovima koji osiguravaju pobjedu. Pri istom brojnom odnosu pobjediće ona vojska koja bude bolja — po naoružanju, obučenosti, manevarskoj sposobnosti, disciplini i moralnoj snazi — i koja bude imala bolje komandante. Naglašava moral i ulogu subjekta po čemu je takođe blizak Klauzevicu, s kim u tome ide možda i predaleko. On je prvi pisac od vrednosti koji je shvatio Klauzevica i kritički ga prihvatio, ne odbacujući pri tome ni sve Žominijeve rezultate. Vrlo je značajan u Medema odnos teorije i prakse: praksa utiče na teoriju, a teorija na praksu.

Ruski pisac Jazikov, autor *Ogleda teorije vojne geografije* (Опыт теории военной географии 1838) i *Ogledi teorije strategije* (Опыт теории стратегии, 1842), podvrgava kritici poglede Klauzevica i Medema što sumnjuju u teoriju strategije, ali kritikuje i one pisce koji smatraju da je ona zbir bezuslovnih opštih pravila. On tvrdi da teorija strategije postoji, samo da nije dovoljno obrađena. Ona sadrži teorijske istine dokazane praksom — što nas podseća na Vilizena. Cilj Jazikovog rada upravo je osvetljavanje strategijskih istina koje su već dokazane praksom i ukazivanje

⁴⁶ А. А. Строков, История военного искусства, str. 282.

⁴⁷ А. Свечин, Стратегия в трудах военных классиков, str. 103.

na uticaj koji na njih vrše moralni i materijalni činioci. Polazeći sa stanovišta da cilj rata postavlja politika, on definiše strategiju kao veštinu najcelishodnije upotrebe oružane sile za postizanje političkog cilja. Politika daje glavni pravac vojnim dejstvima, pri čemu Jazikov misli samo na spoljnu politiku. Jazikov, dakle, shvata strategiju u širem značenju kao upotrebu celokupne vojne sile ne odvajajući je od taktike.

Jazikov nabraja šest strategijskih elemenata: dva moralna — politički i moralni — koji obrazuju *viši ili moralni deo ruta*, i četiri materijalna — geografija (geografske i topografske karakteristike ratišta), statistika (izvori snabdevanja), organizacija (formacija i naoružanje vojske) i broj (količina) — koje smatra *nižim ili mehaničkim delom rata*. U teoriji svi se ovi elementi posmatraju posebno, a u praksi zajedno ispoljavaju svoj uticaj na sav tok rata.

Jazikov prihvata teoriju strategijskih i taktičkih objekata, tačaka i linija, čime se znatno približava Žominiju. Sasvim je originalan kada razmatra najpogodniji momenat za početak ratnih dejstava.

Goremikin u svom radu *Uputstva za izučavanje taktike* (Руководства к изучению тактике, 1849) dodiruje i neka opšta pitanja. Strategija daje vojskama opšti pravac saobrazno prihvaćenim ratnim planovima. Ona rešava gde se one i s kakvim ciljem treba da sudare sa neprijateljem. Taktika formira, organizuje, naoružava vojske, pokreće ih i vodi borbu u detaljima i celini. Teorija taktike sadrži u sebi misli u obliku pravila. Pravila nisu zakoni već samo opšte misli koje se saobražavaju praksi. Goremikin deli taktičke sudare na glavnu bitku sa rešavajućim značajem, na bitku kada su u akciji značajni delovi, nekad i glavne snage, i boj, sukobi raznih delova na raznim tačkama. Bitka je rešavajući akt rata. Više bitaka u operativnoj vezi je pohod. Kao i drugi ruski pisci, Goremikin naglašava moralne elemente, borbeni duh vojske.

D. Miljutin u svom delu *Prva iskustva vojne statistike* (Первые опыты военной статистики, 1847), je, takođe, naglašavao da je najviša oblast ratne veštine tesno povezana i čak slivena sa predmetima političkih nauka. Njega Rotmistrov smatra osnivačem vojne geografije kao nauke⁴⁸.

Astafjev u svom radu *O savremenoj ratnoj veštini* (О современном военном искусстве, 1856) je naglašavao da vojnički duh ne

⁴⁸ Ratna veština u periodu kapitalizma, I, str. 279.

pripada jednom vojnom staležu, da on mora da bude vlasništvo svih slojeva naroda iz kojih se popunjava vojska. On je posvetio i veliku pažnju prirodi rata i njegovoј vezi sa politikom.

U spletu ovog mnoštva kontradiktornih gledišta izdvajaju se dva osnovna stava prema teoriji ratne veštine, čiji su se predstavnici međusobno nazivali *ideolozima* i *doktrinarima*⁴⁹. Prvi su optuživali druge da su iskustva francuskih revolucionarnih i Napoleonovih ratova sveli u usku i konačnu doktrinu koja ih je odvela u zaključak da se ratna veština ne može više usavršavati, pošto se, tobože, svi njeni elementi nalaze u operacijama tih ratova; da su rat pretvorili u jednačine gde pobeda ili poraz zavise od veličine uglova koje stvaraju marševski pravci armija prema geografskim linijama i tačkama. *Doktrinari* uzvraćaju *ideolozima* da su se zaneli filozofijom rata i ratne veštine, vinuli u oblake i izgubili iz vida konkretne probleme ratne veštine. Lako je uvideti da prvoj kategoriji pripadaju Bilov, Žomini, nadvojvoda Karlo, Vilizen i svi oni koji su se trudili da izgrade pozitivnu teoriju rata, a drugoj Klauzevic i jednomišljenici koji stavljaju naglasak na akciju (osobine) subjekta koji vodi rat (vojskovode, komandanata, boraca), pa bi bilo pravilnije prve nazvati *pozitivistima*, druge *subjektivistima*.

Pročelnici tih pravaca smatraju se Žomini i Klauzevic. Oni su ih najviše i razvili u tim suprotnim smerovima. Žomini je najpotpunije obradio pozitivan sistem operacije, Klauzevic se najviše udubio u prirodu rata. U shvatanju ratne veštine oni su na antipodima. Njihovi metodi prilaženja predmetu se najviše razilaze. Ipak nisu to dve isključive škole. Prva ne isključuje subjekat, a druga ne odbacuje sva pravila. Obe su produbile i unapredile teoriju ratne veštine: subjektivisti su omogućili da se bolje shvati priroda stvari, pozitivisti su nastojali sistematizovati određene pojave, mada su to ponekad učinili i suviše kruto. Medem ih najbolje pomiruje. Pitanje je samo kako su shvaćeni i primjenjeni, kako su se njihovi stavovi odrazili na doktrine i praksu.

U narednim odeljcima sretaćemo se još sa njihovim mislima o konkretnim pitanjima.

⁴⁹ Mordacq, *La stratégie*, str. 31.

3. GEOGRAFIJA I FORTIFIKACIJA

Ograničenja koja su sputavala ratnu veštinu XVIII veka — male i skupocene vojske, neraščlanjene i nepokretne, nepouzdan vojnički sastav naklonjen bekstvu, magacinski sistem snabdevanja — podređivale su operacije tiranskom uticaju zemljišta. Operacijski pravci bili su dati unapred, svodili se na najpogodnije puteve kojima su se mogle kretati čitave armije i na kojima su se mogle redovno snabdevati iz magacina. Francuska revolucija naglo je proširila ratište. Veće vojske, celishodnije organizovane i raščlanjene, pogodnije taktike koja nije gušila revolucionarni elan krućim linijama prethodne epohe, vojske ofanzivna duha osloboidle su ratnu veštinu mnogih geografskih stega. Samo, trebalo je izvesno vreme da se realizuje sav njihov operativni potencijal.

Tek je Bonaparta iskoristio mogućnosti koje je revolucija stvorila na polju ratne veštine. On je proširio ratište od Kadisa do Moskve i od Hamburga do Taranta.

Naglo proširenje ratišta izazvalo je potrebu upoznavanja zemljišta pomoću obaveštajne službe, izviđanjem i špijunažom. Uporedo počinje i sistematsko prikupljanje topografskih i geografskih podataka. Bile su to suhe fizičke ili statističke činjenice, u najboljem slučaju povezani opisi verovatnih vojišta u kojima se pored komunikacija najviše ističu prirodne ili veštačke prepreke, pre svega, one koje zatvaraju operacijske pravce, takozvane barijere. Tako su stvoreni osnovi vojne geografije, nove vojnonaučne discipline koja se rađa u isto vreme kada su Humbolt i Riter postavljali naučne osnove opštoj geografiji. Javljuju se i začeci vojnogeografskih instituta kojima će se staviti u dužnost izrada preciznijih karata, prvenstveno za vojne potrebe.

Teoretičari epohe sve više uključuju geografiju u svoja razmatranja. Svakako, kod Bilova se to još ne vidi. Svoju geometrijsku strategiju on prosto nameće zemljištu, bez obzira na njegovu strukturu i konfiguraciju. Teren je za njega gotovo neutralan. Na njemu su od značaja samo magacini kojima je kao subjektima i objektima operacija pridao absolutnu vrednost. I ovde se vidi koliko je Bilov pisao pod uticajem ratova XVIII veka. Ravničarsko zemljište severnoevropske nizije na kojoj su se oni pretežno odigrali pretvorilo se prosto u apstraktnu ravan.

Nadvojvoda Karlo, koji je imao ličnog ratnog iskustva u ravnici i planini, u svojim teorijskim radovima dao je geografiji mnogo mesta. Zemljište je u centru njegovih razmatranja o ope-

racijskim planovima, ofanzivi i defanzivi. Veliki je to doprinos ratnoj veštini. Osobine koje je on tražio od dobrog položaja ušle su manje-više u udžbenike i pravila. Sasvim je u duhu Karlovog osnovnog stava prema ratnoj veštini kada položaje pedantno deli na one na kojima će se armija samo braniti i na one sa kojih će operisati protiv neprijatelja. Kao suprotnu konцепцију treba pomenuti Šarnhorstovo gledište da pobeda zavisi više od načina kako se brani položaj nego od njegove prirode. Karlo mnogo polaze na krilne naslone, suprotно Lojdu po kome krila treba radije nasloniti na trupe, jer prepreke na bokovima mogu omesti odstupanje. Inače, zdrava ideja o značaju zemljišta za operacije odvela je Karla predaleko. On mu je dao odlučujuću ulogu. Po njemu treba više voditi računa o terenu nego o neprijatelju! Za njega, u ofanzivi ili defanzivi, u ravnici i planini, operacije se rešavaju na *odlučujućim tačkama* unapred datim zemljištem. Naziva ih i *strategijskim tačkama*. To su ona mesta preko kojih vodi najkraći i najbrži put u unutrašnjost zemlje. Svaka država — tvrdi Karlo — ima određene strategijske tačke, odlučujuće za svoj opstanak. Trojaka je njihova uloga: baza, objekat (subjekat) i na međutačkama (intermedijarnim) zadržavanje protivnika. Na otvorenom zemljištu i u visokim planinama njih ima malo. Kada nadvojvoda govori da operaciju treba otpočeti rešavajućom bitkom, on zamišlja da će se ona odigrati upravo na najodsudnijoj tački. Strategijska linija je najpovoljniji topografski spoj dve ili više strategijskih tačaka, a operacijska linija je onaj pravac koji vodi strategijskoj tački. Sve se, dakle svodi na strategijske tačke koje određuje *jedino priroda, položaj i struktura ratišta*⁵⁰. Čak je i zadatak strategije da utvrди *karakteristike odlučujućih tačaka ratišta i način kako treba povesti i voditi operacije da bi se one dosegle i sačuvale*⁵¹. U tom smislu njegovim vojnoistorijskim radovima prethode opisi ratišta — vrlo dobri u svojoj vrsti — kada iz njih ne bi izvlačio operativne zaključke. Tokom istorskog izlaganja Karlo rado naglašava imperativ terena. Govoreći, na primer, o bici na Trebiji 1799, ne zaboravlja da navede da je na istoj reci Hanibal tukao Rimljane 218. pre n.e., a Lichtenštajn španskog infanta Don Filipa 1746, pa ponovo zaključuje bez bližih objašnjenja da *planine i reke neizostavno određuju one linije i tačke na kojima se armije moraju sudariti*⁵².

⁵⁰ Ausgewählte Schriften des Erzherzog Carl, I, 240.

⁵¹ Isto, I, 260.

⁵² Isto, III, 265.

Zgodno je ovde napomenuti da je i Napoleon svoje memoare o događajima 1796—1797. otpočeo geografskim opisom severne Italije, što je dalo povoda shvatanju da i on smatra geografiju determinantnim faktorom operacija. U stvari Napoleon je izlagao operacije *protiv neprijatelja*, ali *na zemljištu*. Shvativši ga naopako, neki francuski generali su kasnije svoje operativne zapovesti počinjali opisom zone u kojoj je trebalo da dejstvuju, pa su potom prelazili na odredbe o upotrebi potčinjenih trupa bez obzira na neprijatelja.

Žomini je njemu svojstvenom pedanterijom nastojao da operacije sistematizuje na zemljištu. Sav prostor na kome se dve protivničke sile mogu sudariti on naziva ratištem. Može se prostirati i na dve hemisfere i bez ikakve strategijske veze. Ali u njega vojište određuje strategijska misao jer *obuhvata svu teritoriju koju vojska (armija) hoće da zauzme i onu koju ima da brani*.⁵³ Ako više armija dejstvuju prema istom objektu vojište je opšte, a ako svaka ima svoj posebni objekat, vojišta su *posebna*, koje naziva i *zonama opšteg vojišta i operacijskim zonama*. Poslednje definiše kao prostorije koje armija prelazi radi postizanja određenog cilja, dakle, koje nisu ništa drugo nego vojišta njegove sopstvene definicije. Svaka od ovih Žominijevih zona ima načelno više *operacijskih pravaca*, koje je definisao kao i zone. Strategijski pravac obeležava važne linije *koje spajaju odlučujuće tačke na ratištu*,⁵⁴ što se u suštini ne razlikuje od njegovih definicija operacijskog pravca, operacijske zone ili vojišta. Preterana težnja za klasifikacijom pojave usložila je i pomutila problem.

Preko ovih *odlučujućih tačaka* Žomini se približio Karlu. Blizak je i Bilovovom apstraktном maniru, tvrdeći da *svako vojište, isto onako kao svaki položaj vojske, ima samo jedan centar i dva krila*,⁵⁵ dakle, bez obzira na stvarnu konfiguraciju terena. Slično teoretičarima XVIII veka, Žomini je smatrao da voditi rat znači osvajati neprijateljsku teritoriju postepenim savlađivanjem operacijskih zona, ali uporedo na više mesta ističe potrebu razbijanja i uništenja neprijateljskih snaga. U njegovom delu takvih kontradikcija ima poviše, ali moramo pozitivno oceniti već i sam njegov pokušaj stvaranja vojnogeografskih pojmove, bez čega se geografija ne bi mogla staviti u službu strategije.

⁵³ Žomini, *Pregled ratne veštine*, str. 95.

⁵⁴ Isto, str. 117.

⁵⁵ Isto, 209—210. Podvučeno i u originalu.

Klauzevic je intimnije povezao geografiju i strategiju. Za njega je vojište deo ratišta koje ima zaštićene bokove tvrđavama, velikim terenskim prerekama ili velikim prostorom. Nije to proizvoljan deo ratišta već celina za sebe. U Klauzevica su vojišta toliko nezavisna da se na jednom može nastupati, na drugom odstupati, na jednom biti u ofanzivi, na drugom u defanzivi. Pomoću pojma o vojištu Klauzevic definiše i armiju: to je oružana snaga koja dejstvuje na jednom vojištu. Ako, sticajem prilika, ima više armija koje operišu na jednom vojištu, moraju se staviti pod jednu komandu. Vojištem objašnjava i pojam pohod: niz događaja na jednom vojištu. Klauzevic nedvosmisleno i konsekventno naglašava da je glavni cilj operacija uništenje neprijateljske oružane sile, a zauzimanje teritorije samo drugostepeni zadatak. Sustrotno Karlu i Žomini, Klauzevic ne pridaje geografskim objektima nikakvu absolutnu, inherentnu vrednost, vrednost koju bi oni imali samo po sebi, bez obzira na živu silu i njene akcije. On, doduše, priznaje da se može nazvati *ključem zemlje* onaj njen deo bez čijeg se poseda ne bi trebalo da prodre u dubinu teritorije, ali odmah dodaje da se iz tog saznanja ne može izvući mnogo korisnih zaključaka. Vrlo oštro osuđuje pojam *ključ zemlje* kao predstavu o tačkama koje odlučuju o posedu celine, a izričito ga odbacuje kada treba da znači centralno bilo ili razvođe, onako kako su Švajcarska i Tirol shvaćeni u francuskim revolucionarnim ratovima.

Videli smo da je vojna geografija uvela Jazikova u strategiju. Po njegovom mišljenju vojna geografija je kao nauka zaseban deo strategije. Njen je predmet studija Zemljine površine u odnosu na strategiju. Ona je jedan od elemenata strategije ili elemenat više vojne sfere. Jazikov naširoko razmatra strategijske linije i tačke, operacijske pravce, unutrašnje i spoljne, naglašavajući — kao i Žomini — da se glavne snage imaju sasrediti na najvažniju tačku ratišta.

Planine su posebno zainteresovale teoriju. Do francuske revolucije u ratnoj veštini igraju sasvim neznatnu ulogu. Kruta linjska taktika nije se mogla prilagođavati izlomljenom planinskom zemljištu. Mali efektivi nestajali bi u planini. Sada ima dovoljno trupa da se drže brda i doline, a njihova elastičnija taktika dopušta bolje povijanje terenom.

I ovde, u planini, ogledavaju se osnovni idejni stavovi autora. Za Karla su isti principi ratovanja u planini i ravnicama: u ofanzivi treba operisati grupisanim snagama prema (stalnim) odlučujućim

tačkama samo je potrebno više mudrosti, pouzdana predstava o terenu, više brige za bokove i leđa; u defanzivi nastojati da se glavne snage grapišu takođe na odlučujućim tačkama koje je dala priroda. Karlo vidi u planini pretežno strategijsku barijeru. O tom njihovom svojstvu biće više reči u odeljku o strategiji. Inače on veruje da strategijski nizije vladaju planinama, na primer, da je dolina Dunava ključ (planinske) južne Nemačke. To, očigledno, izvodi iz francuskih pohoda 1800, 1805. i 1809. U taktici, u napadu i odbrani, smatra da dolina i susedni visovi čine celinu.

Žomini posmatra planinu nešto šire i drukčije. Ako je planinska zemlja (Tirol, Švajcarska) deo ratišta, onda je vrednost njenih planina relativna. Ako ima dovoljno snaga planine se maskiraju (osmatraju, zatvaraju) odredima (detašmanima) da bi se sprečilo dejstvo iz njih, a operacije se razvijaju u niziji. Ako je planinska zemlja glavno vojište onda se — za razliku od Karla — operacije ne mogu prilagoditi pravilima koja važe za otvorene (neplaninske) zemlje. Transversalni (poprečni, duž fronta) manevri na krilima su teži, često i nemogućni. Strategijske (stalne) tačke su spojevi dolina (raskrsnice). Operacije teku malim brojem dolina. Zemlje visokog planinskog karaktera pogodne su za taktičku, a nepogodne za strategijsku odbranu. Planine se ne pokoravaju njegovom operativnom sistemu. Na primeru jedva shvatljivog Suvorovljevog pohoda kroz Alpe, Žomini dolazi do zaključka da je detaljna teorija o planinskom ratu nemogućna, da u planinama jaka volja i hrabrost imaju više uspeha nego svi propisi na svetu. Inicijativa je korisnija nego u ravnici. Pravila koja Žomini ipak daje su sasvim opšta: ne ulaziti u dolinu dok se ne ovlada visovima; udarati na neprijateljske komunikacije više nego u ravnici; organizovati dobre prikrivene osnovice i odbrambene linije na spoju velikih dolina; osigurati rezerve. Planinski predeli — nastavlja Žomini — korisni su za odbranu zemlje, u čisto nacionalnom ratu, kada se pobunjeni narod digne na oružje u odbranu svojih ognjišta. Tada napadač mora osvajati svaku stopu po cenu mnogih žrtava. Ali prema svom osnovnom shvatanju o narodnom ratu, Žomini i tada smatra neophodnim da ustanici budu pomognuti regularnom armijom da ne bi propali. Valjda kao Tirolci 1809.

Za Klauzevica je uticaj planinskog zemljišta na ratovanje vrlo važan predmet teorije ratne veštine. Planine unose u ratovanje *usporavajući princip* — kako on to kaže — pa, pre svega, pripadaju odbrani. Upravo kroz njihovu taktičku (odbrambenu) prirodu on pristupa strategiji. Teškoća u maršovanju velikih kolona pla-

ninskim putevima i izvanredna snaga koju dobija malo odeljenje zahvaljujući strminama, dva su glavna elementa koja odbrani u planini daju pravo na efikasnost. Bataljon brani brdo, a brdo bataljon. Ali se broj bataljona ne može proizvoljno množiti, bez bitnih promena u kvalitetu njihovog dejstva. Bataljon ne treba pretvarati u vojsku, a brdo u planinu. Širenjem odbrambenog rasporeda, ne sprečava se zaobilazeњe a slab front, čime — usled pasivnosti odbrane, što je tipično u planini — napad ponovo dobija prevagu. Za Klauzevica glavno je pitanje da li otpor treba da bude relativan ili apsolutan; treba li samo da stvori vreme ili da se završi odsudnom pobedom. U prvom slučaju planinsko zemljište znatno ojačava odbranu, a za drugi je potpuno nepodesno ili podesno samo u nekim naročitim slučajevima. Za rešavajuću bitku odbrana je vrlo nezgodna, jer ograničava manevr i preglednost. Kada planina nije pozornica glavnih operacija ne može se reći — misli Klauzevic suprotno nadvojvodi Karlu — da ona strategijski zavisi od operacija koje se izvode van nje, da će se zago-spodariti planinskim krajevima samo po sebi kao posledica nadiranja u niziji. Planinsko zemljište ima veću samostalnost od ravničarskog. U planini se mogu kretati partizani, iz nje mogu iznenadno izbijati čitave kolone vojske. Do izvesne daljine planina vrši znatan uticaj na niže zemljište.

Reke teorija posmatra pretežno kao strategijske barijere, pa će se niže, u odeljku o strategiji, reći o tome nešto više.

Strategijske barijere, planine i reke, smatraju se u to vreme vrlo pogodnim granicama. To su takozvane *prirodne granice* kakve je Danton 1792. tražio za Francusku. Ovaj se pojam vrlo mnogo zloupotrebljava u službi imperijalističke politike. Ugledni nemacki političari i vojnici, među njima i Vilzen, tvrdili su da Rajnu treba braniti na Pou, drugim rečima da su Lombardija i Venecija — tada u austrijskim rukama — neophodne za odbranu Nemačke kao celine. Protiv takvih shvatanja ustao je Engels uoči rata 1859. U brošuri *Po i Rajna*⁵⁶ detaljnom geografsko-strategijskom analizom pravaca koji iz Nemačke i Austrije izvode u italijansku niziju preko alpskih prevoja, on je dokazao da se njima Italija dovoljno ozbiljno ugrožava da bi se njen severni deo morao držati u nemačkim rukama kao zaloga za bezbednost Nemačke koja je uz to naseljenija i tehnički razvijenija. Ne poriče da bi za Nemačku, u koju računa i Austriju, bilo strategijski povoljno

⁵⁶ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 391—425.

kada bi Austrija sačuvala granice na Minču i donjem toku Poa, ali smatra da bi to bilo preskupo plaćeno mržnjom oštećenog italijanskog naroda. Ovim je Engels oborio teoriju prirodnih granica, dakle, takvih granica koje se zasnivaju isključivo na strategijskim obzirima i potrebama velikih i jačih. Kada bi se takva strategijska granica dopustila Nemačkoj prema Italiji, onda bi se — kaže Engels — morala dozvoliti i Francuskoj granica na Rajni što niko od Nemaca, pa ni on sam, ne bi mogao prihvati, jer bi to značilo žrtvovati bogatu Rajnsku oblast. U narednoj svojoj brošuri *Savoja, Nica i Rajna*⁵⁷, pisanoj 1860, protivi se Engels prisajedjenju Savoje i Nice Francuskoj. U ovom slučaju geografski razlozi govore ubedljivije u korist aneksije, obe se pokrajine nalaze zapadno od grebena Alpa, dakle, na francuskoj strani, ali Engels smatra da je preča volja stanovništva od strategijskih imperativa, utoliko više što bi granica na grebenu, u tadanju opštem odnosu snaga, mogla poslužiti Francuskoj u ofanzivne svrhe, što bi bilo mnogo realnije od suprotne pretpostavke, ofanzive Italije. To su novi akcenti u političkoj i vojnoj geografiji. Na suprotnoj strani, na severu, ukazuje Engels na topografsku slabost francusko-belgijske granice, uopšte na otvorenost severozapadnih granica Francuske, čime se na francuskoj strani opravdava zahtev da se pomere na Rajnu, ali je to — smatra Engels — postalo nepotrebno otkako je Pariz utvrđen.

Razgolitivši jednostranost, diletantizam i šarlatanizam koji su u toj materiji počeli uzimati maha, Engels je ujedno ukazao i na metod kako treba prilaziti strategijskoj proceni geografije. On je široko shvatio probleme kroz konkretnе ratne kombinacije, ali strategijske zaključke izvodi ne samo iz proučenih taktičkih i operativnih mogućnosti, već prvenstveno iz političkih motiva. Energično odbacuje strategijske koristi ako su dobijene nepravednim granicama. Naglašava, naprotiv, da se strategijski uticaj na tuđe zemljište vrši u prvom redu sopstvenom unutrašnjom jačinom koja se ne postiže porobljavanjem tuđih narodnosti. Služi se najviše najnovijim ratnim iskustvom, ali ne staje na njemu nego prati problem kroz najnovije etape razvoja vojski i kroz perspektivu bliske budućnosti. To je poseban doprinos vojnoj literaturi, tada pretežno skamenjenoj na iskustvu prošlosti. Strategijske pravce određuju obostranim objektima od životne važnosti, spojenim pojamom zemljišta pogodnog za operacije većih masa.

⁵⁷ Isto, str. 426—456.

Engelsove intervencije povodom problema italijanskih granica pokrenutog ratom 1859, beleže novu etapu u razvoju vojne geografije. Iz svojih statističkih početaka ona se sada diže na stepen posebne vojne nauke, prve saradnice strategije.

Vobanov fortifikacijski sistem⁵⁸ počinje se dovoditi u pitanje u sedmogodišnjem ratu, kada su tvrđave prestale da budu glavni objekat operacija. U početku francuskih revolucionarnih ratova njihova uloga ponovo raste. Bonaparta, naprotiv, dosledno traži rešenje na otvorenu polju, pobedom nad protivničkom vojskom. Ipak ga je Mantova 1796—1797. zadržala sedam meseci. Nije je mogao mimoći slabim efektivama kojima je tada raspolagao niti je nasilno mogao zauzeti nedovoljnom opsadnom artiljerijom. Kasnije, kada bude imao jedno i drugo u dovoljnoj meri, neće ga više zadržati nikakva tvrđava. U njegovoj strategiji fortifikacija je potisнута u drugi plan. On je i potcenjuje. Na svojoj prostranoj imperiji vrlo je malo uložio u stalna utvrđenja. Za opravdanje može mu poslužiti činjenica da je radio u doba kada se, u razvoju tvrđavske vojne, klatno napad—odbrana naginjalo više napadu, kada su se tvrđave lakše napadale nego branile. Ipak je 1814. iskusio neugodne strategijske posledice neutvrđenog Pariza. Bilo je kasno kada je naredio da se utvrdi.

Pod uticajem iskustava Napoleonovih ratova teoretičari epohe smatraju tvrđave pretežno kao oslonce operacija. Kod nadvojvode Karla, koji je pisao samo na osnovu revolucionarnih ratova, to se još ne vidi dovoljno. On je verovao da su 1793. Francusku spasle tvrđave. Strategijske tačke koje odlučuju o posedu zemlje — kaže on — treba utvrditi i održavati u stanju odbrane i u najdubljem miru. Velike tvrđave sa jakim garnizonima treba podizati gde glavni putevi ulaze u zemlju, gde se oni sastaju, na plovnim rekama koje upravno seku granicu, a male objekte samo na planinskim prevojima. Male tvrđave se mogu osmatrati, a velike — sa jakim garnizonom i magacinima — moraju se napasti glavnom snagom pre no što se nastavi nadiranje. Karlo postavlja kao glavno pravilo: ni koraka napred koji bi u slučaju nesreće (poraza) mogao postati opasniji od koristi koje bi uspeh njime doneo. Karlo se protivi poljskoj fortifikaciji, upravo šančevima na otvorenom polju, smatrajući ih više štetnim nego korisnim, jer privlače neprijateljevu

⁵⁸ Vojna istorija, 704—707.

artiljerijsku vatru. Prihvata ih samo u planinama i na ispresečanom zemljištu.

Stara shvatanja osećaju se i kod Žominija. Tvrđave — kaže on — treba da ispune dva zadatka: da osiguraju granice i da pomognu operacijama koje se izvode na otvorenom zemljištu. Ali se iz daljeg njegovog izlaganja jasno vidi da i one na granici služe kao pivoi (stožeri) operacija. Granicu sa prirodnim preprekama treba obezbediti samo na pogodnim prelazima, može i izolovanim forovima, a za otvorene granice Žomini predviđa po tri utvrđena mesta u prvoj i drugoj liniji, a jedno veliko u trećoj — bez obzira na veličinu granice i dubinu vojišta. Za četiri slična fronta trebalo bi — zaključuje on — 24 do 30 utvrđenih mesta. Ipak, konkretno, za Francusku, za njenih šest graničnih frontova koliko on računa zajedno sa primorskim (heksagon), trebalo bi 40 do 50 tvrđava. Čini izuzetak i za Austriju i Prusiju, pa stoga nije sasvim jasno na koje se države odnose njegove opšte norme. Između tvrđava predviđa manje fortifikacijske objekte, ali se na drugom mestu kategorički protivi dugačkim utvrđenim linijama! Žomini naglašava da se tvrđave imaju podizati na važnim strategijskim pravcima, najradije na rekama kao dvogubi mostobrani. Posebnu pažnju posvećuje utvrđenim logorima koji treba da služe samo kao privremeni oslonac operativnim trupama ili kao ofanzivno uporište za prelaz preko neke velike reke. Dakle, opet kao mostobran. Za Žominija mostobrani su najvažniji i od svih objekata poljske fortifikacije.

Veran svom dijalektičkom načinu raspravljanja, Klauzevic ne daje nikakve sheme za utvrđivanje država. On smatra praznim cepidlačenjem pitanje geometrijskog oblika tvrđavskih linija — da li treba da budu u jednom ili više redova, da li su korisnije kada su postavljene po dubini ili po frontu, da li treba da budu u šahovskom poretku ili u pravoj liniji. Ipak, na drugom mestu kaže da će grupa od dve, tri ili četiri tvrđave, koje su samo na nekoliko dana marša od zajedničkog centra, strategijski znatno ojačati oblast na kojoj se budu nalazile i armiju koja tu bude operisala. Smatra prirodnim da se tvrđave nalaze na granici jer treba da brane državu, a država se prvenstveno brani na granici. Ali daje i mnóstvo razloga koji govore da tvrđave treba podizati i u unutrašnjosti zemlje. Smatra da Francuska, na primer, ima suviše tvrđava na granici a malo u unutrašnjosti.

Glavni zadatak tvrđava — smatra Klauzevic — jeste razbijanje (cepanje, vezivanje) nadirućih neprijateljskih snaga, pa njihovu

ulogu razmatra u sadejstvu sa operativnom vojskom. One su glavni oslonci defanzive: osiguravaju skladišta, velike i bogate gradove, zaprečavaju puteve i reke, predstavljaju taktičke oslone tačke, osiguravaju etapne stanice, pribedište su slabih ili tučenih odreda (ne vojski!), pravi su štit protiv neprijateljskog napada, zaštita su rasturenih stanova (kantonmana i bivaka van tvrđave) i neposednutih pokrajina, središta narodnog otpora, uporišta za odbranu reka i planina. Nigde Klauzevic ne kaže koliko bi trebalo imati tvrđava i gde, ali sudeći po svim tim zadacima — vrlo mnogo.

Pitanje — da li prilikom nastupanja treba tvrđavu napasti, opkoliti je (cernirati) ili samo osmatrati, Klauzevic rešava u prilog daljeg nastupanja, dakle, za poslednje dve alternative, ako nije suviše opasno ostaviti ih za sobom. I on odbacuje utvrđene linije. Prihvata uslovno utvrđene položaje (sposobne za odbranu u sve strane), a korist utvrđenih logora uz tvrđave priznaje samo na primorju. Samostalne utvrđene logore prihvata samo u slučaju ako se nalaze na nekoj neobično važnoj strategijskoj tački i ako se može očekivati pomoć spolja. Ti su uslovi vrlo retki a kada se ne ispune — zaključuje on — nastaje opasnost da se zametne borba bez mogućnosti povlačenja.

U Francuskoj umesto tri Vobanove linije tvrđava, što je za (severozapadni) front od 400 do 500 km trebalo najmanje 50 objekata, Ronja je predlagao 4 do 5 velikih utvrđenih logora, opsega 45 do 50 km, sposobnih da prime armiju od 100.000 ljudi, a postavljenih tako da ih invazione armije ne mogu mimoći, da ih moraju napasti ili opsedati. General Sent Sizan ukazuje 1819. na nezgodu što je dobar deo pešadije i konjice podeljen još u miru na mnoštvo tvrđava i tvrđavica po bataljonima i eskadronima, čak i na sitnije delove, bez obuke i kontrole komandanata pukova, gde najčešće čuvaju samo gomile kamenja. Ukipanje velikog broja tvrđava druge i treće klase, zaključuje Sent Sizan, nekorisnih i štetnih, uštedelo bi državi velike personalne i materijalne izdatke, vratilo bi mnogo zemlje poljoprivredi od čijeg bi se prihoda i materijala porušenih objekata platila nova, modernija utvrđenja. Približno u isto vreme general Divivje kritikuje odomaćeno gledište da su tvrđave „besmrtni korpusi“. Protiv malih tvrđava u nekoliko mahova ustao je vrlo rečito i maršal Bižo u francuskom parlamentu. Zloupotreba tvrđava je najveća opasnost koja preti zemlji, tvrdio je on. Preteran broj tvrđava, kao što ih ima Francuska, apsorbuje veliki deo aktivne sile. Njih treba snabdeti garnizonima baš u povlačenju,

posle izgubljene bitke kada su efektivi najpotrebniji, a one će ipak padati jedna za drugom, jer neće biti dovoljno operativne vojske koja bi ih mogla zaštititi. Bižo upozorava i na činjenicu da Francuska ima suviše tvrđava na granici, pa predlaže da se neke podignu i u unutrašnjosti, na primer na Loari. Najviše se zauzimao za utvrđivanje Pariza i Liona, tvrdeći da bi ova dva utvrđena grada mogla zameniti mnoštvo drugih tvrđava. Maršal Sult je u parlamentu takođe isticao da Pariz treba da obrazuje odbrambenu zonu tolike efikasnosti kao što je more za Englesku i zima za Rusiju, da utvrđen Pariz predstavlja 200.000, a utvrđen Lion 100.000 ljudi. I Marmon je tražio da se utvrdi Pariz.

U Prusiji general Grolman, načelnik Generalštaba, isticao je u jednom svom memorandumu da ni trostruki pojas tvrđava ne može zadržati neprijatelja, da treba radije utvrditi industrijske i trgovačke gradove, više po radijusu (dubini) nego po periferiji (granici). Nasuprot tome, Krauzenek, takođe načelnik pruskog Generalštaba, nameravao je upravo na zapadnoj granici podići široki pojas tvrđava. Tog je mišljenja bio i Vilisen, predlažući da se na zapadnoj pruskoj granici postavi više zona pojasnih tvrđava na širokom frontu da bi poslužile kao uporišta sopstvenim trupama.

U Rusiji A. Z. Teljakovski u svojoj *Fortifikaciji* (Фортификација, 1839—1846) pobija tvrđenje da su Napoleonovi ratovi ukazali na izlišnost tvrđava. One — priznaje on — u defanzivnom ratu ne mogu zadržati neprijatelja, ali imaju uticaj na tok operacija, jer u defanzivi njihovi garnizoni mogu napadati na bokove i prekidati komunikacije, a u ofanzivi obezbeđivati pozadinu. Pod zaštitom tvrđava branilac može preći u napad. U narodnom ratu tvrđave drže moral narodne vojske i služe joj kao pribedište. Teljakovski je naglašavao naročito zavisnost fortifikacije od strategije i taktike, iako je nju posmatrao kao zasebnu vojnu nauku. Šablon njegove tvrđave ima u sredini jezgro kremaljirane trase, oko njega šest forova sa flankirnim baterijama, a između njih takođe flankirne baterije.

Razna ova gledišta, svedena na zajednički imenitelj, zahtevaju da tvrđave budu veće, većeg radijusa i obima, dakle, pojedine tvrđave sa odvojenim forovima u Montalamberovom smislu⁵⁹, koje će uz to biti i u izvesnom međusobnom prostornom odnosu. Ali se teorija sudarala sa stvarnošću i mogućnostima. U Evropi je tada

⁵⁹ Vojna istorija, 806—807.

bilo mnogo malih tvrđava iz prethodne epohe, nedoraslih novim velikim armijama i njihovoj artiljeriji. Nove pojedine tvrđave stajale bi vrlo mnogo, sve više ukoliko se njihov radijus povećavao srazmerno sa dometom napadne artiljerije, a proširenje i modernizovanje starih ne mnogo manje. Kada se nije moglo podići novo, ostalo je po starom: kada su već tu — reklo se — neka stoje. Maršal Sult, francuski ministar rata, tek je 1841, kada se međunarodna situacija bila pogoršala zbog istočnog pitanja, iščupao kredite za utvrđivanje Pariza. Finansijska ograničenja sputavala su velike fortifikacijske radove i u drugim zemljama. Malo je tvrđava rekonstruisano, a tada su pretežno pretvorene u velike utvrđene logore koji su mogli primiti i do 100.000 vojnika. Predrevolucionarna ideja da tvrđave mogu postati pribegištice čitavih armija tvrdokorno se održavala, iako ju je osudila praksa prohujalih ratova.

Glavne Engelsove misli o fortifikaciji, rasute u mnoštvu njegovih radova objavljenih između ratova 1848—1849. i rata 1866, odražavaju upravo to vreme. Pomenuta su već njegova gledanja o odnosu utvrđenog Pariza prema francuskim severozapadnim granicama. Smatrao je da je utvrđenim Parizom odbrambena moć Francuske porasla za trideset odsto. Džinovski fortifikacijski obruč oko najvećeg grada na Kontinentu (milion stanovnika) smatrao je dostojnjim francuskog naroda. Ismejao je stručnjake stare škole koji su vrteli glavom nad ovim ogromnim poslom. Za Pariz, kao centar luka povučenog od Šanberija do Roterdama, smatrao je da potpuno odgovara geografsko-strategijskim uslovima Francuske. Nije propustio da uoči veliku korist koju je Radecki 1848. izvukao iz utvrđenog četverokuta Peskijera—Mantova—Lenjago—Verona. Sličnu grupaciju tvrđava predlagao je oko ušća Ade i Tičina da bi Italijani mogli slobodno manevrovati između Pijemonta i Apenninskog poluostrva. Ističao je značaj Alesandrije kao dvogubog mostobrana za odbranu Pijemonta. Nije mnogo verovao u izolovanu zaprečna utvrđenja pa ni u izolovane tvrđave, ali ih nije *a priori* ni odbacivao. U borbama oko Sevastopolja, u krimskom ratu, nije gledao povratak na tvrđavsku vojnu XVIII veka — kao što su to činili mnogi drugi — već volju Rusa da izbegnu rešavajuću bitku na otvorenom polju u naslonu na moćnu tvrđavu. *Danas utvrđenja — pisao je on, nemaju drugog značaja no da budu koncentracione tačke za podršku pokreta operativne armije. Njihova vrednost je relativna. Oni više nisu nezavisni faktori u vojnim operacijama već*

dragoceni položaji čija odbrana do poslednjeg čoveka može da bude mudra ili ne.⁶⁰

Tehnički uslovi koji su u to vreme postavljeni stalnoj fortifikaciji mogu se svesti na nekoliko zahteva: zaštita otvorenog bedema od rikoštnog i flankirnog dejstva; pojačanje odbrambene moći jakom i kazamatiranom artiljerijom; tučenje niskom vatrom rovova iz zaklonjenih objekata, naročito onih delova koji neprijatelju pružaju najbolje izglede za stvaranje breše; sigurni zakloni za posadu i materijal; detašovanim (odvojenim) forovima stvaranje prostora za napadna dejstva velikih masa pešadije; omogućavanje uzastopne odbrane u unutrašnjosti utvrđenja; otežavanje breširanja (probijanje breša) odgovarajućom konstrukcijom zidina; priprema minskog rata začetkom protivminskog sistema.

U Francuskoj su zadržali Vobanovu bastionu trasu uprkos predloga Montalambera da se pređe na poligonalnu trasu, koju je smatrao pogodnijom u odnosu na pojačano dejstvo artiljerije, koju su prihvatili Nemci. Tako se počelo govoriti o *romanskom i germanском системи*. Prvi počiva na međusobnoj odbrani objekata vatrom sa otvorenih bedema visokog profila, drugi — na samoodbrani objekata razantnom flankirnom vatrom duž rovova.

O utvrđivanju Pariza (izvedeno 1840—45) diskutovalo se dugo. Osnovna dilema svodila se na pitanje — da li neprekidni bedemi ili detašovani forovi. Najzad, prihvatio se i jedno i drugo. Forovi bastione trase bili su osposobljeni za samostalnu odbranu, sa posadom od 1.500 do 2.000 ljudi (izuzetno 3.000), sa 70 do 100 topova, a udaljeni od ansente (neprekidni bedem) 1.500 do 2.500 m. Ovo odstojanje odgovaralo je dometu glatke artiljerije. Početkom rata 1870. oko Pariza je bilo 14 forova, na oko 3 km međusobnog rastojanja na istočnom i južnom frontu, najugroženijim. Pri izgradnji Meca (1860—70) vođeno je računa o izolučenoj artiljeriji, ali odstojanje od ansente (2,3 do 3,7 km) nije odgovaralo njenom dometu. Bilo je u svemu 6 forova. Brijalmon, fortifikator Antverpena, treće i poslednje pojmove tvrđave tog vremena, iako je izgrađena posle 1867, nije vodio dovoljno računa o dometu izolučenih topova: neki detašovani forovi bili su na odstojanju od 2,8 do 3,7, a samo jedan for je bio na 4,4 kilometra od nove ansente (bedema) poligonalne trase koja je podignuta kao jezgro odbrane na 2 do 3 km od grada. Bilo je u svemu 13 forova u obimu od 45 km. Veće odstojanje forova od ansente značilo bi veći obim i više

⁶⁰ Erl, *Tvorci moderne strategije*, str. 180.

forova, što bi povećalo troškove. U forovima Antverpena ugrađene su prve čelične kupole, ali je glavnina artiljerije bila još na otvorenim platformama. Antverpen se tada smatrao najjačom tvrđavom. Zamišljena kao redvi belgijske odbrane (vojske) kapaciteta 100.000 ljudi.

U Nemačkoj su postojeće tvrđave samo modernizovane detašovanim forovima, kao, na primer, Keln sa 11 forova na 500 do 600 metara od ansente ili Torunj sa nizom forova svega na 230 do 300 metara od ansente.

U napadu na tvrđave zadržane su u osnovi ranije metode: *blokадом* su izgladnjivani stanovnici i posada; *bombardovanjem* (stambenih četvrti) vršio se pritisak na stanovništvo da bi se preneo na komandanta tvrđave; *prepадом* se izbegavala vatrena borba da bi se prodrlo u tvrđavu iznenadno jurišem, hladnim oružjem; *nasilan napad* prepostavlja je jaka vatrena sredstva, nesrazmerna u odnosu na jačinu napadnih objekata; *opsада* ili *formalan напад* (sape, paralele, razne baterije, mine, breša) morao se vršiti prema jakim i dobro snabdevenim tvrđavama, a trajao je desetak nedelja pred prosečno aktivnim braniocem.

Poljska fortifikacija ograničavala se najviše na ojačavanje ranije izabranih položaja kojima se operativna vojska mogla koristiti. Najčešće to je bio niz zatvorenih utvrđenja četvorougaonog oblika, ograđenih rovom i grudobranom, visokog profila — reduci — koja su postavljena u više linija, tako da su se međusobno mogla flankirati. Javljuju se i otvorena utvrđenja: redani (dva grudobrana s rovom koji prave ugao u pravcu neprijatelja) i linete (redani sa kratkim flankama). Ukopane streljačke rovove, koji su se javili u krimskom ratu, teorija nije pravo ni zapazila. Uostalom, trupe bez šančanog alata nisu mogle improvizovati poljska utvrđenja, a to ne bi odgovaralo ni njihovoj taktici.

Teljakovski je prvi deo svoje *Fortifikacije* posvetio poljskoj fortifikaciji, što je bila novina u toj literaturi. Poljsku od stalne fortifikacije on ne deli po materijalu, prvu na zemlju i drvo, drugu na kamen i gvožđe, već po taktičkim i strategijskim zahtevima kojima se imaju podvrgavati radovi inženjera, što fortifikaciju dovodi u bolju vezu sa drugim vojnim naukama. Predmet fortifikacije — govorio je Teljakovski — jeste raspored utvrđenja prema zemljишtu i načinu napada i odbrane. Pod utvrđenjem on je smatrao

veštačku zaštitu podignutu za jačanje vojske. Strategija i taktika označavaju položaj za dejstvo vojske, a fortifikacija ih priprema za odbranu.

4. RATOVODSTVO I STRATEGIJA

Povezanost rata i politike, shvaćena u najširem smislu kao sinteza društvenih i ekonomskih snaga i njen uticaj na strategiju i taktiku, može se uočiti već u praskozorju istorije i pratiti kroz vekove. To se mnogo bolje vidi u novom veku u centralizovanim državama apsolutističko-feudalnog poretka. Merkantilizam — njihova ekomska doktrina — treba da ih učini što jačim da bi se iznutra oduprle centrifugalnim težnjama feudalaca, a spolja od tuđeg posezanja osigurale svoju nezavisnost. Glavno je sredstvo bilo povoljan bilans spoljne trgovine da bi se u zemlji akumuliralo što više novca, tačnije dragocenog metala. Trgovina je izvor finansija, a finansije su životni nerv rata — govorio je Kolber, ministar Luja XIV. U toku francuskih revolucionarnih i Napoleonovih ratova merkantilizam se dovodi do vrhunca: Britanci nastoje da Evropi nature svoju robu, a Napoleon se od toga brani kontinentalnom blokadom — da zvečeći novac ne bi odlazio preko Kanala. Ali u međuvremenu je francuska revolucija ukazala na značaj proizvodnje kao faktora ratovodstva. Proizvodne snage kojima je ona dala maha omogućile su formiranje neuporedivo većih armija sa svim strategijskim i taktičkim konsekvenscijama.

U literaturi, u to vreme, britanski filozof David Jum ustao je protiv merkantiličkih ideja, ali je ipak smatrao da je bogatstvo susednog naroda opasno u ratu i politici, mada korisno u trgovini. Britanski ekonomista Adam Smit, ma koliko se zalagao za slobodnu trgovinu, dopuštao je intervenciju države kada je u pitanju odbrana zemlje, nalazeći da je ona važnija od izobilja. Kada je trebalo ohrabriti sopstvenu industriju potrebnu za odbranu zemlje, on je prihvatao i zaštitne carine. Suprotno merkantilizmu, koji je stavljao naglasak na gotov novac, Smit je smatrao da je produkcionala moć potrošnih dobara potrebnih vojsci i floti korisnija od ratnih rezervi u zlatu i srebru. Sposobnost naroda da vodi rat on je cenio po njegovim proizvodnim kapacitetima a ne po akumuliranom bogatstvu. Govoreći o Velikoj Britaniji, isticao je da treba što manje da zavisi od svojih suseda u pogledu industrijskih proizvoda potrebnih za njenu odbranu. Ekonomsku snagu zemlje

treba upotrebiti kao instrument državne uprave, dakle, i u interesu rata. On je i za razvijanje ratničkog duha u narodu, što se po njemu najbolje postiže u stajaćoj armiji. Ratnu veštinu, po njemu najplemenitiju i najkomplikovaniju, mogu savladati samo ljudi koji se njoj sasvim posvete.

Aleksandar Hamilton, severnoamerički vojnik i državnik, posmatrao je rat i ekonomiku sa gledišta mladih Sjedinjenih Američkih Država. Složio se sa Smitom u potrebi držanja profesionalne vojske i ratne mornarice i u mnogim pitanjima odnosa ekonomike i bezbednosti. Zalagao se za potpunu privrednu, za sve njene aktivnosti, posebno za industriju, koja je tada u SAD bila tek u povoju. Tražio je i državne fabrike oružja da se ovo bitno sredstvo narodne odbrane ne bi prepustilo igri individualne preduzimljivosti. Hamilton je pobijao mišljenje da su parlamentarne vlade u kojima dominira trgovačka klasa manje sklone da ugaze u rat.

Do francuske revolucije vojni autori su jedva dodirivali ekonomska i politička pitanja. Najviše se time bavio Henri Lojd koji je preporučivao vojskovodjama da se upoznaju sa statistikom (geografijom) zemlje s kojom ratuju i karakterom njene vojske. Ni kasnije nisu se udubljivali u taj problem. Klauzevic je samo ukazivao da se karakter rata bitno izmenio otkako su Španci svojim otporom Napoleonu pokazali šta mogu da učine narodna vojska i narodni ustank, Rusi dokazali 1812. da se država velikih dimenzija ne može osvojiti i da verovatnoća u uspeh ne opada u svima slučajevima gubitkom bitaka, oblasti i prestonica, a Prusi 1813. da se vojna sila može ušestorostručiti narodnom milicijom. Ratovi budućnosti — zaključuje on — vodiće se celom snagom nacionalne moći, biće organizovani po drugim načelima, što će imati uticaja prvenstveno na strategiju. Klauzevic je dao i vrlo zgodnu, opštепrihvaćenu definiciju o odnosu politike i rata, ali se nije upustio u suštinu stvari. Imao je u vidu pretežno spoljnu politiku.

Vojnim potencijalom država, posebno Nemačke, pozabavio se približno u isto vreme nemački ekonomist Fridrik List. Za njega su proizvodne snage ključ narodne bezbednosti. Cilj narodne privrede je moć. Moć daje bogatstvo, a bogatstvo moć. Oboje će se postići skladnim razvojem zemljoradnje, trgovine i industrije u carinskim granicama država. Nemački nacionalista, on se bori za privredno i političko ujedinjenje Nemačke da bi na širokom carinskom području mogla razviti sve narodne snage, kao što su upravo činile SAD gde je on proveo duže vreme. Ide i dalje tražeći nemačku hegemoniju nad *manje naprednim narodima*. U sastav ujedinjene

Nemačke koja bi obuhvatila i Austriju, treba da uđu Danska, Holandija, Švajcarska, Belgija, čak i evropska Turska! On je znao da tim ambicioznim planovima stoji na putu Velika Britanija koja ne bi trpela takav poremećaj u ravnoteži Evrope. Vladajući suvereno svim morima, ona bi to umela i da spreči, pa List mašta jednom o udruživanju svih pomorskih naroda protiv nje, drugom prilikom o nemačko-britanskom savezu protiv francusko-ruske sile.

List se posebno bavio ekonomskim i vojničkim značajem železница. Pod dojmom velikog zamaha, koje je to novo saobraćajno sredstvo dobilo u SAD gde je povezivalo nepregledne prostorije, on je i za Nemačku predviđao čitav železnički sistem kome je namenio i veliku strategijsku ulogu. Dobrom železničkom mrežom — pisao je on — ujedinjena Nemačka će bitno popraviti svoj nezgodan strategijski položaj, okružena u srcu Evrope antagonističkim velesilama. Zahvaljujući železnicama nemačka vojska će se brzo moći grupisati na granici, moći će operisati po unutrašnjim pravcima, što je za nju — u centralnom položaju Evrope — od većeg značaja nego za ma koju drugu zemlju. Železnice će učiniti Nemačku deset puta jačom u odbrani i napadu — kaže List. On je verovao da će železnice omogućiti evropskim državama da smanje svoje vojske, a zavaravao se i nadom da će one napad učiniti toliko skupim da će se umanjiti opasnost od rata.

Grandiozna je bila Listova železnička vizija, proročanski realna. Tek što su gvozdene šine puštene iz najvećih centara zapadne Evrope da bi ih međusobno povezale, on ih vuče u svojoj mašti neizmernim prostranstvima, preko Balkana do Bagdada, Bombaja i Kalkute, iz Sirije preko Kaira za Sudan, iz Moskve do Kine. U razvoju parne vuče na kopnu on vidi i odgovor na britansku prevlast na moru: u mnoge prekomorske zemlje može se stići i železnicom, ne samo brodom.

Komunistički manifest, objavljen uoči februarske revolucije 1848, intimnije je povezao politiku i rat. Problemima njihove užajamnosti dao je nove dimenzije i udahnuo im novu dinamiku. Naučni socijalizam — postavljen na temelje materijalističkog shvatanja istorije, gde su preovlađujući ekonomski uslovi ključ za razumevanje razvoja društva — prelazi državne i kontinentalne granice. *Proleteri svih zemalja ujedinite se* — osnovna je parola. Sukob buržoazije i proletarijata, suočeni sada dramatičnom realnošću svojih antagonističkih interesa i svojom neumitnom istorijskom sudbinom, ima da reši svetska proleterska revolucija, nasilnim rušenjem čitavog dosadašnjeg društvenog poretku. Filozofi su dosad

samo tumačili svet, sada ga treba izmeniti — govorio je Marks 1845. u *Tezama o Fojerbahu*. Revolucija, posebna vrsta rata, ima svoje posebne političke i vojne zakone, a u pozadini je svakog ratnog sukoba. Marks i Engels, autori Manifesta, živo su se interesovali za sve vojne probleme, posebno Engels kome je u njihovom zajedničkom delu pripala ova oblast. Njihovi radovi, bilo da su to vojnogeografske studije, kritičke istorijske rasprave, biografije ili studije o organizaciji vojski, odišu svežinom i originalnošću ljudi uzdignutih visoko nad nacionalnim partikularizmom. Pojave koje posmatraju materijalističkom dijalektikom, ma gde se one javile, oni stavljači u širu, evropsku ili svetsku perspektivu.

Niko pre Engelsa nije tako sugestivno ukazao na zavisnost strategije i taktike od društvenih i političkih činilaca. *Stvarno oslobođenje proletarijata* — pisao je on u članku *Mogućnosti i preduslovi za rat Svetе alijanse protiv Francuske 1852. godine⁶¹*, *potpuno uklanjanje svih klasnih razlika i potpuna društvena svojina svih sredstava proizvodnje... pretpostavlja... bar dvostruko povećanje sredstava za proizvodnju koja sada postoje u Nemačkoj i Francuskoj. Baš ovo poslednje predstavlja uslov za stvaranje novog načina vođenja rata. Kolsalne novine koje je Napoleon uneo u vojnu nauku ne mogu biti nadвладане pomoću čuda. Nova vojna nauka biće isto tako nužan proizvod svih društvenih odnosa kao što su metode koje je stvorila revolucija i Napoleon bile neizbežna posledica onih novih odnosa koje je stvorila revolucija. I isto onako, kao što se proleterska revolucija u industriji nikako neće sastojati u ukidanju parnih mašina, već u povećanju njihovog broja, isto se tako i zadatak u vojnom delu ne sastoji u smanjivanju masovnosti i pokretljivosti vojske, nego, naprotiv, u podizanju jednog i drugog na viši stepen.* Začuđujuće oštar pogled na budućnost u trenutku kada praksa nije još ukazivala ni na masovne vojske ni na njihovu veću mobilnost, kada cifre Napoleonovih armija nisu bile još dostignute, a železnički transport bio još neisprobani u većim vojnim razmerama.

Marksovo i Engelovo dijalektičko prilaženje pojavama je dinamično i sveobuhvatno shvatanje dejstvujućih sila. Materijalistička filozofija ili dijalektički materijalizam, kao sinteza tri glavna idejna pravca XIX veka: klasične nemačke filozofije, klasične engleske političke ekonomije i francuskog socijalizma (Lenjin), ose-

⁶¹ Engels, Izabrana vojna dela, I, str. 467.

ćaće se sve više u teoriji i praksi, bez obzira na klasnu pripadnost i ideološki stav subjekata koji se njima budu bavili.

Sve što je ovde rečeno o uticaju politike i privrede na rat su samo odlomci složenog problema: kako politika, shvaćena u najširem smislu kao celokupna državna aktivnost, treba da pripremi i vodi rat. Niko dotle nije to pitanje zahvatio u celini. Javlja se samo pokušaj stvaranja nove naučne discipline koja bi se bavila onim poslovima državne akcije koje ne pripadaju strategiji — shvaćenoj u najširem smislu kao organizacija i upotreba oružanih snaga, dakle, kao sva vojna aktivnost — a neposredno se odnose na rat. U Nemačkoj je anoniman pisac skovao pojam *imperatorika* koja bi iznad taktike i strategije u gigantskim ratnim sukobima budućnosti — kako se tamo kaže — obuhvatala političku i višu strategijsku aktivnost vlade.⁶² Pojam se nije odomačio. Niko nije poricao ideo ekonomike i politike u ratu, ali se nije ni pobrinuo da ga teorijski obradi u posebnoj oblasti. Žominijeva *ratna politika*, kada bi se takav naziv mogao i prihvatići za tu oblast, samo mestimično dodiruje ono što nas ovde interesuje. Medemova *ratna politika* je bliža predmetu⁶³. U nedostatku takve teorijske oblasti najčešće će se strategija širiti u političku sferu, a i u praksi uzurpirati njene funkcije. To se oseća i kod Medema koji u takvim slučajevima naziva strategiju *čisto vojnom strategijom*.

Prelazeći na *strategiju*, treba prethodno utvrditi koju je oblast ratne veštine tada obuhvatao taj pojam, kako se ona, shvaćena u užem smislu kao viši deo ratne veštine, razdvaja od *taktike*.

O Bilovovom dualističkom shvatanju strategije i taktike govoreno je ranije. Karlova definicija strategije — da se ona bavi karakteristikama odlučujućih (strategijskih) tačaka određenog ratišta i da utvrđuje način kako treba povesti operacije da se one osvoje odnosno sačuvaju — odgovara njegovim gledištima o determinantnom uticaju zemljišta na operacije. Taktika pomaže strategiji da se bitka dobije. Najšire je prihvaćena Klauzevicova definicija koja stavlja strategiji u zadatak da upravlja pokretima trupa na ratištu i vojištu da bi ih dovela u najpovoljniji položaj za tučenje boja, posle čega bojem upravlja taktika na bojištu.

⁶² U delu *Eris oder die Kriegsführung in den gigantischen Formen der Zukunft* (Aus den Propyläen zu einer Imperatorik), Nürnberg, 1838 (v. E. Carrias, *La pensée militaire allemande*, str. 223).

⁶³ A. A. Строков, *История военного искусства*, str. 282.

Boj je za Klauzevica osnovni ratni događaj, jer se — smatra on — samo bojem, stvarnim ili perspektivnim u vidu pretnje, sprovodi u delo glavni princip rata — uništenje neprijatelja. Za Klauzevica rat je niz bojeva, razdvojenih vremenom ili prostorom koji će dati najveće rezultate ako se povežu u rešavajuću bitku kojom se uništava protivnička glavna snaga. Otuda je boj jedini elemenat njegovih definicija. Strategija im daje smisao, a taktika ih izvodi. Boj je taktici cilj, a strategiji sredstvo za postizanje ratnog cilja, čime i taktika postaje sredstvo strategije. Strategija postavlja zadatke, taktika ih rešava. Strategija izrađuje ratni plan, projektuje ratne pohode, operacije, bojeve, bitke, a stvarne borbene radnje izvršava taktika. Videli smo ranije da su takvu podelu prihvatili uglavnom i ruski autori bez obzira što su neki širili strategiju naniže a drugi taktiku naviše.

Žominijeva sistematizacija ratne veštine se bitno ne razlikuje od Klauzevicove podele. U pogledu strategije ova dva vodeća pisca epohe se uglavnom podudaraju. Žominijeva *velika taktika* i *detaljnna taktika* je u osnovi Klauzevicova taktika. Žominijeva *logistika* obuhvata u stvari sve ono što pripada štabnoj (generalštabnoj) službi, dakle, i nije posebna oblast ratne veštine, po kriteriju kako je u oba pisca podeljena strategija i taktika, jer se bavi detaljem jedne i druge. Na kraju svoga glavnog dela Žomini se sasvim približio Klauzevicu postavkom — ma koliko bila jednostrana i neprecizna — da je strategija veština kojom se dovodi najveći deo vojske na najvažniju tačku ratišta ili vojišta, a taktika veština upotrebe snage na toj tački. I Vilizenova podela — da se strategija bavi komunikacijama a taktika borbom — bliska je ovom gledištu. U tom smislu — da strategija dovodi do bojeva (bitaka) a taktika da ih vodi — gotovo svuda je prihvaćena podela ratne veštine.

Nigde dotle nije bilo nikakve zvanične podele ratne veštine, ni posredno ni neposredno. Zvanična pravila bavila su se gotovo jedino strojevima i porecima rodova vojske, dakle, onim što pripada taktici prema ranije prihvaćenoj podeli ratne veštine. Da bi se obavestili o strategijskim idejama ovog perioda moramo se obratiti gotovo isključivo vojnoj literaturi.

Strategija se svuda shvata isključivo kontinentalno, u okviru sudara vodećih evropskih vojski, dakle, u granicama njihovih mogućnosti i na evropskim ratištima, pretežno na talasastom zemljisu srednje i zapadne Evrope, koje se naziva *manevarsко*. Pomorske diverzije, prekomorske ekspedicije i desanti pominju

se samo uzgred. Nigde uzajamnog odnosa kopnene i pomorske strategije.

Jedan od osnovnih problema strategije bilo je pitanje primata zemljišta ili neprijatelja kao objekta operacija. U odeljku o geografiji videli smo koliko se značaja pridavalo zemljištu, ali se uporedno isticao i neprijatelj. Kontradikcija koja se naročito oseća kod Žominija. On je vrlo dobro uočio Napoleonovu težnju — razbijanje i uništenje protivničkih snaga — ali u svojoj teoriji o objektima i o izboru operacijskih pravaca je vrlo blizak XVIII veku. Vilizena su najviše preokupirale komunikacije. Za Klauzevica nema sumnje: boj, dakle neprijatelj — je suština rata.

Dilema, teren ili neprijatelj, nije obavezno antagonistička. Neprijatelj će se naći na najvažnijim tačkama ili pravcima ako ih on bude ocenio na isti način. Ipak se u praksi vrlo često postavlja. Dovoljno je podsetiti se na značaj koji je 1793. pridavan tvrđavama i na ulogu koju je odigrao alpski bastion u francuskim revolucionarnim ratovima. Čak je i Napoleon u toku svog povlačenja 1813. i 1814. ostavljao za sobom mnoštvo tvrđava sa velikim garnizonima. Kod Lajpciga vodi odlučujuću bitku bez čitavog korpusa koji je ostavio u Drezdenu. Ali je padao i u suprotne greške: potcenio je ratišta u Španiji i Rusiji.

Ofanziva ili defanziva je takođe jedno od osnovnih pitanja strategije. Pod utiskom neosporne ali jednostrane činjenice da se neprijatelj može pobediti samo napadom, velika većina pisaca priklonila se ofanzivi uz veće ili manje ograde. Za nadvojvodu Karla predulsov ofanzive je rešavajuća nadmoćnost. Defanziva (defanzivni rat) je po njemu opravdana samo ako postoje gotovo sigurni izgledi da će se u dogledno vreme preći u ofanzivu, bilo izmenom političkih odnosa bilo posle rešavajućeg sudara. To bi bilo prilično u skladu sa poslednjim ratnim iskustvom da Karlo nije davao prvenstvo fortifikaciji, tvrdeći da granične tvrđave unapred određuju ofanzivne operacije, da se velike tvrđave ne mogu mimoći, a da objekti operacija treba da budu geografske prostorije i tačke. Pišući neposredno na prelomu dveju epoha, dok Napoleonova epopeja još nije bila završena, Karlo se kolebao između dva pola: rešavajuće bitke i manevrovanje u stilu XVIII veka. Povezavši defanzivu sa ofanzivom, Losov je dublje zašao u realnost rata, a njegov sunarodnik Liljenšttern je već prešao u drugi tabor, dajući prioritet defanzivi sa ofanzivnim epilogom. Žomini daje prvenstvo ofanzivi čak i u političkoj defanzivi, da bi se podigao moral vojske i naroda, preuzela inicijativa i sačuvala sopstvena zemlja od raza-

ranja. Uporedo upozorava da se upadom u tuđu zemlju može tamo izazvati i patriotska reakcija. Očigledno, ima u vidu Španiju 1808—14. i Rusiju 1812. Žomini razlikuje tri vrste ofanzive: široka — obuhvata svu protivničku državu, što naziva invazijom; ograničena — je upravljena na određenu oblast; ofanzivni (inicijativni) pokreti — izvode se radi grupisanja snaga na rešavajućoj tački, što je za njega suština ratne veštine. Nije sasvim jasno zašto se ti ofanzivni pokreti ne bi mogli preduzeti i za defanzivnu bitku. Uostalom, Žomini uviđa i teškoće ofanzive — geografske prepreke i otpor stanovništva — a i prednosti defanzive, naročito one aktivne koja se završava prelaskom u ofanzivu, što, svakako, izvodi iz operacija Fridriha II u sedmogodišnjem ratu i Velingtona u Španiji. To je, dakle, ofanzivno-defanzivna operacija, kada se ofanziva „degeneriše“ u defanzivu — kako to on kaže. Drugi francuski pisci manjeg značaja kao Moran i Šambre, sasvim se priklanjaju ofanzivi. Guvion Sen Sir je odbacivao samo statičku defanzivu.

Sasvim originalne poglede na ofanzivu i defanzivu nalazimo u Klauzevica. Odbranu i napad on dovodi u dijalektički odnos: prva je slabiji vid dejstva sa pozitivnim, drugi jači sa negativnim ciljem, što znači da je napad teži, ali da zato nudi veće rezultate od odbrane. Težje je steći (napadom) nego sačuvati (odbranom). Sve ono što se ne događa ide u korist branioca; on žanje i tamo gde nije sejao. Ova Klauzevicova razmatranja važe kako za taktičku tako i strategijsku sferu, za defanzivu i ofanzivu. Ipak je apsolutna defanziva protivna pojmu rata — nastavlja Klauzevic — jer se njome ne može postići pozitivan cilj. Po njemu je prirodno da rat počne defanzivom a završi ofanzivom, ali pri tome treba imati u vidu da Klauzevic govori sa gledišta napadnutog od čijeg držanja zavisi da li će uopšte biti rata ili neće: kada napadnuti ne daje otpora agresoru, rata i nema. Ofanzivom se — kaže Klauzevic — najbolje mogu uništiti neprijateljske snage, samo se to ne može učiniti odjednom. S vremenom na vreme ofanziva će stati da bi ponovo dobila daha, a tada može poprimiti i karakter defanzive. Ustaje protiv metodične ofanzive (iz XVIII veka) preporučujući smelost, istrajnost, brzinu. Razume se, i slabiji će otpočeti rat ofanzivom ako je (politički) agresor. Po Klauzevicu se energija ofanzive postepeno iscrpljuje pri čemu nadmoćnost može i da poraste, ali će opadati u velikoj većini slučajeva. Retko ofanziva dovodi neposredno do mira. Većinom samo do one tačke gde se mora stati i preći u defanzivu, da bi se sačekao mir. Tu je vrhunac ofanzive. To je i preokret; povratni udar koji zatim nailazi

obično je jači no što je bio inicijalni udarac (ofanziva). Sva je teškoća u tome da se taktom suda (razuma) dokuči — kaže Klauzevic — dokle se u ofanzivi može ići. I za njega je defanziva stav slabijeg koji njome može da se odupre nadmoćnom neprijatelju. Defanziva može biti samo relativna, njena definicija može se primeniti samo na opšti pojam, a ne na sve njegove delove. Odbrambeni oblik ratovanja — kaže Klauzevic — jeste štit satkan od veštih udaraca.

Vilizen posmatra defanzivu sasvim kao pasivno sredstvo. Ona je za njega nauka o čuvanju oružanih snaga. Strategijska defanziva u suštini osigurava komunikacijske linije sa bazom. Defanziva je slabost u svojoj biti, u svom immanentnom principu, što je osuđuje na siguran poraz, pa treba preći u ofanzivu čim to dopusti odnos snaga. Samo se ofanzivom može dobiti rat, ali za nju je prvi preduslov sačuvati sopstvene snage. Po Vilizenu ofanziva i defanziva — funkcije kako ih on naziva — jednovremeno su prisutne u svakoj armiji, ali određenog trenutka samo jedna ima prevagu. Ipak, Vilizen odbacuje defanzivu kao poseban oblik rata, jer je to duži put za ostvarenje onog što se postiže ofanzivom. Ofanzivu treba voditi metodično ako se ne raspolaže tolikom nadmoćnosti koja nas oslobađa brige o sopstvenoj sigurnosti. Ovim se, suprotno Klauzevicu, vraća u XVIII vek.

Bitna razlika između shvatanja ova dva pruska generala, Klauzevica i Vilizena, baš je u tome što drugi u teoriji ne priznaje defanzivi samostalnu egzistenciju, iz čega se izvlači zaključak da treba stalno težiti ofanzivi, što može dovesti do prenagljenosti i brzopletosti, a u svakom slučaju do zanemarivanja onih koristi koje daje defanziva. Prema Klauzevicovom shvatanju u krajnjoj konsekvensiji trebalo bi operisati defanzivno i kada se raspolaže dovoljnom nadmoćnosti za ofanzivu, samo kada bi protivnik htio da preduzme ofanzivu, jer bi se tada jačim vidom dejstva (defanzivom) postigao sigurniji uspeh. U praksi, svakako, događa se retko da se izrazito slabiji protivnik prihvata ofanzive, ali vrlo često oba protivnika prelaze u ofanzivu, čak i kada bi jednom od njih bilo znatno korisnije da se drži defanzive.

Marmonova gledišta o ofanzivi i defanzivi imaju neke sličnosti sa Klauzevicovim stavom: drugu smatra lakšom jer su u njoj proračuni vremena i prostora prostiji i pouzdaniji. U ofanzivi kombinacije su šire, elementi koji je određuju više izloženi promenama, teren nepoznat. Za vođenje ofanzive — smatra Marmon — potreban je veći talenat koji naslućuje i one činjenice koje su

u defanzivi navodno date. Francuska ratna služba od 1832 (*Règlement sur le service en campagne*), koja reprodukuje odredbe iz 1809, ističe inicijativu i potrebu da se protivniku nametne sopstvena volja, što se u prvom redu postiže ofanzivom.

Pestelj je delio rat na ofanzivu i defanzivu i nastojao da utvrdi njihov međusobni odnos. Davao je preimrućstvo prvoj, ali je priznavao da je ponekad neophodno biti u odbrani. Sličan stav zauzima i Jazikov.

U svemu, u literaturi koja se neposredno naslanja na Napoleonove ratove oseća se razlika između francuskih i nemačkih (pruskih) autora. Poslednji obraćaju veću pažnju defanzivi. Skloniji su filozofiranju, produbljivanju problema, ali takav je stav i posledica geografskog položaja Nemačke. Nalazeći se između tri velike sile — Francuske, Rusije i Austrije — Nemačka (Prusija) je češće mogla doći u situaciju da se tuče na više frontova, da operiše po unutrašnjim pravcima — dakle, defanzivno — kao što je činio Fridrik II u sedmogodišnjem ratu. Posebno se Klauzevic nalazio pod tim utiskom. On je bio i autor nekih defanzivnih ratnih planova u toku krize izazvane julskom revolucijom 1830.

Engels čini jasnu razliku između odbrambenog (neagresivnog) i ofanzivnog rata. I čisto odbrambeni ratovi mogu početi ofanzivom, a i u defanzivnim operacijama mogu se izvoditi ofanzivne akcije. Takvim najizrazitijim primerima smatra Napoleonove operacije 1814. i 1815, kada je ofanzivno dejstvovao radi odbrane svoje napadnute zemlje. Engels pobija mišljenje da će onaj koji preduzme ofanzivu zadobiti samo s tim odlučujuću prednost, smatrujući one, koji zastupaju to gledište, zasenjenim podvizima nekolicine velikih vojskovođa. Vrlo je blizak Klauzevicu kada nalazi da je u bici defanzivno dejstvo najpouzdaniji način borbe, dok se napadač ne iscrpi, ali priznaje da ima malo naroda koji će izdržati do trenutka kada treba preći u protivnapad. To Rimljanim — zaključuje Engels — nikad nije uspelo, Francuzi za to nisu sposobni, kao što su bili stari Grci (Maraton, Termopili, Plateja), Englezzi i Nemci (Kresi, Aspern, Vaterlo).

U revolucionarnom ratu su Marks i Engels beskompromisno ofanzivni. Polazeći sa osnovne postavke da svet treba menjati, iz analize februarske revolucije 1848, njene istorijske pozadine i (vojne) strategije, došli su do zaključka da treba dejstvovati odlučno i ofanzivno, ali su uporedo naglašavali da je svaki pokušaj igranja revolucijom uzaludan i opasan. Određivanje vremena oružanog

ustanka bitno je u strategiji revolucije, a kada je to jednom rešeno treba napadati uvek i na svakom mestu.

Opšte je stanovište da se pobeda može postići samo odlučujućim udarcima nadmoćnom snagom na protivničku živu silu. Odbačeno je, dakle, manevrovanje bez bitke. Iskustva revolucionarnih i Napoleonovih ratova bila su nedvosmislena. Već Karlo (1806) definiše ratnu veštinu kao veštinu grupisanja i upotrebe brojno nadmoćnih snaga na odlučujućim tačkama. Razlika ima samo u tome što neki — kao i sam Karlo — tim odlučujućim tačkama pridaju aprioran značaj, bez obzira na namere neprijatelja.

Ofanzivne i defanzivne operacije najdoslednije je sistematizovao Žomini. Odeljak o strategiji — centralni deo njegovog glavnog rada, *Pregleda ratne veštine* — bavi se isključivo njima. U njihovu osnovu stavio je nekoliko određenih načela: strategijskim kombinacijama glavne snage postepeno dovesti na odlučujuće tačke vojišta, ukoliko je mogućno na neprijateljske komunikacije, ne izlažući pri tome svoje sopstvene veze sa pozadinom; pogodnim manevrom angažovati ih tamo gde se nalaze samo manji neprijateljski delovi da bi se postigla nadmoćnost; prikupiti ih na odlučujućim tačkama bojišta, upravo na delu neprijateljskog položaja na kome će uspeh dati najbolje rezultate; u akciju ući energično i složno jednovremenim naporom svih snaga. Kada bi ova Žominijeva načela primenila oba protivnika, težeći da glavnom snagom udare na slabiju, glavne snage bi se sudarale na tačkama koje nisu odlučujuće.

Sa operacijskih osnovica Žominijeve operacije idu strategijskim linijama ka operacijskim objektima. Strategijske linije su spoj geografsko-strategijskih tačaka stalnih ili manevarskih (relativnih). Položaj koji trupe stvarno zauzimaju određenog trenutka on naziva *strategijski front*, a *operacijski front* je po njemu prostorija koja deli dve protivničke vojske i koja se prostire na dva do tri dana marša od strategijskog fronta. Drugim rečima to je prostorija na kojoj se odigravaju operacije. Oba ova fronta su obično paralelna sa osnovicom. Promena strategijskog fronta predstavlja veliki i značajan manevr. Vrlo je povoljno kada je strategijski front upravan na osnovicu, kada, dakle, zauzima dve strane od četiri koliko po Žominiju svako vojište mora imati. Drugim rečima kada je obuhvatan u odnosu na neprijatelja. *Strategijski položaji* su dnevni položaji koje vojska zauzima u nastupanju, koji su širi od taktičkih položaja na kojima se tuče bitka, pa ih nikako ne možemo razlikovati od Žominijevog strate-

gijskog fronta. Vojska dejstvuje *operacijskim zonama* i *operacijskim pravcima* — nastavlja Žomini. Izbor operacijskih pravaca čini osnovu ratnog plana. Oni zavise od geografskog sklopa i rasporeda protivnika. Načelno, operacijski pravci izvode na centar protivnika ili na jedno njegovo krilo. Izuzetno, pri velikoj nadmoćnosti, mogu izvoditi jednovremeno na centar i krila. Kada se neprijatelj suviše rasturio najbolje je uputiti snage na njegov centar, inače na jedno od krila, a preko njega zatim dejstvovati u pozadinu protivnikove odbrambene linije, ali pri tome treba voditi računa o bezbednosti sopstvene pozadine. Pametno je — kaže dalje Žomini — na jednom vojištu operisati jednom armijom, a samo kada se raspolaže velikim snagama ili u koalicionim ratovima izuzetno i dvema, no tada neka budu pod jednom komandom. Operacijski pravci mogu biti prosti, dvojni, unutrašnji, spoljni, koncentrični, divergentni, dugački, slučajni, privremeni, definitivni. Već se iz samih naziva vidi da ih Žomini ne deli po istom kriteriju. Jasno je da su divergentni pravci ono isto što su i unutrašnji, a koncentrični ujedno i spoljni, a da među jednima i drugima može biti dugačkih, slučajnih, privremenih i definitivnih.

Bitno je u Žominijevom sistemu da se strategijske kombinacije ostvaruju dejstvom operacijskim pravcima koji stoje u izvesnom geometrijskom odnosu prema položaju neprijatelja. Njegova teorija o spoljnim i unutrašnjim pravcima sasvim je originalna. Unutrašnjim ili centralnim pravcima kako ih još naziva, daje prednost, zbog toga što stvaraju mogućnost da se dobro kombinovanim pokretima počesno tuku neprijateljski delovi koji dejstvuju po spoljnim pravcima. Njemu ništa ne smeta što je Napoleon u Nemačkoj u jesen 1813. pretrpeo poraz, iako je dejstvovao po unutrašnjim pravcima. On prosto nalazi da je pogrešno dejstvovao. Radi dopune Žominijeve teorije o operacijskim pravcima treba naglasiti da pitanje dejstva spoljnim ili unutrašnjim pravcima nije fakultativno već da je dato geografsko-političkom situacijom. Napoleon je 1796. kod Mantove morao dejstvovati po unutrašnjim pravcima, jer je bio obuhvaćen, 1805. po spoljnim, a 1813. po unutrašnjim jer je ponovo bio obuhvaćen. Izbora nije bilo, niti ga normalno može biti. Ne može se tvrditi — kao što čini Žomini — da svaka, ma kakva geografsko-politička situacija, daje prednost onome koji dejstvuje sa centralnog položaja, koji je stvarno obuhvaćen, samo zbog toga što mu se pruža prilika da protivnika tuče po delovima. Centralni položaj može dovesti i do taktičkog obruča. Prirodnije je stati na stanovište da oba oblika operacijskih

pravaca imaju svoje operativne vrednosti i nedostatke, koje u svakom konkretnom slučaju dolaze do izražaja na drugi način, a da uspeh operacija koje se po njima budu odvijale najčešće zavisi od mnogih drugih objektivnih i subjektivnih momenata.

Nastojanje da ratnu veština svede racionalistički u pozitivna pravila egzaktne vrednosti, odvela je Žominija daleko od onoga što je mogućno u toj oblasti, gde subjektivni činioci igraju toliku ulogu. Otuda u njegovoј terminologiji i toliko nepreciznih pojmova koji se međusobno ne mogu razlikovati, otuda i neopravdana naklonost prema unutrašnjim pravcima. Ipak je Žominijev sistem operacija bio pravilan u svome jezgru, njegova shema unutrašnjih i spoljnih pravaca je istinit odraz prakse, pa nije čudo što je postala osnova teorije strategije XIX veka, kao i za one koje su inače odbacivali njegov dogmatski stav. Suprotno Klauzevicu koji raspravlja filozofski o strategijskim problemima izbegavajući krute stavove, koji tvrdi da strategija ima vrlo malo načela, Žomi daje određena pravila koja, kao osnova u tkanju, čine temelj za razradu teorije, posebno u didaktičke svrhe, pa su u tome smislu sa manje ili više pedantnosti, a zavisno od usvojene doktrine, vrlo široko prihvaćena zajedno sa većim delom njegove terminologije. Udžbenici iz strategije će u mnogim zemljama dugo prenositi Žominijeve rezultate.

Operacija kao strategijski pojam shvata se svuda kao zaokružena akcija, samo što je jedni uzimaju više apstraktno, a drugi je intimnije vezuju za zemljište, jedni pridaju geometrijskom momentu veći, drugi manji značaj, već prema tome kakav su idejni stav zauzeli prema istoriji i teoriji ratne veštine. Prvi su krući pod uticajem XVIII veka i racionalizma, drugi elastičniji u znaku novih filozofskih ideja i romantizma. Karlo nije bio pristalica komplikovanih operacija. Po njemu je trebalo ići najkraćom operacijskom linijom na najvažniji objekat, ali su veći efektivi i veći strategijski interes onemogućili grupisano mirovanje i maršovanje čitavih vojski, pa je postavljeno načelo da se samo tući treba uskupno. To je usložilo operacije i umnožilo kombinacije.

Svuda se uočava opasnost od dugačkih odbrambenih linija na koje navode planine, samo se problem nejednako rešava. Na glavni prevoj Karlo postavlja glavnu snagu, prethodnicu na otvoreno zemljište pri ulazu u planinu, ne da ga brani već da osmatra protivnika, eventualno i da omogući prelaz u ofanzivu. Ako ima više prevoja od jednakе vrednosti onda glavninu postavlja тамо где se odnosne komunikacije stiču, ako to nije suviše daleko od

ulaza u planinu, gde se neprijatelj dočekuje defanzivno, odnosno, što je bolje, odakle se prelazi u ofanzivu. Ako planinu prelaze nekoliko paralelnih puteva bez poprečnih veza, onda je najbolje postaviti glavnu snagu na jedan od njih koji najviše ugrožava protivničke komunikacije, a ostali se putevi osmatraju manjim delovima. No, ako neprijatelj ima dovoljno snaga za pritisak na više pravaca, odbrana je — misli Karlo — gotovo nemogućna. Manji, ograničeni strategijski front od četiri do pet poprečnih dolina Žomini brani izolovanim forovima i sa nekoliko pešadijskih brigada, a polovinu snaga postavlja na čvoru gde se doline stiču, gde će prihvatići isturene brigade i odakle će se baciti na napadača. Takva odbrana može biti nepobediva — veruje on. Kada je front širi neminovno dolazi do kordonskog rasporeda. Klauzevic, nпротив, ne dopušta kordonski raspored. On izvlači najradikalnije konsekvensije iz činjenice da se u planini široke strategijske barijere ne mogu braniti. On, doduše, ne tvrdi da bi Španija i Italija bile jače bez Pirineja odnosno Alpa, ali smatra da bi Španci i Italijani učinili bolje da sačekaju napadača iza Ebra odnosno kod Torina. To ne znači da Pirineje i Alpe treba napustiti bez otpora. Na njima bi se vodila privremena (zadržavajuća) odbrana. Ne tvrdi Klauzevic ni da se planinske zemlje osvajaju lakše od ravničarskih. Posle pobeđe nastupa za osvajača stanje odbrane, kada za njega planinsko zemljишte postane isto toliko nezgodno, ako ne i nezgodnije nego što je bilo za branioca. Ni Engels ne veruje u vrednost planinskih strategijskih barijera.

Zaključke o ofanzivi ovi autori izvode iz sopstvenih gledišta o defanzivi. Karlo ističe kao jedinu prednost mogućnost izbora pravca operacije dok se branilac rasparčava. Žomini savetuje da planinski lanac treba prelaziti najmanje u dve kolone koje ne idu divergentno, a najradije u tri kao Bonaparta 1800. godine — glavninom preko Sv. Bernara, a sa po jednom divizijom desno i levo, preko Mon Senija i Simplona. Kada se planinska barijera jednom pređe, onda više služi napadaču — postaje njegova osnovica kao prihvat u slučaju povlačenja. I po tome se vidi da se Žomini ne može sasvim oslobođiti taktičke jačine planinskih položaja. Klauzevic ide u suprotnu krajnost. Napadač — kaže on — koji raspolaže sa dovoljno snaga i koji se rešio i spremio za bitku, sigurno će postići svoj cilj — probor fronta. Otuda — nastavlja — u celoj istoriji ratova nema primera odlučnih bojeva u planini osim u francuskim revolucionarnim ratovima gde je pogrešna primena analogije iz taktike dovele do posedanja planinskih položaja i tamo

gde se moralo računati sa odlučnim bitkama. Suprotno mnogim drugima, ne zamera Melasu što 1800. nije poseo prelaze na Alpima, verujući da na njegovom mestu to ne bi učinio ni Bonaparta.

Reku kao strategijsku barijeru svi brane posredno kada je u pitanju rešavajuća bitka. Glavne snage postavljaju iza nje na takva mesta odakle se radijalnim pokretima mogu baciti na neprijatelja koji je bude prešao, dok na drugoj obali još ne bude imao glavne snage. Klauzevic, koji nam daje detaljnu analizu problema, ukazuje da u nekim slučajevima reke dopuštaju vrlo dobre kombinacije, čak i bolje za rešavajuću bitku nego planine. One pojavljaju i relativan otpor. Ali, ako odbrana na jednom mestu bude probijena onda nema više dugotrajnog otpora kao u planini.

Engelsov rad *Mogućnosti Svetе alijanse za rat protiv Francuske*⁶⁴, otkriva neka njegova gledišta na ratnu veštinu, posebno na strategiju. Engels odbacuje dogmatičnu analogiju iz 1793. Uslovi su sada drukčiji — kaže on. Ratna veština, koju je Napoleon doveo do vrhunca, sada je pristupačna svima. Izjednačujući uticaj buržoaske epohe pokazao se i na polju strategije i taktike. S druge strane, u Francuza je prekinuta nit napoleonovske tradicije krivicom malog partizanskog rata koji oni vode sa ustanicima u Alžiru. Drugim rečima, u slučaju rata revolucionarne Francuske protiv reakcionarnih sila Evrope, preim秉stva u taktici i strategiji neće biti više na strani revolucije. Savremeni sistem vođenja rata je prirodan proizvod francuske revolucije, njegov preduslov je oslobođenje buržoazije i sitnog seljaštva, a dva glavna oslonca su masa i pokretljivost. Oboje zahteva određen stepen civilizacije, koji upravo odgovara buržoaskoj epohi. Razvijene buržoaske zemlje mogu izvesti na bojište najviše 5% svog stanovništva. Kada novom, proleterskom revolucijom budu uništene klase, gornja granica mobilisanih ljudi popeće se na 20%, a 15% stanovništva moći će se poslati na bojište. Ali takav napor prepostavlja mnogo veću produktivnost privrede i mnogo bolju saobraćajnu mrežu, što se ne može postići odjednom. To se neće ostvariti ni u prvom periodu proleterske revolucije, a još manje godine 1852. U nedostatku tih novih preduslova, u slučaju rata između Francuske i Svetе alijanse

⁶⁴ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 457. Članak je pisan u jesen 1851. kao odgovor na članak Tehova, revolucionarnog emigranta i bivšeg oficira koji je, služeći se analogijom francuskih revolucionarnih ratova, predviđao da će francuska revolucionarna vojska, kada u Francuskoj bude pobedila revolucija, bezuslovno savladati Svetu alijansu uz podršku revolucionarnih pokreta u Italiji i Nemačkoj.

odneće pobedu onaj koji bude imao više bataljona. Koalicija će ih imati više, ali će se Francuzi braniti po unutrašnjim pravcima, oni će lakše manevrovati po unutrašnjem krugu oslanjajući se na utvrđen Pariz. Članak nije završen, u međuvremenu je postao bespredmetan otkako je Luj Napoleon izvršio državni udar proglašivši se carem Francuza, ali se zaključak nameće sam po sebi upravo iz Engelseove analize problema. Situacija koja bi nastala 1852. u slučaju rata Francuske i Koalicije ličila bi više na 1314. nego na 1793.

O narodnom ratu najrečitiji je Klauzevic. Narodni rat ili opšte naoružanje naroda — kako ga još zove — u kulturnoj Evropi je pojava XIX veka koja se probila kroz ograde što ih je rat dotele imao. Ona strana — misli Klauzevic — koja se narodnim ratom bude razumno poslužila dobiće prevagu nad protivnikom koji ga bude prezirao.

Narodni rat nije pogodan za *velike udare koncentrisane po vremenu i prostoru*⁶⁵. Ukoliko se prostorno više širi utoliko je veće njegovo dejstvo. No, za Klauzevica nije verovatno da bi samo naoružani narod mogao naterati invazione armije na povlačenje. To bi bilo mogućno samo na velikim prostranstvima kao što je Rusija. Inače se narodni rat mora zamisliti u vezi sa operacijama redovne vojske, a oboje u okviru jedinstvenog plana. Može biti uspešan samo ako se razbukta na široj prostoriji, vrlo ispresecanoj i neprolaznoj — bilo planinskoj, močvarnoj ili posebne kulture koja sprečava vidljivost i pokretljivost. *Narodni rat, kao maglovito i oblakovito biće se nigde ne sme zgusnuti u kompaktно telo . . . , drugim rečima ne sme primiti rešavajuću bitku.* Naoružane narodne odrede ne treba slati protiv neprijateljeve glavine, čak ni protiv velikih jedinica. To je stvar redovne vojske. Oni treba da *glođu na površini, po ivicama.* Akcije naoružanog naroda treba podsticati malim jedinicama redovne vojske, inače stanovništvo neće imati dovoljno samopouzdanja da se lati oružja.

Klauzevic razmatra narodni rat u odeljku o odbrani, upravo u sklopu one faze rata kada se ona strana koja će ga voditi povlači u unutrašnjost zemlje da bi nastavila borbu. Narodni rat je sredstvo (strategijske) defanzive, ali se nikad ili retko kada sme latiti taktičke odbrane. Naoružani narodni odredi mogu razviti veliku

⁶⁵ Klauzevic, *O ratu*, str. 411.

snagu i vatrenost u naletu, ali njima nedostaje hladnokrvnosti i upornosti za dužu borbu. Nije strašno ako budu razbijeni i proterani; glavno je da ne pretrpe suviše velike gubitke koji bi ugasili njihovu borbenost. Narodni rat se ne može održati u suviše gustoj atmosferi opasnosti.

Klauzevic nam nije tačno objasnio što je to narodni rat. Pošto govori o pojavi XIX veka, misli svakako na partizanski rat u Španiji i Rusiji. Na drugom mestu tvrdi da su njegova razmatranja o narodnom ratu više intuitivno saznavanje nego objektivno raščlanjavanje istorijskih pojava, jer je takvih stvari bilo suviše malo. Ali kada govori da svaka država, ma koliko bila mala i slaba prema neprijatelju, treba da učini ovaj poslednji napor, inače bi se moralo reći da u njoj nema više duše — onda svakako misli na opšti narodni ustank.

Ovim se Klauzevic i politički opredelio za narodni rat, ma koliko naglašavao da ga interesuje samo vojnička strana problema. On je nesumnjivo za narodni rat. Za razliku od običnog (regularnog) rata, Jazikov govori o narodnom ratu kada u ratnom sukobu pored armije učestvuje sav narod, kao u Španiji i Rusiji protiv Napoleona. Ali mnogi drugi autori ga ignorisu ili odbacuju gledajući u njemu revolucionarno sredstvo, ozakonjeno stanje anarhije isto toliko opasno za društveni poredak koliko i za neprijatelja.

Takav negativan stav prema narodnom (nacionalnom) ratu zauzima i Žomini. On ga posmatra sa gledišta osvajača, kroz teškoće na koje će naići u borbi protiv naroda koji je stihijski ustao na oružje. Ukazuje, doduše, i na plemenitost pobuda koje takav rat izazivaju, no u suštini ga osuđuje kao istrebljivačku borbu, smatrajući da se nezavisnost države u krajnjoj liniji može obezbediti organizovanom narodnom milicijom kao rezervom regularnih snaga.

Opšta averzija prema narodnom ratu glavni je uzrok što se u literaturi gotovo nikako nije obrađivao. Vrlo često se brka sa *malim ratom* — skupom izolovanih akcija u neprijateljskoj pozadini koje su u ratovima XVIII veka, manje u revolucionarnim i Napoleonovim ratovima, vršile neregularne formacije. Mali rat se još uvek preporučuje, ali nema više mnogo izgleda otkako su operativne armije u mogućnosti da bolje obezbede svoju pozadinu zahvaljujući većim efektivima.

U ovom periodu, od kraja Napoleonovih ratova do nemačko-francuskog rata 1870—71, teorija ratne veštine postavljena je na

čvrste temelje — mada ne u svima zemljama u istoj meri kako ćemo videti u narednoj glavi — a na tim osnovama nastaviće da se razvija, izjednačavajući gledišta i preko nacionalnih i političkih granica. Neke njene postavke iz ovog perioda ostaće trajno, druge će se menjati prema materijalnom, društvenom i političkom razvoju, a formulisaće se i nove.

Glava druga

EVROPSKE ARMIJE

Armije glavnih evropskih sila rešavale su raznoliko svoje vojne probleme. Njihove doktrine — shvaćene kao sistematizovan skup osnovnih pogleda na ratnu veštinu pretežno iz oblasti strategije — bile su izraz mnogih činilaca, najviše odraz političkih ciljeva, geografskih uslova, društvenog uređenja i materijalnih mogućnosti u uzajamnom dejstvu. Doktrine daju svoj pečat organizaciji i formaciji, naoružanju, opremi i taktici.

Doktrine 1. DOKTRINE

Pruska vojna misao je u svom periodu najizrazitija i najdoslednija.

Njen osnivač je Šarnhorst. On nastoji da reformu pruske vojske veže neposredno za preobražaj društva i države, čiji je glavni inicijator bio ministar Štajn. Zajednička je njihova osnovna misao da se Prusija i Nemačka mogu oslobođiti ispod Napoleonovog jarma samo naoružanim narodom koga prethodno treba izbaviti iz feudalnog ropstva, povratiti mu ljudsko dostojanstvo, pa mu uz vojne dužnosti dati i odgovarajuća politička prava. Praktično oni su radili na jačanju uticaja liberalno nastrojene inteligencije na državne poslove u svenemačkom (unitarističkom) pravcu. Štajn i Šarnhorst ruše apsolutistički feudalizam, a s njim i njegovo vojno uređenje, mehanicizam preživele linijske taktike, koja se posle sedmogodišnjeg rata bila skamenila u mrtve forme, cilj i svrha sebi samima. Na ruševinama sterilnog formalizma nići će stvarački subjektivizam romantičara koji je već prožimao sav kulturni život Nemačke.

Posle Tilzitskog mira, osakaćena, unižena i zbumjena pruska monarhija bila je sklonija reformama nego ikada ranije ili kasnije. Na vojnom polju glavnu reč ima Šarnhorst. Bio je jedan od retkih koji je kroz iskušenja jenske katastrofe prošao časno. Okružen mladim, intelektualno nastrojenim oficirima — Klauzevic mu je bio jedno vreme šef kabineta — on nastoji da stvori nacionalnu armiju opšte vojne obaveze na temelju zahteva tadašnjeg revolucionarnog vremena, armiju slobodnih građana, ne kraljevih podanika, gde bi se ideja slobodne ličnosti uskladila sa potrebama vojničke discipline, a slepa odanost kralju i dinastiji zamenila predanošću državi. Berenhorst je osuđivao stajaću vojsku kao instrument tiranije vladalaca, Šarnhorst je prihvata kao sredstvo spoljne politike, ali hoće da je učini narodnom, kao što je bila francuska u doba revolucije. U tome nije uspeo. Za junkere, feudalnu prusku aristokratiju, opšta vojna obaveza bila je revolucionarna „uravnilovka“ staleža. Za uzvrat, imao je gotovo slobodne ruke pri profesionalnom i intelektualnom formiranju mlađih oficira za vodeće položaje u vojski. Ova njegova delatnost nas ovde najviše i zanima.

Šarnhorst je stao na stanovište da vojnoj misli treba pokloniti istu pažnju kao i drugim naučnim disciplinama koje se u to vreme naglo razvijaju. Žarišta vojnih nauka biće Opšta ratna škola koju osniva 1810, kasnije nazvana Ratna akademija, i Generalstab vojske, raniji Generalkvartirmajstoršt⁶⁶, kome je on dao i nov sadržaj. Svoje ideje širi u vojski preko trupnih generalstabova koje obrazuje u združenim brigadama, najvećim mirnodopskim jedinicama, a popunjava oficirima svog izbora.

Studija novije vojne istorije — Fridrihovih, revolucionarnih i Napoleonovih ratova — osnovni je Šarnhorstov metod rada, ma koliko se skeptički bio postavio prema mogućnosti objektivnog prikazivanja istorijskih događaja. Smatrao je ipak da se to može postići u dovoljnoj meri za izvlačenje korisnih zaključaka. Generalstabne oficire vodio je na poprišta poslednjih bitaka, kod Hajlsberga i Fridlanda, obe odigrane 1807⁶⁷. U istoriji on traži ideje, uputstva, nipošto zakone. On je strategiju pretvorio u veštinu, suprotno Bilovu za koga je bila pozitivna nauka. Kod njega oficiri

⁶⁶ U Prusiji *Generalquartiermeisterstab* je imao uglavnom upravne (snabdevačke), inženjerijske i topografske funkcije. U sklopu reformi sprovedenih posle 1806, Generalstab je došao u sastav novoustrojenog Ministarstva rata kao jedan od njegovih odseka, ali je Šarnhorst nastojao da bude duhovno središte vojske, što će vremenom i postati.

⁶⁷ *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, str. 533—534.

uživaju punu intelektualnu slobodu. On je protiv mehaničkih glava, protiv apriorističkih ideja, za slobodno izražavanje duha i srca. Romantika *Sturm und Dranga* se tu ne može poreći. Od slušalaca Opšte ratne škole traži više razmišljanja nego znanja, sopstvene sudove, karakter. Šarnhorst je obučavao vojsku za rat koji je nestrpljivo očekivao radi oslobođenja zemlje. On zahvata i u politiku. Tu je koren uticaja na državnu politiku koji će pruski (nemački) Generalstab kasnije prisvojiti u neuporedivo većoj meri nego u drugim zemljama.

Pripremajući se za rat, Šarnhorst više vremena poklanja borbenoj obuci nego garnizonskoj službi i paradama. Na manevrima predstavlja protivnika i njegovo dejstvo, a sva tri roda vežba u sadejstvu. Svestan je važnosti vatre i manevra. U napad baca sve raspoložive trupe, a neprijatelja napada tamo gde se nalazi. Teoriju i praksu, trupe i škole, trupe i Generalstab nastoji da zbliži češćom izmenom oficira. On je raskrstio ne samo sa linijskom taktikom već i sa njenim mentalitetom. To nije išlo lako. Komandanti, izrasli u Zaldernovoj školi, nisu znali šta će sa inicijativom koju im je Šarnhorst davao. Protiv dogmatizma i rutine trebalo se stalno boriti, a vrlo često bilo je to uzaludno.

Protiv dogmatizma i rutine borio se i u toku prolećnih operacija 1813. kao načelnik Generalštaba pruske vojske i (ujedno) načelnik Bliherovog štaba u Šleskoj armiji. On učestvuje vrlo živo u izradi operacijskih planova koje su saveznici krojili protiv Napoleona. Operacije nisu slavne, kod Licena i Baucena Rusi i Prusi trpe osetne neuspice, ali to nisu rešavajući porazi kao kod Jene i Aueršteta sedam godina ranije. Očigledno, operacije su sada realnije, elastičnije, više su izraz situacije, a bitke se prekidaju kada pođu rđavo.

Posle njegove smrti (od rane zadobijene kod Baucena) na položaju načelnika štaba Šleske armije nasleđuje ga Gnajzenau, najbliži njegov saradnik, takođe stranac u Prusiji, koji se 1806. bio istakao u odbrani Kolberga. Čovek od akcije, on ne samo da savetuje i planira, već upozorava, opominje i vodi. Ovim postavlja osnove saodgovornosti načelnika štaba, što će se vremenom pretvoriti u još jednu izrazitu osobenost pruskog i nemačkog Generalštaba. Na njegov predlog u jesen 1813. Šleska se armija rokirala udesno da bi sa severa ugrozila Napoleonovu odstupnicu⁶⁸, a posle bitke kod Linjija 1815. on je povukao Bliherovu armiju na Vavr

⁶⁸ Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi, str. 682.

bliže Britancima umesto na Ljež kuda je išla komunikacijska linija, što je Velington nazvao „odlučujući trenutak stoleća“, a zbog čega ga je Moltke Stariji proglašio čak pobediocem Napoleona⁶⁹. Nadvojvoda Karlo mu je 1815. pisao: *Vaše armije su slomile staru formu*⁷⁰ — što zvuči i kao obračun sa sopstvenim dogmatskim stavom ovog vrlo sposobnog austrijskog generala. U toku operacija 1813—15. Gnajzenau je razvio i metod komandovanja takođe u smislu Šarnhorstovih ideja, razvijajući inicijativu i samostalnost komandanata, goneći dogmatizam, neznanje i formalizam. Njegove instrukcije ne regulišu unapred sve detalje. Daju samo zadatke, ciljeve, pravce. Organizovao je rad štaba rasteretivši komandante tekuće službe, a i sebe samog sporednih poslova, što je značilo dati potčinjenim generalštabnim oficirima veću samostalnost sa većom odgovornosti. U štabu Šleske armije je i Klauzevic, doduše kao ruski potpukovnik i oficir za vezu — kralj ga još nije hteo vratiti u prusku službu zamerajući mu što ju je samovoljno bio napustio 1812. da bi se borio protiv Napoleona — ali su ga obojica, i Šarnhorst i Gnajzenau, smatrali za pruskog oficira i tako ga koristili. On je imao prilike da učestvuje u genezi vrlo dinamičkih operacija, što će ostaviti znatnog traga u njegovom velikom teorijskom radu. Šarnhorst i Gnajzenau su najbolje shvatili politički i strategijski smisao ratova 1792—1815, bolje čak i od Napoleonovih neposrednjih saradnika, i iz njih izvukli najdoslednije teorijske zaključke. Praksu velikog Korzikanca, da za vojskovodu nema nepromenljivih pravila, osetili su i ovi Nemci, poglavito Gnajzenau.

Društvene, političke i vojne reforme posle Jene iščupane su od neodlučnog kralja Fridriha Vilhelma III pod pritiskom opasnosti, kada je saradnja naroda bila neophodna da se zemja i presto odbrane od velikog zavojevača koji je potezom pera znao da ukida države i dinastije. Reforme su donete uprkos otpora dvora i aristokratije koji se nisu mogli pomiriti sa idejom da narod sam treba da oslobodi svoju zemlju. Čim je opasnost prošla, nadvladala su stara shvatanja XVIII veka po kojima su vojska i rat poslovi u isključivoj kompetenciji dvora. Posle Vaterloa, pruska, ruska i austrijska monarhija udružuju se u Svetu alijansu da bi zajedničkim snagama mogle gušiti nacionalne aspiracije pokorenih zemalja i braniti se od slobodarskih težnji sopstvenih naroda. U reakciji i stagnaciji trpeće i vojna misao.

⁶⁹ Isto, str. 718.

⁷⁰ F. von Kohenhauzen, *Od Šarnhorsta do Šlifena*, str. 134.

Čim je oružje začutalo, učutkan je i Gnajzenau. Podarena mu je, doduše, titula grofa s velikom dotacijom, ali na položaju komandanta korpusa u provinciji nije imao mnogo uticaja. Sumnjičen i tu zbog svojih naprednih gledišta, povukao se 1816. iz aktivne službe. Glavni borac za reforme je sada Bojen, najprogresivniji ministar rata koga je Prusija (Nemačka) ikada imala. Uz veliki otpor on je 1814. progurao zakon o opštoj vojnoj obavezi. Oružana sila zamišljena je kao naoružani narod u okviru širih socijalno-političkih reformi koje je trebalo zavesti u liberalnom buržoaskom duhu. Najbliži Bojenov saradnik je Grolman, načelnik Generalštaba u sklopu Ministarstva rata (do 1817. nazivan II odeljenje) koji je bio napustio prusku službu da bi se 1809. borio protiv Napoleona na austrijskoj strani, a 1810—11. u Španiji. Konačan i najviši zadatak Generalštaba video je Grolman u planovima mobilizacije i koncentracije za svaki verovatan ratni slučaj, zasnovanim na studiji susednih vojski i država. U njima je dominirala ideja manevra po unutrašnjim pravcima za slučaj napada sa više strana, što je bilo neophodno za zemlju bez topografski jakih granica, kao što je bila Prusija, pa se Grolman zauzimao i za razvoj putne mreže.

Suprotno Bojenu, kralj je smatrao vojsku ličnim oruđem dinastije. Bojen se povukao a solidarno s njim otišao je i Grolman. Bilo je to godine 1819. kada su se nemačke države u Karlovim Varima na predlog austrijskog kancelara Meterniha međusobno obavezale da će suzbijati duh liberalizma i zavesti najstrožu cenzuru u školama, univerzitetima i štampi. Odlaskom ove dvojice naprednih generala, liberalizam je izgubio svoje poslednje oslonce u pruskoj vojsci. Mlađi, nepomirljivi elementi izbačeni su iz njenih redova. Pruski oficirski kadar se ponovo pretvorio u zatvorenu kastu kao što je bio u predrevolucionarno doba. Kasta je vezana za kraljevu ličnost. On imenuje njene članove i oni mu polažu zakletvu. Građanski elementi koji ulaze u njegove redove, potpuno se asimiluju tim feudalnim shvatanjima. Suprotno eri oslobođilačkim ratova, sada se oficirski kadar svesno otuđuje od ideja i pokreta vremena.

Na čelu Generalštaba od 1821. je Mifling. Pošto je bio stariji po rangu od novog ministra rata, on je izdejstvovao da bude ravnopravan ministru kao njegov savetodavni organ. Slučajna mera postaće trajna ustanova. Stvoren je tako tropski sistem pruskog (nemačkog) vojnog uređenja: Vojni kabinet, Ministarstvo rata i Generalstab (sada Veliki generalstab armije), što će potrajati sve

do 1918. godine, ali će vremenom treći među njima steći prvenstvo. Izrazito konzervativan, Mifling je to i u odnosu na ratnu veštinu. Ratna iskustva su zanemarena. Kao da se pruska vojna misao vraća u doba pre bitke kod Jene (1806). Ali velika je Miflingova zasluga što je oživeo odnosno stvorio nove metode za spremu generalštabnih oficira i viših komandanata. On je ponovo uveo generalštabna putovanja, a kao novinu, ratnu igru na reljefu i karti. U Miflingovo vreme mnogo je učinjeno i za obrazovanje oficira. Pod uticajem Rilea fon Liljensterna u Opštoj ratnoj školi radi se vrlo mnogo na intelektualnom uzdizanju slušalaca. Miflingov naslednik Krauzenek, čovek od stroja, stavlja naglasak na trupne vežbe u kojima komandanti strana donose slobodne odluke na osnovu situacije. Pod Krauzenkom kraljevo naređenje od 29. avgusta 1841. je propisalo da se oficiri moraju sposobiti za samostalan rad, da ne bi primenjivali krute shematske postupke, da vežbe treba da odgovaraju ratnim prilikama. Samo, proći će još dosta vremena dok se to bude sprovelo u delo, dok se bude savladao otpor starijih kadrova. Rajer, načelnik pruskog Velikog generalštaba od maja 1848, unapredio je spremu generalštabnih oficira najviše aplikatornim (primenjenim) metodom da bi ih sposobio za generalštabnu službu — novu struku u službi komandovanja koja se bavi organizacijom i formacijom vojske, upravom, sadejstvom rodova i službi, jednom reči svim opštim problemima koji se javljaju pri stvaranju i upotrebi vojske. Ali još uvek u pruskoj vojnoj misli ima kolebanja, što jasno izražavaju Klauzevicova i Vilizenova gledišta koja stoje gotovo na suprotnim polovima. Treba dodati i Žominija čiji je veliki autoritet imao znatnog uticaja i u Nemačkoj.

U Prusiji se, do revolucije 1848, politički život polarizovao na liberale i konzervativce. Liberalizam se najviše izražavao svenemačkim, antipruskim osećanjima, a njegov glavni nosilac, mlad ambiciozan kapitalizam, davao mu je ekonomsku osnovu. Armija, ma koliko bila tobože van političke borbe, sada je na suprotnoj, reakcionarnoj strani kao ostatak absolutističkog perioda. Revolucionarne pokrete 1848—49. ugušila je u Nemačkoj pruska armija. Nijedna jedinica aktivne vojske nije se pokolebala, odmetnuli su se samo pojedinci. Jedino je u landveru bilo izrazitih simpatija prema narodu koji je ustao na oružje. U periodu reakcije, nastale posle februarske revolucije, podstaknuta diplomatskim porazom koji je 1850. pretrpela od Austrije u pitanju prevlasti u Nemačkoj, Prusija je znatno pojačala svoje oružane snage. Bizmark, od septembra

1862. predsednik vlade i ministar inostranih poslova, obezbedio je potrebne kredite. U tome je imao potpunu podršku krupne buržoazije čiji je „nacionalni liberalizam“ — kako se sada zvao — značio više nacionalnu ekspanziju nego liberalne ideje iz 1848. Na istoj liniji, razume se, bili su i junkeri, drugim rečima prusko zemaljsko (feudalno) plemstvo, ekonomski upropošćeno agrarnom krizom nastalom razvojem kapitalizma. Iščupano iz svoje sredine bez zemlje i imanja, ono se opredeljuje nacionalistički u duhu svojih tradicija i interesa. U državnoj službi nalazi velikim delom svoju egzistenciju. Ono još uvek daje pretežan deo oficirskog sastava, a vrhovni položaji u vojsci su gotovo isključivo u rukama pripadnika ove izrazite kaste. Dalje širenje pruske države je za njih osnovni smisao njenog postojanja. Nestalo je kosmopolitskog liberalizma iz XVIII veka, jedna od osnovnih pokretačkih snaga u francuskoj revoluciji 1789. i ponovo u februarskoj revoluciji 1848, koje su tako snažno odjeknule u Nemačkoj i Prusiji. Nestalo je Berenhorstovih i Bilovovih pacifističkih ideja. Savez tog agresivnog nacionalizma i kapitalističke ekspanzije stvara nemački *militarizam*. Pruski konstitucionalizam ili ideja o pruskoj ustavnoj monarhiji, pretrpela je trajan neuspeh. Protiv demokrata — rekao je Bizmark — pomažu samo vojnici.

Bizmarkovi neposredni saradnici na pripremi ratova, koji će dovesti do ujedinjenja Nemačke pod pruskim vodstvom, jesu Ron i Moltke. Kao ministar rata prvi se starao za organizaciju i opremu vojske, drugi kao načelnik Velikog generalštaba za njenu upotrebu. Ovde nas prvenstveno interesuje Moltkeov rad. Njegovo delovanje prelazi i u naredni, imperijalistički period, ali je temelje svog dela postavio već tada.

Moltke je odlučno prihvatio Šarnhorstove, Gnajzenauove i Klauzovicove subjektivističke ideje o ratnoj veštini da bi ih razvio u skladu sa novim uslovima koje je donela mašinska epoha. U pruskom Generalštabu se znalo da su privredni uslovi temelj oružanih snaga i ratne veštine⁷¹. On je odlučno odbacio stari dogmatizam postfridrihovske *potsdamske škole* — koja je verovala da je pronašla poslednju istinu, nju svela u krute principe i njima podvrgla komandante — a čije ideje su donekle oživele u Miflingovo i Krauzenekovo doba.

Za Moltkea je večit mir bio samo san, nelep san. Rat je božanskog porekla. On razvija najplemenitije ljudske vrline: hra-

⁷¹ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 17.

brost i nesebičnost do žrtve sopstvenog života. Ipak, tvrdi on, rat treba završiti što pre, a za to su sva sredstva dobra, pa i ona za osudu. Izričito se protivio Petrogradskoj deklaraciji od 11. decembra 1868. kojom se 17 država obavezalo da u eventualnom ratu neće upotrebljavati projektile ispod 400 grama težine, napunjene eksplozivom i zapaljivim materijama. U principu, za Moltkea cilj rata je uništenje neprijatelja. To je u savršenom skladu sa pruskom politikom sile. Takvo shvatanje rata davalо je pečat i Moltkeovoj strategiji.

Kao u Klauzevica, i za Moltkea je rat bio produženje politike, ali za razliku od svog učitelja, Moltke smatra, ili bolje, radi tako kao da strategija — shvaćena široko kao upotreba oružanih snaga — u ratu zamenjuje politiku. Drugim rečima kao da su u ratu vojnički obziri primarni. Pobeda, upravo uništenje protivnikovih oružanih snaga, rešava rat. Bitka je za njega glavni cilj operacija. Moltke se razlikuje od Klauzevica i kad je reč o ofanzivi i defanzivi. Moltkeovi operacijski planovi 1857/58. protiv Francuske su još defanzivni, tek postepeno, uporedo sa jačanjem pruske vojne sile, Moltke postaje uvereni pristalica ofanzive. Tokom tri decenije, koje dele Klauzevicovo pisanje od Moltkeovog delanja, bitno se izmenio spoljni položaj Prusije. Ojačana, ona ne strepi više od invazije već se sama sprema da ujedini Nemačku pod svoju dominaciju „krvlju i gvožđem“ — kako je govorio Bizmark. I taj stav odgovara pruskoj politici. Ofanzivni ratovi se ne mogu otpočeti defanzivom. Moltke naglašava i korist napada prema odbrani — tobože odlučnost i pouzdanost prema kolebanju i neizvesnosti. Ipak stoji još uvek na stanovištu (1865) da u mnogo slučajeva može biti korisno sačekati protivnika na takvim položajima koje neće moći da mimoide, koje će obavezno napasti.

Moltke priznaje značaj studije vojne istorije, ali iz nje ne izvlači gotova rešenja. Studiju budućih vojnih operacija — kaže on — treba zasnovati na aktuelnoj situaciji, na stvarnim geografskim, političkim i vojnim elementima. Brižljivo studira situacije u kojima bi Prusija mogla zaratiti i vrlo pedantno priprema mobilizaciju, koncentraciju i početne operacije, svestan da strategijski proračuni ne mogu ići dalje od prvih većih sudara koji će stvoriti sasvim nove situacije. Za njega, strategija nije isto što i nauke koje počivaju na nepromenjivim istinama. Ona se jedva može nazvati naukom. Strategija je „sistem spomaganja“, ona je više od nauke, ona je veština.

Odbacivši pozitivna pravila ratovanja, Moltke je zahtevao ozbiljnu studiju mnogih naučnih oblasti. Braneći Vilizena, Ristov je pisao da je Klauzevic stekao popularnost samo zato što je tvrdio da se ratna veština ne može naučiti, pa je ne treba ni učiti. Drugim rečima, što je upućivao linijom manjeg otpora. U tome se varao. Klauzevic i Moltke tražili su mnogo više od poznavanja određenih pravila i principa ratne veštine. Realizujući Klauzevićove ideje, Moltke je zahtevao od generalštabnih oficira, čijim je obrazovanjem upravljaо, intimno poznavanje prirode rata, sposobnost za pravilno ocenjivanje svih elemenata svake konkretne situacije. Trebalo je da poznaju istoriju, aktuelne političke probleme, vojnu istoriju, geografiju, topografiju, svoju i tuđe vojske, njihovo oružje, mogućnosti, ideje o upotrebi ili teoriju ratne veštine. Za Moltkea genijalnost je rad. Pred neprijateljem, da bi se moglo stupiti u akciju, pozitivna saznanja o situaciji — dakle, objektivnu istinu — trebalo je dopuniti onim što se bude smatralo verovatnim, što se najviše odnosi na neprijateljeve namere. On je tražio sposobnost izbora u materiji koja po svojoj prirodi ima mnogo alternativa, slobodnu primenu teorijskih načela, dakle, sposobnost odlučivanja. Tražio je od komandanata karakter a i dovoljno mašte da bi pronikli događaje koji nailaze i da bi ih mogli uobičavati po sopstvenoj volji.

Problem organizacije komandovanja Moltke rešava prema pruskim prilikama. Komandanta okružuje štab, ljudi sposobni za pouzdano ocenjivanje situacije, ali mu samo načelnik štaba podnosi na odobrenje jedno jedino rešenje, koje on, normalno, prihvata jer mu ga predlaže kvalifikovan čovek njegovog poverenja, koga je često i sam doveo na taj položaj. Komandant uzima na sebe samo odgovornost za donetu odluku, upravo je moralno deli sa načelnikom svoga štaba. Lako je uvideti da u operativnom odlučivanju Moltke stavljala težište na one ličnosti čiji je on šef struke, koje je on formirao, na koje je imao uticaja i koje su uživale njegovo poverenje. Ovaj sistem je dao dobre rezultate i u praksi, u spremi Bliher—Gnjajzenau 1813—1815. U sličnom odnosu bio je on lično prema kralju, svom vrhovnom komandantu, načelnik štaba u miru i ratu, jedini vojni savetnik o pitanjima svoje nadležnosti, ali je mimo njega u ratu 1866. sebi praktično izdejstvovao i komandnu vlast. Sasvim je prirodno da su se tolike kompetencije načelnika štabova morale vertikalno povezati. Tako se u Moltkeovo doba uz komandnu hijerarhiju počinje stvarati paralelna linija načelnika štabova. Nezgode ovog dvojstva ublažavala je sloboda

odlučivanja koju je Moltke ostavljao potčinjenim komandama. U tehniku višeg komandovanja umesto precizne i apodiktičke zapovesti Moltke je uveo *direktivu* koja samo crta situacije, izlaže sopstvene namere i određuje zadatke podređenih jedinica, ostavljajući način izvršenja njihovim komandantima. Sloboda upotrebe sopstvenih sredstava u okviru dodeljenih ciljeva prenosila se i na niže jedinice do u taktičku sferu. Tako je on umesto slepog slušanja stvarao saradnju hijerarhijskih stepena.

Moltke se nije zadovoljio samo da osposobi generalštabne oficire za ratovanje. On im je dao i određen pravac. Doduše, on nije napisao ništa slično Žominiju ili Vilizenu, nije izgradio zao-krugljen sistem, nije ni apstraktno raspravljaо o ratu i ratnoj veštini kao Klauzevic, ali je svoja gledišta iznosio neupadljivo u mnoštvu službenih spisa, govora, pisama, publikacija, kojima je nadahnuo pruski Generalštab. Na putovanjima, ratnim igrama, taktičkoj tematici, dvostranim vežbama i manevrima, jednom reči aplikatornim putem, nastojao je da slušaoce upozna sa svojim idejama na konkretnim strategijskim i operativnim problemima.

Opredelivši se za ofanzivu Moltke je tvrđavama pridavao drugostepeni značaj. Držao je da one malo doprinose uništenju neprijateljskih snaga, da se proširivanjem i povećavanjem broja tvrđava vojna snaga države više smanjuje nego povećava, a ukoliko je jača operativna vojska utoliko su tvrđave manje potrebne. Utvrđene logore smatrao je klopkama. Govorio je sarkastično da se njihova istorija poklapa sa istorijom sopstvenih kapitulacija. Zauzvrat je Moltke pridavao veliki značaj železnicama, pisao rasprave o njihovoj ulozi, a za njihovu eksploataciju obrazovao u Generalštabu poseban, železnički odsek. Stavivši ih u službu operacija po unutrašnjim pravcima, on je oživotvorio Listove ideje. Vrlo dobro je osetio i strategijski značaj telegrafa, kao sredstva koje olakšava manevar sve većih vojnih masa. Dinamika iznad svega. Tome cilju služi i njegova briga o skraćivanju marševskih kolona i o organizaciji marševa čitavih armija po više puteva, po mogućnosti konvergentno, da bi prikupljene mogle voditi bitku na određenom mestu i u određenom vremenu, što je smatrao suštinom strategije.

Dinamici operacija trebalo je da posluži i inicijativa potčinjenih. Inicijativa, najoriginalniji i najvredniji elemenat Moltkeovih pogleda, naišla je na najveći otpor viših pruskih komandanata koji se do ratova 1864, 1866. i 1870—71. nisu još sasvim oslobođili potsdamskog duha dogmi i shema, čija su gledišta nailazila na podršku kralja, ponekad čak i ministra Rona, obojica uznemirenih

slobodom koju je Moltke davao podređenim komandantima. Oni su se bojali da će popuštanjem operativnih uzdi nastupiti opšta anarhija. Ali se Moltke bio pobrinuo da inicijativu disciplinuje ujednačenjem gledišta, jedinstvom misli. Skupom idejno povezanih gledišta o upotrebi vojske, Moltke je stvorio prusku *vojnu doktrinu*.

Impulsem liberalnih ideja, nastalim pod uticajem francuske revolucije u ratovima protiv Napoleona, pruska vojna doktrina se razvila u vanredan činilac efikasnosti, iako se postepeno udaljavala od narodnih shvatanja i težnji, da konačno bude stavljena u službu reakcionarne politike. Tek kasnije, mnogo kasnije, kada će u ujedinjenoj Nemačkoj imperijalističke i militarističke ideje sasvim uzeti maha, ovaj osnovni raskorak između vojne misli i ideje vremena i sredine doveće do nepremostivih suprotnosti.

Kruna radova nemačkog Velikog generalštaba bili su ratni planovi, pripremljeni posebno za svaki ratni slučaj. Prethodno je Moltke detaljno ispitivao političku situaciju, utvrđivao stav zainteresovanih država, njihove snage, rokove eventualne intervencije, verovatne zone dejstva. Nije zanemario ni jednu hipotezu, pa je na osnovu takvih minucioznih studija donosio odluke o rasporedu i zadacima sopstvenih snaga. Ono što je bilo van uticaja neprijatelja Moltke je detaljno predviđao, a drugo u osnovnim crtama. Pored najpreciznijih odredaba o mobilizaciji i koncentraciji sa maksimalnom upotrebom železnica, Moltkeovi ratni planovi predviđali su samo pravce dejstva i ciljeve armija, a i to samo do prvog sudara sa neprijateljskom glavninom, kada neminovno nastaje nova situacija koja zahteva nove odluke.

U *Francuskoj*, glavnoj antagonističkoj sili Prusije, nema ničeg sličnog u procesu razvoja vojne misli.

Restauracija monarhije posle Napoleonovog pada znači prelom u političkim ustanovama zemlje. Rojalisti su težili povratku starom, predrevolucionarnom režimu, dok su republikanci i bonapartisti, zaboravivši sada svoje međusobne suprotnosti, tražili politička prava stečena revolucijom. Ustav koji je oktroisao Luj XVIII je kompromis ova dva oprečna zahteva, ali je tendencija vladavine Luja XVIII bila izrazito reakcionarna. Da po tome ne bi bilo nikakve sumnje, on je ovaj ustav datirao u tobožnjoj devetnaestoj godini svoje vladavine, kao da se od pogibije Luja XVI do Napoleonovog sloma nije ništa dogodilo ni postiglo. To je pogodilo građanska i patriotska osećanja većine Francuza. Oni su se ponosili mnogim tekvinama revolucije i podvizima revolucionarnih i Napoleonovih armija.

Armija restaurisane kraljevine bila je kompromis između onog što je bilo, odnosno urađeno, pre i posle 1789. Predstavnici naroda su zahtevali da se Ustavom ukine vojna obaveza (konkripcija) da se ne bi ponovile Napoleonove zloupotrebe koji je pozivao ljudе pod oružje po svom nahođenju, bez ičije kontrole. U ovome su bili saglasni sa željama dvora i pobedničkih sila, koji su zazirali od narodne vojske bojeći se da ne pređe na drugu stranu, kao što je u proleće 1815. prišla Napoleonu po njegovom povratku sa Elbe. Tako nastaje stajaća armija regrutovana od dobrovoljaca kao predrevolucionarna kraljevska vojska. Dobrovoljaca nije bilo dovoljno pa su pozivani kontingenti regruta nazvani pozivi (appels), samo da se obaveza (konkripcija) ne bi pominjala. Bila je dopuštena zamena, što je bilo u interesu buržoazije koja je svojim sinovima mogla platiti zamenike. Iz vojske su odstranjeni svi oni za koje se sumnjalo da su naklonjeni republikanstvu i bonapartizmu. Na vodeće položaje došli su emigranti. Uredba od avgusta 1815. je naglašavala da će se u vojsci zavesti čvrsta disciplina da bi u ratu postigla uspeh i sačuvala (kraljevske) ustanove. Ova odredba o čuvanju političkog i društvenog uređenja imala je sve do prvog svetskog rata nepovoljnog uticaja na odnose naroda i vojske i na shvatanja komandnog kadra o svojim dužnostima i odgovornostima. U toku juliske revolucije 1830. vojska je prišla buržoaziji i s njom zajedno oborila absolutističku vladavinu Šarla X. Bila je uz buržoaziju i u februarskoj revoluciji 1848, gušeci krvavo juna meseca ustanak pariskog proletarijata, a 2. decembra 1851. slomila je u krvi otpor naroda Pariza državnom udaru kojim se princ Luj Napoleon proglašio carem kao Napoleon III. Konzervativna buržoazija, dotle podozriva prema vojsci kao instrumentu absolutističke vladavine, sada uviđa značaj vojne podrške za očuvanje i unapređivanje svojih interesa. Ovim vojska nije povećala svoj ugled. Ona je opravdano smatrana neprijateljem radnog naroda i siromaha, zaštitnica reda, što je značilo branilac buržoaskog poretku. Tu su osnovni koren francuskog *antimilitarizma*, ideja koja se zatim širi svom Evropom u borbi protiv sve većeg jačanja oružanih snaga i njihovog uplitanja u politički život država.

Vojska je bila kraljevska kao i pre revolucije. Kralj joj je bio vrhovni komandant, ali Luj XVIII, kao ni Šarl X, pa ni Luj Filip nisu za taj posao imali ni volje ni sposobnosti. Ratni savet od 3 maršala, formiran 1814, kao ni onaj iz 1828, nisu imali nikakva uticaja na pripremu vojske za rat. Ta je dužnost pripala Ministarstvu rata, stvarnom organu komandovanja, ali se ovo više

bavilo administracijom, svojom glavnom funkcijom. Maršal Guvion Sen Sir, ministar rata, dekretom od 6. maja 1818. obrazovao je kraljevski generalstabni korpus. To su bili samo oficiri za popunu štabova, a za njihovu spremu u isto vreme je formirana i Aplikaciona škola. Ali nije bilo generalštaba, ustanove koja bi utvrđivala i izjednačavala poglede na ratnu veštinu. Osetivši to, Guvion Sen Sir je ustanovio Generalstabni komitet, no samo da bi utvrdio kakva je znanja trebalo tražiti od generalstabnih oficira⁷². Ostavljeni sebi samima u onoj opštoj reakcionarnoj atmosferi postnapoleonskog perioda, trupni komandanti su se vraćali na predrevolucionarna gledišta, prelazeći preko dragocenog iskustva velike revolucionarne epohe koja se inače zvanično negirala. Zavodeći disciplinu zahtevanu odozgo, od potčinjenih su tražili slepo izvršavanje naredenja, što je njihovu inicijativu gušilo u začetku.

Posle Napoleonovih ratova reakcija je — videli smo — pogodila i prusku vojnu misao, ali tamo se osnovna gledišta o upotrebi vojske vezuju neposredno za pobednički (oslobodilački) rat, a u Velikom generalstabu Prusija ima ustanovu koja će ta iskustva i negovati. U Francuskoj, naprotiv, brutalno se kida sa poslednjom reči prakse da bi se vratilo u prevaziđenu prošlost, a uz to nikom nije stavljeni u dužnost da formuliše i nametne ono što je trebalo raditi. Dok se u Prusiji, studijom revolucionarnih i Napoleonovih ratova, traži njihovo racionalno jezgro, u Francuskoj se čitaju Cezarovi komentari, Tirenovi memoari, Voban, Polibije, instrukcije Fridriha II. Napoleonovi ratovi i junačka dela istaknutih generala od interesa su samo sa nacionalne, sentimentalne, romantične strane. *Načela strategije* nadvojvode Karla, „najvažnijeg Napoleonovog protivnika“ kako se tamo govorilo, bila su na velikoj ceni. Intelektualan rad se nije trpeo. Ministar rata, maršal Sult, okomio se 1333.

⁷² Dekretom od 1818. predviđeno je 545 generalstabnih oficira od pukovnika (30) do poručnika (125). Kandidati (potporučnici) bi ulazili u Aplikacionu školu odmah po završenoj školi u Sen Siru, zatim bi kao poručnici proveli po dve godine u konjici i pešadiji, posle čega bi svu svoju karijeru tekli van trupe, za razliku od pruskih generalstabnih oficira koji su se povremeno vraćali u nju. Oni su imali svoje posebne uniforme, ali nisu imali šefa struke. U miru su služili u štabovima kao adjutanti aktivnih generala ili su bili angažovani na poslovima oko izrade karata; u ratu bi popunjavali štabove velikih ratnih jedinica. Kasnije je bilo i drugih promena, ali je organizacija od 1818. sačuvana u biti do nemačko-francuskog rata 1870—71. Godine 1852. formiran je Generalstab Ministarstva rata sa operativnim, personalnim, materijalnim i kartografskim funkcijama, ali nema ni kompetencije ni ugled pruskog Generalštaba.

na časopis koji su pokrenuli mladi oficiri naprednih pogleda. Sve do 1870. spremu francuskog visokog komandovanja je izrazito slaba, uz retke izuzetke, a vrlo je slaba i intelektualna aktivnost oficirskog kadra. Vojna misao se bavi drugostepenim problemima. Slab ugled učmala vojske u društvu koje se bogatilo u naglom ekonomskom usponu nije privlačio ambiciozne ljude većih sposobnosti.

Francuska je vrlo brzo ponovo zaratila. Na zahtev Svetе alijanse, čiji je član od 1818, intervenisala je 1823. u Španiji protiv liberalnog parlamenta da bi uspostavila absolutističku vladavinu Fernanda VII. To je iskorišćeno i kao prilika da se rehabilituje od poraza pretrpljenog 1815. Jače se angažovala 1830. u Alžиру, gde će narodni optor vezivati njene velike kontingente. Vojska tamo operiše pod posebnim uslovima, što negativno utiče na francusku vojnu misao. General Bižo, alžirski generalni guverner od 1840. do 1847, inspirisan borbama protiv gerile u Španiji u doba Napoleona gde je učestvovao kao mlad oficir, shvatio je da se ne vodi rat protiv organizovane vojske već protiv celog naroda, pa je rastretio svoje trupe teškog materijala, pre svega artiljerije i prtljaga, da bi povećao njihovu pokretljivost i osposobio ih da *udaraju neprijatelja u njegovim bazama i uporištima, da pogode neprijateljsko stanovništvo u njegovim materijalnim interesima...*⁷³. Bižo je imao svoje ideje i za evropski rat velikih razmera. Zalagao se za kritičku ocenu revolucionarnih i Napoleonovih ratova da bi se moglo pristupiti ozbiljnoj i dubokoj studiji uslova pod kojima će francuska armija dejstvovati ubuduće; ukazivao je na manevr što su mnogi tada zanemarivali; žigosao je duhovnu inerciju tadanjeg oficirskog kadra. Ali je preporučivao i malu, dobro obučenu profesionalnu vojsku dugih rokova službe kojom se nisu više mogli rešavati moderni strategijski problemi. Ideje ovog najboljeg francuskog vojnog šefa tog vremena i jedinog „profesora rata“ — kako je nazivan — nisu se mogle probiti. Praksa rata u Alžиру, gde je 1873. bilo više od 100.000 vojnika i kuda su težili svi oficiri da se oslobođe dosadne garnizonske službe i istaknu u ratnim akcijama, govorila je ubedljivije. Proširilo se uverenje da se u Alžиру treba učiti ratovanju, da je obuka, kojoj su trupe u Francuskoj bile podvrgnute, nekorisna, a zajedno s njom odbacivana su i pravila, u Africi inače danomice kršena. Krimski rat, 1853—56, u kome je Francuska učestvovala krupnim snagama, sveo se na pozicijsku

⁷³ E. Carrias, *La pensée militaire française*, str. 250.

vojnu, pa se nisu mogla steći korisna iskustva za zapadnoevropsko ratište.

Teorijski stav obrazovanih francuskih oficira naslanjao se najviše na radove nadvojvode Karla, Žominija i na Napoleonove memoare, naročito one o ratu 1796—97. koji su dali povoda verovanju da je i Napoleon potvrđivao gledišta ove dvojice teoretičara o odlučujućem uticaju geografije na operacije, pa su položajima i pravcima, datim unapred, pridavali rešavajući značaj. U tom duhu, Napoleonove operacije, upravo njegove odluke, shvaćene kao činjenice vredne kopiranja, prihvatanje su bez razumevanja, ne ulazeći u motive koji su ih odredivali. Takvim shvatanjima odgovarao je najviše dogmatičan Žominijev sistem. Gde nema istinskog intelektualnog rada njega nadoknađuju dogme i rutina. U prilog tome išao je i pozitivizam Ogista Konta, koji je tražio osnovne zakone da bi sve fenomene doveo u uzročnu vezu, koliko i Ipolita Tena, koji je tvrdio da je svaki čovekov poduhvat određen unapred utvrđenim zakonima. Nije čudo što je Napoleon III iz Pariza u toku krimskog rata slao francuskom komandantu operativna naredenja, a 1859. pozvao u Italiju osamdesetogodišnjeg Žominija da ga konsultuje o operacijama koje je trebalo pvesti protiv Austrijanaca. Klauzevicu, koji je preveden 1849, jedva se znalo ime. Ali se ni Žominijev sistem nije mogao odomaćiti u vojsci neprekidno angažovanoj u kolonijalnim akcijama kojima su sistemi, ma koji bili, najmanje odgovarali. Iz kolonijalnih ratova razvio se *ineizam*⁷⁴ koji je sasvim odbacivao teoriju ratne veštine, tvrdeći da u ratu rešava inspiracija trenutka, upravo talenat komandanta koji je urođen ili nije. Taj ekstremni, anarhični subjektivizam paralizovao je francusku vojnu misao.

Rat 1859. protiv Austrije završio se uspešno zahvaljujući u prvom redu slabom austrijskom komandovanju i elanu francuskih trupa. Efikasnost francuskih streljačkih strojeva bolje je uočena u Austriji i Prusiji nego u Francuskoj, gde su snalažljivost i inicijativa vojnika, posmatrane kao porok, ugušivane u zastarem shemama borbenog poretka. Iz Italije Napoleon je poneo utisak da je samo intendantura slabo funkcionalna. Posle rata preporučio je generalima, koji su u njemu učestvovali, neka zapamte teškoće koje su morali savladati, smatrajući da je sećanje za ratnika ono što i nauka⁷⁵, pa je razumljivo što ništa nije preuzeo na bazi

⁷⁴ Od francuske reči *inné* — urođen.

⁷⁵ E. Carrias, *La pensée militaire française*, str. 236.

stečenog iskustva. Intervencija u Meksiku 1862—67. nije mnogo doprinela francuskom ratnom iskustvu. U logoru (poligonu) u Šalonu reprodukovane su bitke Fridriha II i Napoleona I, razume se u manjim razmerama, što je bilo bez ikakvog taktičkog interesa, jer je sve bilo unapred regulisano. Bile su to samo parade kojima je prisustvovao i car sa blistavom pratnjom. U Aplikacionoj školi u Somiru teorija se učila napamet. Jedan general je 1861, na primer, izdeklamovao iz glave sve paragafe nekog udžbenika. O velikim vojnim naporima Prusije, o sistematskom radu na spremi njenih oficira, nije se mnogo znalo.

Posle iznenađujuće pruske pobeđe nad Austrijom 1866, Napoleon III je uvideo da treba nešto promeniti, ali sve ono što je pokušao nije izmenilo stanje jer nije shvatio suštinu stvari. Uzalud je pukovnik Stofel, francuski vojni izaslanik u Berlinu, vrlo brižljivo, neobično realno i pronicljivo, izveštavao francusko Ministarstvo rata o vojnim naporima Prusije. Pisao je o intelektualnoj snazi pruskog oficirskog kadra i isticao da će u ratu bliske budućnosti upravo to biti najozbiljniji elemenat pruske nadmoćnosti. Serija njegovih izveštaja od septembra 1866. do početka rata, koja obuhvata gotovo svu vojnu aktivnost Prusije, ostavila je ravnodušne zvanične krugove Francuske. Kritika carske vojske (*L'armée française en 1867*) od generala Trošija doživela je 20 izdanja, ali ništa nije izmenila. Nedostajala je ustanova za plansko pripremanje rata kao što su je imali Prusi u svom Velikom generalstabu. U Francuskoj se radilo mehanički, fragmentarno, bez razmišljanja i razumevanja, kao i pre. Nije se trpela nikakva inicijativa potčinjenih. Uoči rata s Nemačkom 1870. maršal Bazen je govorio da pretpostavljeni ne moraju da objašnjavaju svoje zapovesti, da ih potčinjeni moraju bezuslovno izvršavati. Slepa poslušnost je trebalo da zameni doktrinu. Ipak, ni formalne discipline nije bilo dovoljno. Naređenja pretpostavljenih nisu izvršavana dovoljno precizno. Na paradama vojska je kod učesnika i gledalaca stvarala iluziju snage, pa se i u visokim vojnim krugovima uobražavalo da je francuska vojska prva u svetu. I na strani su mnogi u to verovali. Novo oružje, nove transportne mogućnosti i nova sredstva veze nisu našli racionalnu primenu u koncepcijama francuskog komandovanja.

Godine 1870. Francuska je imala 56 tvrđava prve, 48 tvrđava druge klase i 106 utvrđenih tačaka, pretežno na istočnoj i severnoj granici, gde je trebalo da obrazuju barijeru protiv neprijateljske invazije, često nazvanu i *kordon*. Pariz, utvrđen 1840—45. kao velika pojasma tvrđava, obrazovao je moćan oslonac operativnim

armijama. Posle 1867. utvrđen je i Mec kao pojasna tvrđava. Sve je to bilo u duhu defanzivnih shvatanja koje je učvrstila pojava puške ostraguše *Chassepot*. Instrukcija od 1867. je naglašavala da defanziva ima izrazitu prednost, jer će jačina pešadijske vatre slomiti napad.

U Austriji, takođe, nije bilo ničeg što bi se moglo uporediti sa pruskom doktrinom. Razume se, radovi nadvojvode Karla su već iz dinastičkih razloga uživali prioritet, a zajedno s njima prihvaćen je i njegov geografski determinizam. Postojalo je u Kvartirmajstorštabu (Generalštabu) posebno odeljenje koje je u zemlji i inostranstvu, na bazi ratnih iskustava i geografskih karata, tragalo za dobrim položajima na koje će se operativne armije oslanjati u ratu. Bio je naznačen i najpogodniji raspored trupa, čak i namere neprijatelja. Na toj osnovi se predavala vojna geografija u Ratnoj školi. To je odgovaralo i ideji o defanzivnoj ofanzivi kao što je definisano u Pravilima službe (Dienstreglement), čiji je autor bio nadvojvoda Karlo. Takvim shvatanjima su bila bliska i Žominijeva dela.

Stari feldmaršal Radecki, najznačajniji austrijski vojskovođa tog perioda, komandant u Italiji od 1831. do 1857, nastojao je da svoje trupe obuči za rat, pa ih je preko celog leta vežbao u poligonima po jedinicama, od čete do korpusa, u duhu iskustva koje je bio stekao u Napoleonovim ratovima. Kao što će se videti niže, bile su to taktičke vežbe određenog borbenog poretku, gde se, pre svega, pazilo na mehanizam pokreta i vatre. Nije se zalazilo, kao ni kod Francuza, u operativnu i strategijsku sferu, jer nije bilo ni generalštabnih putovanja ni ratnih igara. U drugim krajevima Austrije nije bilo ni takvih vežbanja. U jesenjim manevrima kojima se završavala nastavna godina nije učestvovala sva vojska, a i njihova operativna vrednost je bila nejednaka. Kada je Radeckog smenio Đulaj, vežbanja u Italiji dobila su paradni karakter. U štabovima i trupi zavladao je šablonizam. Nije bilo ni generalštaba u pruskom značenju.⁷⁶ Carev kabinet, bez jasnih kompetencija i

⁷⁶ U Austriji je Dvorski ratni savet, ustrojen još u XVI veku, obavljao mnoge funkcije kasnijih generalštabova (*Vojna istorija*, str. 687). U operativnoj armiji od početka XVIII veka postoji Generalkvartirmajstorštab kao organ vojskovode. Dvorski ratni savet je 1848. pretvoren u Ministarstvo rata, a Generalkvartirmajstorštab je postao stalan organ neposredno potčinjen caru, ali nema još funkciju centralne ustanove koja bi pripremala vojsku za rat. Tek 1866, uoči rata s Prusijom,

odgovornosti, rešavao je bitna vojna pitanja u miru i ratu zaštićen carevim autoritetom. Nije bilo nikakvog razumevanja za vojne napore Prusije. Pruska nastojanja nisu ni shvaćena. Pedesetih godina, kada je jedan visoki austrijski general čuo za pruske ratne igre, pitao je u šta se igra, a kada mu je objašnjeno da se ne igra u novac, odgovorio je da to onda nema nikakva interesa⁷⁷! Nije bilo razumevanja ni za napore ni uspehe Radeckog. Kada je Đulaj postavljen za komandanta armije u Italiji, svemoćni carev ađutant Grine govorio mu je da će i on moći učiniti ono što je (1848. i 1849) uradio „onaj stari magarac“!

U visokoaristokratskim vojnim krugovima znanje i stručna spremu su se prosto nipođaštavali. Ukoliko je jedinica bila otmenija utoliko je bila siromašnija duhom. Duhovni rad nije bio dostojan društvenom položaju aristokratije. Sam Benedek, najistaknutiji austrijski general tog perioda, iako je proveo u Generalštabu (Generalkvartirmajstorštabu) čitave decenije, nikad nije čitao vojno-naučna dela, odbacivao je vojnu teoriju kao nepotrebnu, a strategiju smatrao rutinom.

U Rusiji je, počev od Petra Velikog, i vojna misao pod jakim zapadnim uticajima, posebno otkako je hesenski pukovnik Teodor Baur 1769. stupio u rusku vojsku. Na njegov predlog carica Katarina II je 1. marta 1772. donela dekret kojim je struka general-kvartirmajstora izdvojena u zasebno autonomno telo sa sličnim funkcijama u ratu i miru, među kojima se isticala obaveštajna i operativna služba. Generalkvartirmajstoru je dato pravo postavljanja oficira u svojoj struci, a brinuo se i za njihovo obrazovanje zbog čega je ustrojena Škola za vodiče kolona. Stvoreni su tako osnovni uslovi za formiranje ruske vojne doktrine, ali posle Katarinine smrti Pavle I je ukinuo autonomiju Generalkvartirmajstorštaba pretvorivši ga u Pratnju njegovog veličanstva za kvartir-majstorske dužnosti. Naglasak je sada stavljen na topografsko premeravanje, a 1810. preduzete su mere da štabni oficiri dobiju odgovarajuće tehničko obrazovanje na Moskovskom univerzitetu.

obrazovan je Generalštab pod neposrednim carevim autoritetom, po uzoru na pruski Generalštab. Otada se tek popunjava oficirima koji su završili Ratnu školu, osnovanu 1852. Ali, začudo, kada je 1866. buknuo prusko-austrijski rat, načelnik Generalštaba postao je načelnik štaba Severne armije i to sa vrlo slabim kompetencijama. Dakle, prestao je da se interesuje za rat na jugu. Generalštab nije formirao vrhovnu komandu kao što je to bilo u Prusiji.

⁷⁷ W. Görlitz, *Der deutsche Generalstab*, str. 79.

Uredba o komandovanju velikom operativnom vojskom od 1812. ponovo je stvorila uslove za objedinjavanje pogleda štabnih oficira. Ona je određivala prava i obaveze vojnih štabova svih stepena, od vrhovne komande do divizije, kao i način popune generalštabnim oficirima. Uz vrhovnog komandanta ustanovljen je Glavni štab koji je imao generalštabnu (načelnika štaba), inženjerijsku, artiljerijsku i intendantsku upravu. Uredba je tražila od načelnika štabova svih stepena visoko opšte i vojno obrazovanje, solidno poznavanje *pravila rata*, *statističkih podataka o teritoriji koju je vojska zaposela i istorije ratnih dejstava na području na kome se rat odvija*⁷⁸. Samo, u ruskoj vojsci nije bilo mnogo oficira koji su odgovarali tim velikim zahtevima.

Posle Napoleonovih ratova, da bi podigao spremu ruskih štabnih oficira, Muravjev je ponovo ustanovio Školu za vodiče kolona i izdržavao je o svom trošku. Slušaoci te škole raspoređivani su u štab generalnog kvartirmajstora. Škola je pod nadzorom njegovog sina produžila rad sve do 1826.

Kada je Žomini, francuski general-major i načelnik štaba Nejovog korpusa, za vreme primirja 1813. prešao u rusku vojsku nije bio nepoznat Rusima. Njegova *Rasprava o velikoj taktici* iz 1805. bila je već prevedena na ruski, a u više mahova nuđeni su mu u ruskoj vojsci vrlo primamljivi položaji. Aleksandar I ga je dočekao oberučke, učinio general-potpukovnikom i svojim adutanom. Odmah je učestvovao u izradi savezničkih operacijskih planova protiv Napoleona. Njegov uticaj na vojne poslove, posebno na organizaciju nastave i komandovanje, postao je dominantan u Rusiji. Bio je u velikoj milosti i kod Nikole I koga je pratilo u pohodu na Tursku 1828. Žominiju se pripisuje plan operacija za 1829. godinu. Ustanovio je 1832. Nikolajevsku vojnu akademiju, nazvanu po ovom caru. Pisao je memoare o aktuelnim strategijskim problemima Rusije. Medem i drugi su mu zamerali njegovu dogmatičnost, ali su u osnovi prihvatali njegov teorijski sistem. Žominijev dogmatski uticaj ograničavala su ipak dva momenta: nezainteresovanost ruskog komandnog kadra, što je bila opšta pojava naročito u vojskama u čijem je oficirskom sastavu preovladavalo plemstvo, i angažovanje ruske vojske u ratovima kolonijalnog tipa, kao na Kavkazu i Centralnoj Aziji, čiji se uticaj morao negativno odražavati na ruske strategijske koncepcije za rat evropskih razmera, slično kao rat u Alžиру na francuska shvatanja. Mnoga napredna

⁷⁸ Rotmistrov, *Istorija ratne veštine*, I, 229.

gledišta ruskih pisaca, koja smo ranije upoznali, nisu se mogla sprovesti u delo zbog otpora reakcionarnih elemenata. Najzad, ni u Rusiji u tom vremenu nije bilo samostalnog generalštaba⁷⁹ koji bi mogao formirati i objedinjavati gledišta, drugim rečima kreirati zvaničnu vojnu doktrinu, kao u Prusiji.

2. ORGANIZACIJA I FORMACIJA

Pitanje karaktera vojske, da li da bude stajaća ili narodna (milicija), a u prvom slučaju kako je popunjavati, vrbovanjem ili vojnom obavezom, osnovni su problemi organizacije tog vremena.

Otpor protiv stajaće vojske beleži se već od njene pojave. Posle Napoleonovih ratova najamničkom sistemu popune protive se politički i moralni momenti, novi pojmovi o odnosu naroda i države, nastali pod uticajem francuske revolucije. Vojske se sada regrutuju iz redova sopstvenih državljanina, ne samo iz vodeće nacije već i iz potčinjenih manjina gde one postoje. Osnovni kriterijum je državljanstvo. Vojske postaju *nacionalne* — kako se govorilo — mada su ih vlastaoci ponovo učinili svojim ličnim organom. Vrbovanje stranih najamnika zadržalo se neko vreme u Austriji, inače samo u Napulju (Kraljevina Dveju Sicilija) i Papskoj Državi do njihovog sloma. Francuska legija stranaca ostaće jedini izuzetak na evropskom kopnu. Bez vojne obaveze velike kontinentalne sile nikad ne bi ni moglo izvrbovati tolike vojske kolike su držale, a kada bi to bilo i mogućno ne bi ih moglo plaćati. Ali narod iz čije se sredine na osnovu vojne obaveze dižu vojske traži zauzvrat politička prava, a upravo protiv toga su se absolutističke vlade uporno borile. Nisu se moglo zadovoljiti malom najamničkom vojskom bez velike opasnosti po dinastičke i državne interese, a nisu bile voljne da kontrolu nad vojskom iz naroda prepuste narodnim predstavnicima. Ova protivurečnost između političkih prava i dužnosti služenja i izdržavanja oružanih snaga, povlači se celim ovim stoljećem.

⁷⁹ Pod uticajem Žominija formiran je Štab vrhovne komande koji je vršio funkcije Ministarstva rata, pa je 1839. tako i nazvan. U njegovom sastavu se nalazio i Generalstab. Posle krimskog rata Generalstab je preformiran i ponovo nazvan Glavni štab, ali je ostao u sastavu Ministarstva rata. U njegovoj nadležnosti bili su poslovi organizacijski, nastavni, operativni, obaveštajni, mobilizacijski, vojnoistorijski i geodetski.

Vojske iz naroda mogle su biti stajaće ili milicije koje se dižu samo u slučaju potrebe. Iz socijalističkih krugova, posle 1848, kada se lepo video kako stajaća vojska guši revoluciju, vrlo glasno se traži milicija. Marksizam je stao na stanovište da se milicija može stvoriti samo u komunističkom društvu kada se bude stvorila svesna disciplina masa koja će nadmašiti prinudnu disciplinu stajaće vojske, a i tada kao ideal koji se nikad neće potpuno postići. U kapitalističkom društvu — upozoravaju marksisti — stajaća vojska je sastavni deo klasne države. Kapitalistička država koja bi uvela miliciju bila bi *ostavljena* na milost i nemilost stajaćoj vojsci prvog jačeg suseda.⁸⁰ Engels je naglašavao profesionalnu vrednost stajaće armije, naročito kada je ocenjivao engleske dobrovoljce, njihove oficire i komandante.⁸¹

Ristov, uvereni pristalica milicije, zalaže se i za frajkore sa artiljerijom kojima bi država davana oficire i materijal, prilikom formiranja u slučaju rata.⁸² Iz njega govori liberalni revolucionar, garibaldinac, koji, očito, mnogo polaže na nacionalni elan, ali gubi iz vida tendencije vremena koje idu suprotnim pravcem, sve većoj regularnosti vojski.

Stajaća vojska nije mogla rešiti sve ratne probleme. Tolika se snaga nije mogla držati u miru. Za rat se predviđaju raznovrsne milicijske organizacije, sa jačim ili slabijim mirnodopskim okvirima, namenjene za pomoćne zadatke ili popunu operativne vojske. Uporedo se stvaraju posebne obučene rezerve koje će na oglas mobilizacije razviti stajaću vojsku do ratne formacije. To se naziva *mešovitim sistemom*, nešto između stajaće vojske i milicije.

U ovom periodu znatno evoluiraju pojmovi *regularne* i *neregularne vojske*. Ranije, u XVIII veku, sve ono što nije pripadalo linijskoj armiji smatrano je neredovnim trupama: frajkori, laka pešadija i konjica, milicija. Sada se počinje smatrati redovnom vojskom sve ono što formiraju i održavaju državne vlasti.

U praksi se evropske vojske organizuju vrlo različito, zavisno, pre svega, od društvenih i političkih snaga, geografsko-strategijskog položaja, finansijske i tradicije, pa ih treba zasebno i razmotriti.

U Prusiji je ministar Bojen zakonom od 1814. predviđeo opštu vojnu obavezu sa landverom i landšturmom, što je dotle bila naj-

⁸⁰ Mering, *Ogledi iz istorije ratne veštine*, str. 288, 289.

⁸¹ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 276—308.

⁸² W. Rüstow, *Der italienische Krieg von 1848 und 1849*, str. 181—197.

radikalnija verzija revolucionarnog principa naoružanog naroda, dublja i zamašnija od *levée en masse* iz 1793. u Francuskoj. Po Engelsovim rečima bila je to jedina demokratska ustanova u Prusiji, iako je ostala samo na papiru.⁸³ Pri sprovođenju svoje zamisli Bojen je naišao na nesavladiv otpor dvora i plemstva. Reakciji su isle na ruku finansijske teškoće i međunarodna stabilnost Evrope prvih decenija prošlog veka. Pri kadrovskom roku od tri godine nije se mogao pozvati u aktivnu službu sav pristigli contingent regruta. Smanjenje kadrovskog roka u pešadiji na 2 godine (od 1835) ni u čemu nije izmenilo situaciju pri naglom porastu stanovništva. Praktično, 1840. za jednu trećinu stanovništva nije ni bilo vojne obaveze. Landver, zamišljen kao glavna masa vojske milicijskog tipa, samo je delimično formiran. Landsturm nije ni organizovan.

Na manevrima 1818. landver je dao rđave rezultate. Oficiri, svi iz rezerve osim komandanata bataljona, nisu bili dovoljno osposobljeni za svoje funkcije, a ljudstvo je još slabije bilo obučeno. Vremenom je bivalo gore. Vojna uprava se nije mnogo brinula za trupe koje nije trpela. Aktivna vojska nije činila ništa da bi landver bolje spremila za rat. Kada je pruska vojska 1830. povodom juliske revolucije delimično mobilisana, stanje landvera je bilo sasvim nezadovoljavajuće. Nije bilo ni izvežbanosti ni kohezije. Da bi se landver bolje osposobio, deo njegovih četa i eskadrona dobija komandire iz aktivne vojske. To nije moglo bitno izmeniti kvalitet sve dok su se landverske jedinice zasebno formirale, nezavisno od aktivne vojske. Obveznici landvera bolje bi se snašli da su izmešani sa aktivnim ljudstvom, kao francuski obveznici sa linijskom armijom 1793, od čega se u Prusiji zaziralo da se kraljevska vojska ne bi demokratizovala.

Mobilizacija 1850, trenutna munja u latentnoj borbi Prusije i Austrije za prevlast u Nemačkoj, osvetlila je slabost ne samo landvera već i aktivne vojske, pa se Prusija morala pomiriti sa unižavajućim diplomatskim porazom. Reorganizacijom od 1852. povećan je rok službe na dve i po godine, a 1856. na tri. Otuda veliki broj mladića nije mogao proći kroz kadar, a oni sa nepovoljnim žrebom služili su 19 godina u liniji (kadru), rezervi i landveru. Da bi se efikasnost landvera povećala, landver i linija (aktivna vojska) bolje su povezani time što je po jedan njihov puk spojen u zajedničku brigadu. Ocenjujući organizaciju pruske vojske (1855)

⁸³ Mering, *Ogledi iz istorije ratne veštine*, str. 278.

Engels je utvrdio da se zaustavila na pola puta prihvaćenog principa opšte vojne obaveze, upravo da je izopačila taj princip dugim kadrovskim rokom koji nije dopuštao da se svi prispeli regruti sprovedu kroz kasarnu. Rok od godinu dana, bar za pešadiju, odgovarao bi bolje — misli Engels — ali tome se protivila vlada da bi imala politički pouzdaniju vojsku za upotrebu unutar zemlje, a i starešine stare škole koji su verovali da se mlada aktivna vojska ne bi mogla meriti sa evropskim armijama dužih rokova⁸⁴.

Iskustva, stečena prilikom mobilizacije 1859, racionalno i radicalno su iskorisćena za jačanje pruske vojske, uz oštru borbu sa pruskim parlamentom. Vojni izdaci su povećani na 25% državnih prihoda. Formirano je novih 39 pešadijskih i 10 konjičkih pukova aktivne vojske pri istom broju velikih jedinica (divizija, korpusa), čime je znatno poboljšan odnos kadrovaca prema rezervistima. U operativnoj vojsci nema više landverskih jedinica. Landver je sačuvao samo pozadinske funkcije. Obaveza služenja sa 19 svedena je na 16 godina. U operativnoj vojsci je produžena od 5 na 7 godina (3 u aktivi, 4 u rezervi), ali je smanjena u landveru od 14 na 9 godina (4 prvi, 5 drugi poziv). Godišnji kontingenat regruta je povećan, no ni tada nije obuhvatao sve prispele mladiće. Oni koji nisu služili kadar upisani su u landver. Pred rat s Austrijom 1866. pruska aktivna vojska imala je 217.000 ljudi, u ratu operativna vojska 342.000, u dopunskim jedinicama 130.000 pretežno obučenih ljudi operativne vojske, a u drugoj liniji oko 200.000 (landver). Po Meringovoj oceni sada se *od opšte vojne obaveze napravilo nešto, istina, ne sasvim savršeno, ali mnogo ozbiljnije nego što je to bilo do tada*⁸⁵.

U ovom izvanrednom vojnom naporu Prusije u odnosu na broj stanovnika, valjda najvećem u Evropi, ogleda se ne samo logična konsekvensija ideje o naoružanom narodu, već, u prvom redu, neposredan spoljнополитички cilj — ujedinjenje Nemačke pod pruskim vodstvom — što se moglo postići samo pobedničkim ratom protiv Austrije, eventualno i Francuske. U ovom periodu jedino je Prusija imala opštu vojnu obavezu. Relativno kratkim kadrovskim rokom i velikim obučenim rezervama ona je pomirila kvalitet sa kvantitetom, stvorila veliku i efikasnu vojsku. Svoj ljudski potencijal ona je iskoristila gotovo za 50% više nego da je primenila duge rokove, tada uobičajene u Evropi.⁸⁶ Ovim nije iscrplala sve

⁸⁴ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 220—221.

⁸⁵ Mering, *Ogledi iz istorije ratne veštine*, str. 278.

⁸⁶ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 217.

svoje mogućnosti, ali je ipak, bez obzira na relativno malu teritoriju i mali broj stanovnika, postala velika sila.

U Francuskoj, posle Napoleonovog sloma, vojna obaveza je svesno odbačena. Tamo su obe strane zazirale od nje, predstavnici naroda i dvor. Ali nije bilo dovoljno dobrovoljaca pa se ipak moralo pribeti konskripciji, samo se ta reč nije smela pominjati. Godišnje se uzimalo po 40.000 regruta određenih žrebom. Bila je dopuštena lična zamena o kojoj se starao zainteresovani. Imućniji slojevi su se obilno koristili ovim pravom; računa se da je u ovom periodu služilo stalno oko 80.000 zamenika. Jačina stajaće vojske utvrđena je na 240.000 ljudi, trajanje službe u kadru na šest godina, ali su mnogi pušteni kućama na odsustvo i pre isteka tog roka. Bilo je predviđeno da će u slučaju rata isluženi podoficiri i vojnici biti podložni vojnoj službi samo za teritorijalne dužnosti. Postojala je, dakle, obučena rezerva, ali se neracionalno koristila. Čak su od obučenog ljudstva dignute ruke kada je 1824, povodom ekspedicije u Španiju, vojska pojačana produženjem roka aktivne službe na osam godina i povećanjem godišnjeg regrutnog kontingenta na 60.000. Rezervu su sada činili nepozvan deo regrutnog kontingenta i ljudstvo na odsustvu pre isteka osam godina, dakle, dobrim delom sasvim neobučeni ljudi.

Posle juliske revolucije rok službe u kadru skraćen je na sedam godina, a kontingenat regruta povećan na 80.000. Rezerva se stvarala na isti način. Početkom četrdesetih godina, kada se pojačala međunarodna zategnutost, odlučeno je da se sav regrutni kontingenat poziva u kadar, da bi se dobila obučena rezerva koju sada treba da čine samo kadrovci na odsustvu, ali u praksi nije prelazio 80.000. U krimskom ratu Francuska je digla oko 600.000 ljudi. Oni koji nisu hteli da služe plaćali su taksu da bi se država postarała o zameniku, ali je na to ništa nije primoravalo. Institucija zamene bila je i finansijski izvor.

Nacionalna garda, zadržana 1815, nije imala nikakve vojne vrednosti. Dobila je u značaju posle juliske revolucije, ali samo kao podrška buržoaskog režima. Zakon od 1851. proglašio je sve Francuze obveznicima Nacionalne garde, počev od 21. godine života, ali time nije dobila ništa u kvalitetu.

Posle pruske pobjede nad Austrijom 1866, zakonom od 1. februara 1868. rok u kadru skraćen je na 5 godina, a služba u rezervi određena na 4 godine da bi se povećale obučene rezerve. Još uvek je zadržana mogućnost otkupa službe u kadru, na čemu je buržoa-

zija naročito insistirala. Formirana je Mobilna nacionalna garda od mladića pošteđenih od kadra, takođe sa rokom od 5 godina da bi davala posade tvrđavama, štitila granice i osiguravala red u unutrašnjosti, ali usled nedostatka kredita potrebnih za obuku i organizaciju do rata 1870. nije po tome urađeno ništa. U Francuskoj nije bilo sličnog političkog podstrekha kao u Prusiji, a inače se slepo verovalo u nadmoćnost sopstvenog oružja.

Mada se ustezala od opšte vojne obaveze, Francuska se na kraju perioda njoj znatno približila po načinu regrutovanja i jačini godišnjih poziva. Ipak, u poređenju sa Prusijom, u jezgru su dva sistema: Prusi nastoje svesno da zahvate što dublje u narod da bi u ratu imali što jaču vojsku, brojno i moralno. U tome ih ograničavaju finansijske mogućnosti, u početku i reakcionarna shvatanja sve dok aristokratiju i buržoaziju nije pomirila ideja o „nacionalnoj“ ekspanziji; Francuzi su se opredelili za stajaću vojsku dobrovoljaca pa su u nedostatku ovih bili primorani da sve više ljudi pozivaju u kasarnu putem zakonske prinude. Dva suprotna sistema pošla su u susret jedan drugome. Ali bolje nego u veličini regrutnih kontingenata njihove se razlike vide u dužini rokova kadrovske službe. U Prusiji je kratak da bi što više ljudi prošlo kroz kasarnu — vojna škola naroda — i obrazovalo što veće obučene rezerve; u Francuskoj je dug, kako to odgovara stajaćoj vojsci koja se ne brine o rezervama. To su dva tipična protivpoložena sistema ovog perioda. Još je veća razlika u moralnom stavu prema službi u vojnoj sili. U Prusiji lična zamena nije dopuštena, ona je nespojiva sa postavkom da je najviša čast služiti „kralju i domovini“ s oružjem u ruci, što su prihvatali i široki krugovi građanstva, dok je francuska buržoazija uporno tražila da bude oslobođena tog kuluka. Ideja o naoružanom narodu, ma koliko da se njen sadržaj izmenio od oslobodilačkih ratova naovamo, krčila je put i novoj pruskoj vojnoj doktrini. Svestan subjekat treba da ratuje za nacionalne ideale. Oni koji su vukli nazad ka stajaćim armijama, vraćali su se njenoj automatizovanoj taktici i dogmatskoj strategiji.

Austrijska vojska je još u većoj meri bila vezana za predrevolucionarnu prošlost. U heterogenoj apsolutističkoj državi, sastavljenoj od toliko različitih delova⁸⁷, mestimično sa vrlo jakim feudalnim ostacima, nije bilo lako stvoriti moderniji, jedinstven vojni

⁸⁷ Francuski revolucionarni i Napoleonovi rati, str. 39—45, 564—565.

sistem. U tom pravcu nisu ni činjeni veliki napor. Kancelar Meternih, glavni tvorac Svete alijanse, najviše se i oslanjao na međunarodnu stabilnost koju je ona pružala. Otuda malo kredita za vojsku u zemlji inače slabih proizvodnih snaga, a finansijski iscrpljenoj tolikim ratovima.

Rokovi službe su u pokrajinama bili vrlo različiti. Negde 8, negde 14 godina, a u zemljama madžarske krune doživotni sve do 1830, zatim 10 godina. Vojna krajina⁸⁸ je još dugo zadržala svoje ustrojstvo. Transilvanska vojna krajina je ukinuta 1850, banatska 1873, a hrvatsko-slavonska konačno tek 1881, s tim što su od 1873. svi njeni pukovi bili svrstani u redovnu vojsku. Negde je važila konstrukcija, kao u austrijskim naslednjim zemljama osim Tirola, negde, kao u zemljama madžarske krune, staleži su određivali regrutni kontingenat, dok u Dalmaciji nije bilo nikakve vojne obaveze gotovo sve do kraja ovog perioda. Tamo gde je važila konstrukcija zakon je oslobođavao, više nego ma gde drugde, čitave kategorije ljudi: sveštenike, plemiće, činovnike, sve seljake sa samostalnim gazdinstvom, doktore nauka, sinove jedince... I u Prusiji je bilo oslobođavanja, ali u neuporedivo manjoj meri, samo u izuzetnim slučajevima da se ne bi doveo u pitanje moralni smisao opšte vojne obaveze. Uostalom, u Austriji je za 120 forinti svako sebi mogao nabaviti zamenu. Beznačajna suma za krupnu i srednju buržoaziju, nedostižna za radnika i bezemljaša. U Austriji je vojska još uvek važila kao kaznena i popravna ustanova. U suštini to je bila stajaća vojska. Rezerve operativne vojske praktično nije bilo.

Rok u kadru je 1845. izjednačen na 8 godina u celoj monarhiji gde je bilo konstrukcije. Decembra 1848. ukinuta je principijelna privilegija plemstva da ne služi vojsku, ali je oslobođavanja bilo kao i pre. Lična zamena je ukinuta, ali se svaki regrutni obveznik mogao otkupiti od države za 500—700 forinti. Suma je sada znatno veća, pa se tom privilegijom mogu koristiti samo imućni ljudi. Visina ukazuje i na njen fiskalni značaj. Da se htelo dobiti više regruta ograničilo bi se oslobođavanje. Tek su 1852. uvedena dva rezervna godišta, pa je u svemu za operativnu vojsku bilo na raspolaganju deset klasa nejednake jačine. Između 1859. i 1865. uzimano je po 85.000 regruta od sposobnog godišnjeg kontingenta koji se krećao od 120.000 do 150.000 mladića. Služba u kadru je trajala stvarno 3—4 godine. Ljudstvo na odsustvu do kraja roka

⁸⁸ *Vojna istorija*, str. 604—611.

bilo je obavezno na tridesetodnevnu vežbu godišnje, od čega su rezervna godišta bila poštovana. Pred rat sa Pijemontom i Francuskom 1859. u miru je bilo pod oružjem 220.000—240.000 ljudi, a računalo se da u ratnom stanju bude od 750.000 do 800.000 ljudi svih kategorija. To bi bilo oko 2% stanovništva, računajući da je tada monarhija imala oko 36 miliona zajedno sa posedima u Lombardiji i Veneciji, što nije postignuto. Posle ovog izgubljenog rata, da bi se nadoknadio gubitak Lombardije, regrutna služba je reorganizovana, a konkripcija protegnuta i na Dalmaciju (osim Boke Kotorske). Broj pešadijskih pukova je povećan da bi se stvorila pogodnija kadrovska osnova za prijem obveznika (rezervista). Zbog neposredne ratne opasnosti, 1866. u kadar je uzeto 140.000 ljudi. Za taj rat bilo je to već prekasno.

Ahilova peta austrijske vojske bio je njen narodnosni mozaik. Stroga disciplina i politika *podeli pa vladaj* nisu mogle prigušiti centrifugalne težnje mnoštva njenih različitih naroda divergentnih interesa. U odnosu na nacionalne evropske armije austrijska vojska je očigledan anahronizam.

Među evropskim velesilama Rusiju je francuska revolucija najmanje pogodila. Tamo je neizmenjen apsolutističko-feudalni poredek još uvek prkosio vremenu. Neuspeli dekabristi — pokušaj nekih oficira (plemića-revolucionara) decembra 1825. da ukinu carevo samodržavlje i kmetstvo i da obezbede političke slobode — samo je učvrstio apsolutizam Nikole I. Predloži Pestelja, da se poboljša pravni položaj vojnika, pretpostavljali su oslobođenje kmetova, što će se formalno izvršiti tek 1861. za vreme vladavine Aleksandra II, ali je autokratski princip tada još jače naglašen. Predrevolucionarna vojna organizacija iz XVIII veka mogla se u osnovi još održati upravo zbog toga što je odranije bila postavljena na nacionalne temelje, još u doba Petra I Velikog.⁸⁹ U ruskoj regularnoj armiji nije bilo stranih najamnika već samo kmetova centralnih gubernija koji su trpani u vojsku na vrlo duge rokove, kao živ danak feudalaca carskoj vlasti. Među njima je bilo svakovrsnih elemenata, buntovnika i prestupnika, ljudi kojih su se oslobodavali feudalci, vlasti, roditelji. Broj regruta se određivao prema broju kmetova, od 18 do 40 godina. Građani i slobodni ljudi birani su žrebom, a mogli su se zamenjivati. Svi su bili sinovi istog naroda, jezika i vere. Stranaca je bilo samo među oficirima. Za razliku od

⁸⁹ Vojna istorija, str. 690—694.

predrevolucionarnih najamnika evropskih vojski ruska operativna vojska činila je homogenu masu, vojska izrasla iz određenog zavičaja kojoj se moglo objasnjavati da se tuče za cara i domovinu. Na tu osnovu je Suvorov postavio svoju moralnu nastavu. Ova versko-nacionalna koheziona sila ruskih armija osetila se odavno na evropskim bojištima. Svuda se ruski vojnik izvanredno uporno borio — u sedmogodišnjem ratu, u francuskim revolucionarnim i Napoleonovim ratovima. Posle njih ostao je na snazi isti organizacioni sistem i na istim moralnim osnovama. Ipak, razvojem društva, u odnosu na nacionalne armije sada formirane u Evropi, gube sve više od svoje vrednosti. Ranije je ruski sistem bio nadmoćniji od evropskog najamništva; sada zastareva u odnosu na široku konskripciju i opštu vojnu obavezu.

Rokovi službe od 20 do 25 godina ostali su vrlo dugo. Doduše, služilo se aktivno samo 10—15 godina, posle čega bi vojnici prelazili u rezervu kojom je u slučaju rata u aktivnim pukovima trebalo formirati rezervne i dopunske bataljone, odnosno eskadrone i baterije. To je trajalo dugo, jer su se rezervisti sa ogromne ruske teritorije vrlo sporo prikupljali. Efikasnost rezerve bila je neuporedivo manja nego na Zapadu.

Da bi smanjio troškove oko održavanja stajaće armije, a sačuvalo, čak i povećao efektive, Aleksandar I je 1816. pokušao da stvari *vojna naselja* oko Petrograda, Novgoroda, Mogiljeva, Hersona i Harkova, po uzoru na austrijsku Vojnu krajinu, čiju je organizaciju i značaj za austrijsku vojsku upoznao u prethodnim ratovima. Nije to bilo prvi put. Za vlade carice Ane, sredinom XVIII veka, austrijski pukovnici Horvat, Šević i Preradović postavili su na toj osnovi nekoliko konjičkih pukova koji su rasturenii poslednje godine Katarinine vladavine kada je granica pomerena na jug. Sada je to trebalo obnoviti u većem stilu da bi se smanjili troškovi održavanja vojske, podigla poljoprivreda, umnožilo stanovništvo — vojnici bi se odvajali od porodica samo za vreme rata — i olakšala popuna jedinica mladićima već višim vojnom duhu i disciplini. Naseljeni vojnici bi se izdržavali obradom zemlje, a na poziv vlasti zamenili bi motiku puškom. Pod rukovodstvom ministra Arakčejeva naseljene su: pešadija na Volkovu, a konjica na Bugu, Dnjepru i Sinjuhi. Vojnici su izmešani sa seljacima, da bi prvi postali seljaci a drugi vojnici. Njihova deca se uporedo obučavaju za vojнике i poljoprivrednike, u pešadiji od 12. a u konjici od 14. godine starosti. Mladići od 17. godine služe u rezervi, od 21. u liniji, a posle 25 godina službe ponovo se vraćaju u rezervu,

da bi tek od 51. godine bili potpuno oslobođeni vojne obaveze, od kada su na dobijenoj zemlji morali izdržavati dva vojnika. Do 1821. naseljene su tri grenadirske divizije, artiljerija Grenadirskog korpusa, nekoliko artiljerijskih četa, saperske brigade i po tri ulanske i kirasisirske divizije. Godine 1828. bilo je naseljeno 50.536 ljudi i 43.484 konja. Arakčev je nameravao da svu rusku vojsku naseli na isti način duž granica Rusije. Samo, trebalo je vremena i tradicije da bi se stvorili seljaci-vojnici, kakvi su vekovima stvarani u Vojnoj krajini. Inače, vreme vojnih krajina bilo je prošlo. U to doba se, u sklopu liberalnih reformi i austrijska krajina postepeno likvidira. Na početku svoje vladavine pod pritiskom sve češćih pobuna vojnih kolonista, car Nikola I je odustao od ambicioznog plana svog prethodnika. Posle ustanka novgorodskih naselja 1831, vojnici su odvojeni od seljaka u posebne zgrade a više ih ne izdržavaju seljaci neposredno. I ekonomski sistem se nije opravdao. Izvesnog uspeha su imala samo konjička naselja zbog lakšeg remontovanja iz sopstvenih ergela. Posle krimskog rata ukinute su pešadijske kolonije na severu, kasnije i konjičke na jugu.

Od svih vojnih sila Rusija je imala najraznovrsniju vojsku, što je posledica njenog teritorijalnog prostranstva, narodnosnog sastava i vojnih akcija koje su se redale na Kavkazu i u Centralnoj Aziji gotovo neprekidno. Pored linijskih imala je i teritorijalne korpusa slabijih efektiva i kvaliteta, miliciju i mnoštvo neređovnih trupa. Milicija (opolčenje) bila je na znatno nižem organizacionom stepenu od odgovarajućih formacija u Prusiji i Austriji. Mogla se upotrebiti za garnizonu službu, čak i za borbu u neprijateljskoj pozadini u slučaju invazije kao 1812. Sredinom veka jačina opolčenja cenila se na oko 120.000 ljudi. Među neredovnim trupama kozaci su najznačajniji. Oni se u prvoj polovini XIX veka čvršće potčinjavaju državnim vlastima i sve se više koriste kao operativne trupe. Po formaciji od 1863. predviđene su bile 903 konjičke čete (sotnije), 36 pešadijskih bataljona i 29 baterija. Manji deo ovih jedinica vršio je graničnu službu u miru, veći se dizao u ratu. U sastavu operativne vojske kozaci su bili prvenstveno predviđeni za mali rat za šta je u Evropi bilo sve manje uslova. U velikim uređenim bitkama imaju mnogo manje značaja. Druge neregularne trupe, dagestanske, zakašpijske, turkmenske i slične lokalne formacije, stvarane u toku ruske penetracije u Centralnu Aziju radi čuvanja novih granica i održavanja reda, u tamоšnjim prilikama mogle su se upotrebiti i kao operativne trupe pored redovne vojske. Za upotrebu na zapadnim granicama Ru-

sije nisu dolazile u obzir. Do njih morale bi marševati i do godine dana.

Sredinom veka mirnodopska jačina ruske vojske iznosila je 520.000 ljudi zajedno sa teritorijalnim korpusima. U ratu se taj broj mogao neznatno povećati rezervama, a znatno opolčenjem. Kozaka je u linijskim korpusima bilo oko 120.000 sa 192 topa, a u graničnim još 122.000. U ratu se taj broj mogao znatno povećati. Bilo je to malo za carstvo od 66 miliona stanovnika, ali objasnivo nerazvijenošću privrede i огромним prostranstvima uz slabe komunikacije. Osim toga znatan deo nije bio ni upotrebljiv u Evropi. Engels je smatrao (1855) da je Nemačka⁹⁰ sa svojih 44 miliona žitelja jača od Rusije, a i Francuska sa svojih 38 miliona kada bi se graničila s Rusijom.⁹¹

U krimskom ratu, u sukobu sa kapitalističkim vojskama Francuske i Velike Britanije, sa boljom tehnikom i ekonomikom, feudalno državno i vojno uređenje Rusije nije položilo ispit. Postalo je očigledno da su neophodne krupne reforme, ali preobražaj države i vojske zahtevaće mnogo napora i vremena, a rezultati će se zapaziti tek u narednom periodu.

Britanska vojska je do krimskog rata imala na vrhu čudovisnu upravu — tačnije skup anahronističkih ustanova koje su se vremenom nekako sklopile u haotičnu celinu.

Na čelu Konjičkih gardi (The Horse Guards) stajao je vrhovni komandant vojske (do 1852. Velington), koga je imenovala kraljica uz saglasnost Parlamenta, a praktično se nije mogao svrgnuti. On je ujedno, bez titula, obavljao dobar deo funkcija koje su u pruskoj vojsci pripadale ministru rata, načelniku Generalštaba i šefu vojnog kabineteta. On je (u kraljičino ime) postavljao oficire, čak i generale, doduše uz saglasnost državnog sekretara za kolonije i rat, što je često propuštao da traži. Vrhovni komandant se bri nuo i za naoružanje i opremu, dok su se komandanti pukova starali za uniforme svojih jedinica. Začudo, vlast vrhovnog komandanta ograničavala se samo na pešadiju i konjicu. Artiljerija i pioniri bili su podređeni vradi preko državnog sekretara za kolonije i rat. Artiljerijsko odeljenje, koje je nabavljalo topove i municiju, bilo je neposredno podređeno kabinetu (vradi), kao i ona ustanova kojoj su pripadali vojni lekari. Intendantura i prevoz

⁹⁰ Misli na Nemački savez.

⁹¹ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 227.

(komora) bili su potčinjeni ministru finansija. Nije čudo da je pri takvoj neracionalnoj podeli funkcija dolazilo do bezbroj sukoba nadležnosti.

U ratu je državni sekretar za kolonije i rat u sporazumu sa prvim ministrom izdavao instrukcije vojskovodi na bojištu, ali je unutrašnji život armija bio u rukama vrhovnog komandanta.

Iz ovog složenog, nelogičnog uređenja izvodi se ono što je bilo bitno — da je vojska, za razliku od flote, bila pod neposrednom komandom krune koja ju je samo za slučaj rata stavljala na raspolaganje vlasti u operativnom pogledu.

Početkom krimskog rata Sekretarijat za kolonije i rat je podelen na svoje sastavne delove, ali je tek 1855. Palmerstonova vlada, uz veliki otpor vojnih krugova i kraljice, uspela da svu vojnu administraciju potčini Sekretarijatu za rat kome je na čelu bio energičan general Penmjur. Komandantima pukova oduzeto je pravo nabavke uniformi, ali im je povećana plata.

Britanska vojska je zadržala i mnoge druge anahronizme, kao linijsku taktiku, prodaju oficirskih mesta, batinanje. Linijske (aktivne) trupe popunjavane su isključivo dobrovoljcima vrbovanim na rok od 12 godina. Pri kraju krimskog rata ta stajaća vojska imala je oko 140.000 ljudi. Obuka je bila sasvim zastarela, oficiri nespremni, generalštabna struka nije postojala, a u štabnoj službi nije bilo objedinjavajuće funkcije načelnika štaba. Manevarska sposobnost britanskih linijskih trupa, uopšte njihova moć prilagodavanja raznovrsnim situacijama, izrazito je zaostajala za vojskama evropskih sila. Zauzvrat, na bojištu je bila izvanredno uporna, nepokolebljivo istrajna u vatri, svugde gde su ponos, hrabrost i disciplina mogli doći do izražaja.

Uz redovnu vojsku Britanija je raspolažala milicijom i dobrovoljačkom vojskom. Milicija je činila rezervu aktivne (operativne) vojske. Njena jačina određena je na 80.000, ali u doba krimskog rata nije imala više od 60.000. Popunjavała se takođe dobrovoljcima, a u njihovom nedostatku moglo se pristupiti prisilnom pozivu od čega se ipak zaziralo zbog teškoće izbora. Milicija je dobrovoljno mogla služiti u britanskim kolonijama, ali se po slovu zakona nije smela upućivati na strana ratišta.

Dobrovoljačka vojska formirana je u Britaniji 1859, kada se počelo strepiti od agresivnog bonapartizma. Formirana je u čete i bataljone. Oficire iz građanstva birali su vojnici, ali ih je postavljao komandant odnosne vojne oblasti. Samo je adutant bataljona bio aktivni oficir iz linijske armije. Dobrovoljci su se sami

starali oružju i opremi; po želji, država im je mogla pozajmiti puške i bajonete. Nastavu — uveče u zatvorenom prostoru dva do tri puta nedeljno — izvodili su podoficiri iz aktive, milicije ili penzije. Bilo je upisano (1860) oko 120.000 dobrovoljaca, a kolikotoliko izvežbano oko 80.000. Ta se vojska nameravala da upotrebi po bataljonima u okviru linijskih brigada, pre svega za obranu obala od desanata.

Relativno slab vojni napor na kopnu za svetsku imperiju kakva je bila Velika Britanija, nadoknađuje se velikom flotom, najvećom na svetu, koja je efektivno vladala okeanima. Metropola i kolonije bile su van zahvata velikih evropskih armija.

Postupna humanizacija vojske je u skladu sa novim idejama o ljudskoj slobodi i dostojanstvu, a i sa većim materijalnim mogućnostima. To dolazi do izražaja u ishrani, odevanju, smeštaju vojnika, najviše u sudskom postupku. Princip optužbe sa javnom i usmenom raspravom na суду sve više potiskuje raniji inkvizitorski metod. U disciplinskoj sferi ograničava se diskreciono (arbitrarno) pravo starešina. Sve je manje telesnih, obešćašćujućih kazni. U Francuskoj, gde se batina nikad nije ni odomaćila, ukinula ju je sasvim revolucija od 1789. U Pruskoj su sramotne kazne ukinute u sklopu Šarnhorstovih reformi. Do revolucije 1848. zadržalo se batinanje sa 10 do 40 udaraca samo protiv (običnih) vojnika (druge klase), uz jednovremeno premeštanje u drugu jedinicu, ali samo za one prestupe za koje je zakon izričito predviđao takvu kaznu. U Austriji je prolaženje kroz šibe ili stroj⁹² ukinuto tek 1855, ali su zadržane druge slične kazne: do 100 udaraca batinom, čime su se mogli kažnjavati i podoficiri od narednika naniže uz jednovremenu degradaciju; do 60 udaraca šibom, ženama i mladićima do 18 godina⁹³. Začudo, u V. Britaniji, gde je buržoaski liberalizam bio najnapredniji, zadržana je kazna šibanja devetokrakim bićem. Zahtevi za reformama nailazili su tamo na nesavladljiv otpor visokih komandanata; humanim reformama najviše se protivio Wellington, pobednik kod Vaterloa. Očigledno, sa najamništvom Britanci su sačuvali i njegove disciplinske metode.

⁹² Trčanje kroz špalir od 300 vojnika sa šibama, najviše 10 puta u oba pravca, dakle, u svemu kažnenik je mogao dobiti 6.000 udaraca na leđa.

⁹³ I. Ortwein von Molitor, u radu *Kriegsgerichte und Militärstrafen* omogućava dobar uvid u tu materiju za nemačke države, Francusku i Pijemont.

U Rusiji je takođe vladala knuta, čak i za političke delikte, koja je za vlade Nikole I zamenjena trokrakim bićem.

U popuni oficirima zajedničke su svim evropskim vojskama tri osnovne crte: među oficirskim kandidatima je sve manje plemića; oficirski podmladak sve se više školuje u posebnim ustanovama; opšti i stručni nivo oficira sve je viši i širi. To su opšte tendencije koje se u praksi evropskih vojski konkretizuju vrlo nejednakim tempom.

U Francuskoj je dez aristokratizaciju oficirskog kadra izvršila još revolucija. Restauracija 1815. nije bitno izmenila njegov sastav, u nižim činovima gotovo nikako. U Prusiji se još uvek smatra da pojmu oficira najviše odgovara plemić. Osiromašeni junkeri vrlo rado ulaze u oficirske škole, a u njih se prvenstveno i primaju. U Britaniji kao da je vojska ustrojena da bi se sinovi plemstva mogli postaviti na dobra mesta. U Rusiji plemstvo načelno popunjava oficirske položaje — porodice u kojima tri uzastopne generacije nisu služile bilo u vojsci ili državnoj administraciji gubile su čak plemićke privilegije — ali se mladi plemići vrlo nerado odazivaju vojnoj dužnosti, a napuštaju je čim im istekne propisani rok. Nedostatak se nadoknađuje unapređivanjem podoficira. To se mora činiti i u drugim zemljama, posebno u Austriji i Francuskoj. Otuda gotovo nigde nije bilo zakonskih ograda napredovanju (običnih) vojnika do oficirskog čina. Negde su to sprečavali veliki zahtevi u opštoj i stručnoj spremi koji su postavljeni oficirskim kandidatima, negde društvene predrasude. Od interesa je predlog dekabriste Pestelja da se činovi zamene zvanjima.

„Demokratizacija“ oficirskog sastava nije ni u čemu izmenila karakter vojske koja je u službi buržoaskih i buržoasko-feudalnih režima. Oficiri obrazuju sopstvenu kastu, naročito u monarhijama, bez obzira na klasu iz koje potiču. Ipak, između oficira i ljudstva — kako se nazivaju podoficiri i vojnici — nema više one nepremostive provalije iz XVIII veka. Materijalno stanje oficira sem izuzetaka nije ni sjajno, upravo sve je slabije u odnosu na druge profesije koje su imale neposrednog udela u nalogu razvoju trgovine i industrije. U Austriji sami oficiri su okarakterisali svoj materijalni položaj kao „blistava beda“. Ni izgledi na karijeru nisu bili veliki. U Austriji se ostaje u kapetanskom činu i do 25 godina. Slično je bilo i u Francuskoj gde poručnici sa 40 a kapetani sa 50 godina starosti nisu bili retki.

U monarhijama su najviši komandni položaji najčešće u rukama članova vladajuće kuće i visokog plemstva, bez obzira na njihove sposobnosti. Najdrastičniji primer pruža Austrija. U njoj vojsci je 1863. u činu general-potpukovnika (podmaršala) bilo 11 nadvojvoda, 3 kneza, 16 grofova, 30 barona, 13 drugih plemića a samo dva plebejca. Naredne godine, u ratu sa Prusijom, to će se krvavo svetiti. Visoka aristokratija smatrala je komandne položaje kao zabavu i sport, pa je diletantski i komandovala.

Nigde oficiri nisu dolazili isključivo iz školskih klupa. Za to još nije bilo dovoljno škola. Najviše ih je imala Francuska. Tamo su završili propisanu vojnu školu gotovo svi koji nisu unapređeni od podoficira. Otuda velika razlika između ove dve kategorije oficira u obrazovanju, širini stručne spreme i društvenom ugledu. Bila je to prava pukotina u homogenosti kaste. U Prusiji je školske i trupne oficire izjednačavalo obrazovanje. Težak oficirski ispit koji se tamo zahtevao mogao je položiti samo obrazovan čovek. Otuda je pruski oficirski kadar bio najujednačeniji, čemu je mnogo doprinosila i činjenica da je kraljevom ukazu o imenovanju oficira prethodio izbor oficira dotičnog puka. U Rusiji pored škola rezervisanih isključivo za plemstvo, među koje je spadala i Vojna akademija, bilo je korpusnih oficirskih škola u koje su, pored plemića i građana, mogli stupati i podoficiri. U Austriji „sopstvenici“ pukova imaju još uvek pravo da imenuju oficire po svome nahođenju, što izdašno i čine, naročito u ratu kada se potreba povećava. Ipak je i ovde, kao i svuda drugde, sve veći procenat školovanih oficira, a i škole su sve bolje i potpunije. To zahteva ne samo sve složenija ratna tehnika, nova saznanja o upotrebi oružanih snaga, već i opšti nivo društva koji se naglo diže, u kome oficiri po funkciji i ugledu zauzimaju prva mesta. Javljuju se i tehničke škole.

Može se reći da su sredinom stoljeća pruski oficiri bili najobrazovaniji i profesionalno najbolje spremni. U Prusiji se najviše radilo na njihovoj spremi i u toku službe. Za francuske oficire maršal de Kastelan je 1846. govorio da je poslednjih deset godina njihov intelektualni nivo „zastrašujuće pao“, da oni ne znaju ni francuski ni ortografiju. Ipak su bili vrlo dobro osposobljeni za trupnu službu. Znatno su slabiji bili austrijski oficiri, uz retke izuzetke. Među ruskim oficirima veliki je bio raspon između dobrih i slabih, pre svega, između onih koji su završili vojne škole i onih koji su stupili izravno u trupu. Britanski oficiri su glavnim zadatkom smatrali da svojim ljudima daju u borbi

primer hrabrosti. Njihovo se obrazovanje nije ni određivalo prema potrebama službe, već po onome što je bilo potrebno džentlmenu u društvu u kome se kreao. I ispiti su bili vrlo neracionalni: kapetan se ispitivao iz prve tri knjige Euklida, matematičara IV veka pre nove ere⁹⁴! Ali, mimo tih drastičnih razlika, kroz evropske vojske provejava tendencija ujednačavanja putem unapređivanja opšte i stručne spreme oficirskog kadra. Tome idu na ruku sve bolja i potpunija pravila, sve veća literatura i periodika koje se razvijaju na međunarodnom planu, najzad i oficirska udruženja koja predavanjima i drugim načinom neguju vojne nauke. Pruska pravila i literatura bili su na najvišem evropskom nivou.

Jedinstvena su pojava pruski sudovi časti koji se obrazuju iz redova oficira dotičnih jedinica, odnosno garnizona. Prema zakonu od 1843. treba da čuvaju zajedničku čast kaste i pojedinaca⁹⁵. Sudili su po onim postupcima i propustima oficira koji nisu bili predviđeni kaznenim zakonima, a ipak su udili ugledu pojedinaca i celine, a i po ličnim sukobima neslužbene prirode da ne bi doveli do dvoboja. Mogli su izricati i kazne gubitka čina. Uz izbor koji je prethodio imenovanju, ova je ustanova mnogo doprinela monolitnosti pruskog oficirskog kadra.

Problem izbora i stvaranja podoficira nije bio komplikovan u vojskama duge kadrovske službe. Oni su se obično obavezivali na naknadne rôkove. U Francuskoj najčešće se regrutuju među zamenicima, koji su inače većinom stupali u vojsku da bi tekli karijeru, a u Rusiji među sinovima vojnika (vojnički sinovi), vaspitavanim u posebnim zavodima, gde su od detinjstva bili podvrgnuti vojnoj disciplini kao neka državna svojina.

Odnos između rodova se znatno menja. Vojnom obavezom i sistemom obučenih rezervi pešadija je najviše dobila. Ona se najlakše mogla formirati. Bila je i najjeftinija. Uporedo, zahvaljujući sve boljim modelima puške koji se sada smenjuju u mnogo bržem tempu nego ranije, njena vatrena snaga je sve jača. Nema više da strepi od konjičkih udara hladnim oružjem. Vojske se najbrže, najjeftinije i najefikasnije jačaju pešadijom. Ona se smatra jezgrom vojske, najsamostalnijim njenim rodom, čiju snagu osetno

⁹⁴ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, str. 212.

⁹⁵ I. Ortwein von Molitor, *Kriegsgerichte und Militärstrafen*, str. 139—146.

povećava sadejstvo drugih rodova, ali koja može dejstvovati i nezavisno. Počinje se nazivati kraljicom rodova.

Posle Napoleonovih ratova vojno ustrojstvo Nemačkog saveza^{**} predviđalo je da konjica obrazuje sedmi deo vojske, što praktično znači šesti deo pešadije kada se artiljerija i inžinjerija uzmu u obzir, prema jednoj trećini koliko je iznosila u sedmogodišnjem ratu. Možemo uzeti kao normu da je sredinom XIX veka u evropskim vojskama konjica činila šesti do osmi deo pešadije. U Rusiji je odnos jače naginjaо konjici, naročito ako se uračunaju kozaci. Pred krimski rat, u mirnodopskoj aktivnoj vojsci konjica je tamo činila jednu petinu pešadije. Kasnije se taj odnos svuda pomerao u korist pešaka ukoliko su vojske rasle, obučene rezerve jačale a puška usavršavala — proces koji se razvijao sporije no što su nalagali vojni interesi. U suprotnom smislu, u korist konjice radile su atavističke tendencije da se sačuva funkcija i ugled ovog „najviteškijeg“ roda vojske, „najdostojnjeg“ da u njemu služi aristokratija. U ratu je popuna konjice bila mnogo teža, pa se na njenu štetu menja brojni odnos prema celini vojske.

Udeo artiljeraca bio je vrlo različit. Sredinom veka u francuskoj i britanskoj ratnoj formaciji artiljeriјi čine dvanaestinu odnosno jedanaestinu ukupnog brojnog stanja, a u Austriji tek dvadeset-četvrti deo. Ta se velika razlika objašnjava tehničkom zaostalošću dunavske monarhije. Ipak u Rusiji, približno u isto vreme, jedna šestina ljudstva služila je u artiljeriji, otuda što se ratna formacija pešadije slabo razvijala usled nedostatka obučenih rezervi, a i zbog toga što se tamo tom rodu vojske pridavala veća pažnja još od prethodnog perioda. Broj artiljeraca nije bio svuda u istoj relaciji sa brojem oruđa. To je najviše zavisilo od usvojene formacije — koliko je oruđa bilo u bateriji. Prema prethodnoj epohi bilo je manje oruđa u odnosu na ukupan broj ljudi. U poslednjim

^{**} Formiran na Bečkom kongresu 1815. radi unutrašnje i spoljne sigurnosti, nezavisnosti i integriteta nemačkih država. Pri osnivanju sastojao se iz 39 suverenih država: 1 carstvo (Austrija), 5 kraljevine (Prusija, Bavarska, Hanover, Saksonija i Virtemberg), 1 izborna kneževina, 7 velikih vojvodstava, 10 vojvodstava, 10 kneževina, 1 zemaljska grofovija i 4 slobodna grada (Frankfurt na Majni, Hamburg, Bremen, Libek). Prusija i Austrija ušle su u Savez samo delom svojih zemalja, prva bez Istočne i Zapadne Prusije i Poznanja, druga samo sa austrijskim krunskim zemljama. Vojska Saveza utvrđena je na 300.000 ljudi formiranih u 10 korpusa od čega su Austrija i Prusija davale po tri. Bavarska jedan, a ostale države zajednički preostala tri. Bilo je i saveznih tvrdava: Majnc, Luksemburg, Landau, Raštat i Ulm.

bitkama sedmogodišnjeg rata dolazilo je 6—7 oruđa na 1.000 vojnika, a u ratu 1866. Prusi i Austrijanci imali su po 4 oruđa na 1.000 ljudi. Ipak je vatrema snaga artiljerije bila sada znatno jača. Nestali su oni mali kalibri koji su ranije pridavani svakom pešadijskom bataljonu, a povećana je i brzina i preciznost vatrenja. U ratu su se svi ti odnosi bitno menjali, jer su efektivi artiljerije bili manje izloženi opadanju, a unutar artiljerije sporije je opadao broj oruđa od ljudi.

Iz Napoleonovih ratova izašla je samo jedna pešadija, ako izuzmemmo malobrojne lovce ili precizne (dobre) strelce sa izolovanim puškama. Iz inercije i tradicije ipak se još dugo govorilo o lakoj i teškoj pešadiji. U Francuskoj, na primer, o linijskoj i lakoj pešadiji, u Prusiji o musketirima i fizelirima. Teorijski, prva je bila namenjena za borbu u stroju (liniji), druga rasuto, ali kako je laka pešadija, formirana u posebnim bataljonima, bila u sastavu pukova teške pešadije (u Prusiji jedan fizelirski bataljon uz dva musketirska) ili čak u posebne pukove (fizelirski pukovi u Prusiji, graničarski u Austriji, laki u Francuskoj i lovački u Rusiji), takva se teorijska podela taktičkih zadataka nije mogla sprovesti pri tadanjem opštem shvatanju da je bataljon samostalna taktička jedinica koja se u isti mah bori delimično u streljačkom stroju, delimično u zbijenom poretku.

Nezavisno od ove pešadije koja je samo po imenu bila laka, u ovom periodu stvara se nova laka pešadija. Nemačke vojske sačuvale su posebne jedinice naoružane izolovanim puškama, najčešće nazvane lovcima. Pruski lovci su najvećim delom stvarno i regrutovani među sinovima lovaca, šumara i lugara, dakle, među ljudima koji su od rane mladosti bili u tesnom dodiru sa prirodom, koji su se kao vojnici slobodno kretali terenom, lako se u njemu snalazili, brzo i celishodno ga iskorišćavali, a uz to bili i izvanredni strelci. Po ugledu na njih Francuzi su 1838. obrazovali svoj prvi bataljon nazvan *vensenski strelci*, a dve godine kasnije još devet takvih pošto se utvrdilo da su bili izvanredno korisni protiv beduina u Alžиру. Nazvali su ih najzad lovcima peške. Godine 1858. bilo je 36 lovačkih bataljona, od toga 9 bataljona *zuava*⁹⁷ i 6 bataljona alžirskih strelaca⁹⁸. U isto vreme Austrija je

⁹⁷ Francuski *zouaves* po istoimenom kraju u Alžиру odakle su ranije regrutovani vrlo dobri najamnici, ali su sada popunjavani Francuzima.

⁹⁸ Popunjavani iz Alžira.

imala 32 bataljona, Prusija 9, Britanija 6, a isto toliko i Rusija (strelci). Negde, kao u Francuskoj, polagalo se više na pokretljivost, što se postizavalo većim brojem koraka u jedinici vremena, još bolje „gimnastičkim korakom“, što je bio u stvari trčeći korak (160—180 u minutu) kojim se u jednom mahu moglo preći do 1.500 m; drugde, kao u Prusiji, više se negovala veština gađanja. Svuda gde je bilo lovačkih jedinica činjeni su veliki naporci da se one što bolje osposobe — izborom ljudstva, opremom, naoružanjem i obukom.

Nastojalo se da se stvore i druge elitne jedinice pešadije. Negde, kao u Prusiji, najbolji strelci četa grupisani su u posebne vodove, a negde, kao u Francuskoj, u okviru bataljona formirane su po jedna grenadirska i voltižerska četa. Drugi su odbacivali ove elitne jedinice da se ne bi kvario prosek pešadije. Gardijska pešadija se popunjava odabranim ljudima po stasu i izgledu, što, razume se, nije pružalo nikakve garantije o borbenoj sposobnosti, suprotno Napoleonovoj gardi koja se popunjavala probranim borcima, bez obzira na visinu i oblik, pa je zato i davala velike rezultate.

Pešadija je bila formirana u vodove, čete, bataljone, pukove. Sve su to taktičke jedinice, a čete i pukovi i administrativne. Bataljon se ipak posebno ističe svojom samostalnom taktičkom ulogom. Kombinacija streljačkog stroja i zbijenog borbenog poretku odigrava se upravo u okviru bataljona. Prostorno izdvojen u borbenom poretku, bataljon je sada u velikoj meri upućen na svoje sopstvene snage. Bataljoni XVIII veka, poređani u liniji jedan do drugog, nisu imali nikakve svoje taktičke uloge pa ni svog pravog identiteta. Kao karika lanca, omogućavali su samo mehanizam linijskog poretku koji nije mogao funkcionisati bez izvesne raščlanjenosti. Nisu smeli biti preveliki, samo toliki da ih je komandant mogao obuhvatiti pogledom i njima upravljati glasom. Imali su obično 600 do 700 ljudi. Inače, bilo je sasvim svejedno da li je u linijskom borbenom poretku bilo 40 slabih ili 30 jakih bataljona. Sada, kada bataljon vodi samostalnu složenu borbu, rastoto i u stroju, mora biti jači. Obično 900 do 1.000 vojnika. Jači bataljoni su i jevtiniji, jer se štedi na kadrovima. Jačanjem vojski raste i jačina jedinica. Brojem bataljona počinje se izražavati opšta jačina pešadije u sastavu velikih tela ili čitave vojske. Bataljon postaje merilo snage.

Bataljoni su bili raznoliko raščlanjeni. Francuski bataljoni su sredinom veka imali po 6 pešadijskih (streljačkih) i po jednu gre-

nadirsku i voltižersku četu, ali sve su vrlo slabe, u ratu jačine oko 120 ljudi; britanski bataljon imao je čak 10 četa od po 90 do 120 ljudi; ruski i pruski po 4 čete od po 250 ljudi. Broj ljudi, dakle, približno je isti, a broj četa različit. Pri kraju perioda iz iskustva ratova na Krimu i u Italiji tendencija ide u pravcu jačih četa. Uporedo, staje se na stanovište da se najbolje kombinuje i komanduje sa 4—5 podređenih jedinica, pa se to najdoslednije sprovodi u okviru bataljona.

Više bataljona grupišu se najčešće u pukove. U vojsci su pukovi najveći nosioci tradicije. Pored rednog broja oni imaju i svoje podarene nazive, svoju istoriju i zastavu. Oni su i izrazite administrativne (evidencione) jedinice. U borbi se njihov formacijski sastav vrlo često cepa. U mirno doba mogu imati dva do tri bataljona, negde samo jedan, u ratu se obično dodaje po jedan rezervni a negde i dopunski bataljon. Pukovi nisu toliko neophodni kao taktičke jedinice. Ima vojski u kojima bataljoni u miru i ratu ulaze neposredno u sastav brigada. Lovački bataljoni se samo izuzetno grupišu u pukove. Samostalni bataljoni imali su funkcije pukova. Negde su pukovi a negde brigade najveće jedinice pešadije.

Konjica se u osnovi još deli na laku i tešku, bez obzira na mnoštvo vrsta posebnih naziva, naoružanja, opreme ili uniformi koje imaju samo tradicionalni i paradni značaj. Kirasiri spadaju svuda u tešku konjicu, husari u laku. Draguni i ulani (kopljanici), u nekim vojskama se smatraju lakim, u drugim teškim konjanicima. Karabinijeri su kirasiri sa izolučenim karabinima. Francuski afrički lovci spadaju takođe u laku konjicu. Teška konjica se naziva linijska, u Francuskoj linijska i rezervna. Teška i laka konjica se najviše razlikuju po vrsti konja. Prve su krupni i snažni, druge, manji, živahni i brzi. Prva je za bitku (bitačna konjica), druga za izviđanje, obezbeđenje, čarkanje, uz nemiravanje. Draguni — raniye pešadija na konjima, kasnije konjica posebno osposobljena i za borbu peške — sada se izjednačuje sa ostalim vrstama konjice.

I u konjici se postepeno brišu razlike između lake i teške, osim po imenu i uniformama. U Velikoj Britaniji njih više i nema, ni po sastavu ni po obuci, čak ni po konjima. Lake konjanike koji su im bili potrebni u kolonijama oni su vrbovali među domorocima. U Francuskoj su samo afrički lovci i spahiye bili izraziti predstavnici lake konjice. U Austriji, reformama izvedenim između

ratova 1859. i 1866. praktično su ukinute razlike između kirasira, draguna, husara i ulana osim u uniformama. U Prusiji laki konjički pukovi (husari i draguni) razlikovali su se od teških (kirrasira i ulana) samo po tome što su bili naoružani karabinom ostraganom (iglenjačom). U Rusiji izrazitu laku konjicu činili su kozaci.

Osnovna jedinica konjice je eskadron. Nekoliko eskadrona, od 4 do 10, čine puk. Negde po dva eskadrona obrazuju divizion. Eskadron ima 100 do 200 ljudi. Deli se, ponekad, na polueskadrone. Kao u pešadijskom bataljonu tako i u konjičkom puku broj eskadrona je u relaciji sa njihovom (brojnom) jačinom, ali je bilo i pukova ratne formacije sa vrlo malim efektivima. Najveće konjičke jedinice su brigada i divizija, izuzetno i korpus. U Rusiji je 1833. formiran dragunski korpus u pokušaju da se ta vrsta konjice uspostavi u svojoj ranijoj funkciji — pešadije na konjima — ali je 1852. rasformiran. I u konjici je puk tradicionalna jedinica.

Artiljerija se prema veličini kalibra delila na tešku i laku, izuzev kod Francuza koji su imali samo jedan kalibar u poljskoj (operativnoj) artiljeriji. U laku artiljeriju spadala je konjička i artiljerija sa poslugom peške. Austrija nije imala konjičku artiljeriju. Baterija — dotle samo taktička grupacija koja se formirala prema situaciji na bojištu — postala je osnovna organizacijska jedinica. Ona je ujedno i taktička jedinica. Najčešće je imala oko 8 oruđa — 6 topova, 2 haubice — negde i manje (4 ili 6), a pri kraju perioda broj oruđa se smanjuje radi lakšeg komandovanja. U istu svrhu negde se formiraju polubaterije. Sredinom XIX veka ustaljuje se pojam divizion, sastava 2 do 3 baterije. Dva ili više diviziona sačinjavaju puk, ali se takva grupacija negde još uvek zove artiljerijska rezerva.

Svoj udeo u razvoju oružanih snaga imala je i inžinjerija. Izdvojena iz artiljerije, gde je dotle bila, ona se formira u miru u pukove i brigade jednorodnog ili mešovitog sastava (pioniri, nazvani i saperi, mineri, pontoniri), a u ratu korpusima se pridaju inžinjerijske, minerske ili pontonirske čete (parkovi), negde formirane u bataljone. Pri kraju perioda novoformirane telegraf-ske i železničke jedinice ulaze takođe u sastav inžinjerije.

Uporedo sa rodovima vojske razvijane su i službe ili struke: artiljerijska, inžinjerijska, sanitetska... Iz praktičnih razloga one

će se prikazati u drugom periodu kada se bude mogla dati njihova potpunija slika.

Divizije, nazvane pešadijske za razliku od konjičkih, ustalile su se kao združene jedinice pešadije, konjice i artiljerije, što im omogućava samostalno dejstvo u operativnoj sferi. Negde ulaze u sastav korpusa, negde neposredno u armiju. U prvom slučaju su samo taktičke (operativne) jedinice, u drugom, gde nema korpusa, i administrativne. Sastav divizije je raznolik. Mogu biti raščlanjene na brigade ili neposredno na pukove. Brigade mogu imati po dva puka ili neposredno po 4 do 8 bataljona. Većinom divizija ima 10 do 12 bataljona, 4 do 6 eskadrona i do 4 baterije.

Armijski korpus uveden je u svim većim vojskama. Jačina je negde ustaljena (Prusi 1870), negde nije (Francuzi 1870). U nekim vojskama u kojima nije bilo divizija, u sastav korpusa brigade ulaze neposredno (Austrijanci 1866). U tom slučaju korpus ima sličnu operativnu funkciju kao divizija, pa je sastavljen iz svih rodova vojske, u sličnim proporcijama kao i ona. U neposredan sastav korpusa ulazile su konjica, artiljerija i inžinjerija.

U miru negde postoje korupsi i divizije, negde samo jedno ili drugo. Tamo gde uporedo postoje oba štaba korupsi su obično teritorijalne jedinice. Nije svuda bilo prodrlo saznanje da su operativni štabovi potrebni i u mirno doba kao kadar za ratne formacije, da se moraju spremiti i za ratne funkcije, pored mirnodopskih zadataka. To se najbolje shvatilo u Prusiji gde su korpusni štabovi uigravani ratnim igrama i generalštabnim putovanjima. Javljuju se i armijske oblasti kao mirnodopske jedinice sa vrlo širokim teritorijalnim zadacima.

Sastav ratnih armija zavisio je gotovo svuda od operativnih zadataka, ali se i tu vodilo računa da im se neposredno ne potčinjava suviše mnogo jedinica.

3. NAORUŽANJE I OPREMA

Francuska puška, uvedena 1777, isticala se manjim kalibrom i manjom težinom, zgodnjim usadnikom, a pre svega povijenim kundakom vrlo podesnim za nišanje⁹⁹. Zahvaljujući upravo toj

⁹⁹ Glavne karakteristike: sprednjača, kremenjača, glatka cev dužine 1,5 m, kalibr 17,4 mm, težina 4,6 kg, domet 375 m, najefikasnija na 110—135 m. Dužina bajoneta 0,5 m. Izvežbani vojnik mogao je iz nje opaliti dva metka u minuti. Neupotrebljiva na kiši i vetru.

svojoj glavnoj osobini, koja je toliko odgovarala novoj streljačkoj taktici, puška M. 77 održala se u francuskoj vojsci kroz revolucionarne i Napoleonove ratove sve do 1845.

Taktika streljačkog stroja zahtevala je od puške, pored brzine gađanja, sve veću tačnost pogađanja. Preciznost se mogla postići izolučenom puškom kojom su već bila naoružana odeljenja dobrih strelaca u nekim vojskama. Ali u tadanjoj fazi njenog razvoja, u verziji sprednjače, punila se toliko sporo (metak u minutu) da je bila neprihvatljiva za masu pešadije za koju je, u većini taktičkih situacija, brzina vatre još uvek bila važnija od tačnosti. Uz to, rukovanje izolučenom puškom bilo je suviše složeno za većinu pešaka, a zbog svoje kratkoće (da bi se mogla lakše puniti) nije bila zgodna ni za udar bajonetom, za taj vrlo važan element nove taktike. Bilo je, dakle, mnogo razloga što se puška glatke cevi zadržala u naoružanju evropskih vojski, s tim što se nastojalo da se učini spretnjom po ugledu na francusku pušku M. 77.

U međuvremenu je puškarska tehnika napredovala. Pažnja konstruktora bila je, pre svega, upravljena na sistem paljenja. Bertole je 1786. otkrio osetljiv barut zapaljiv udarom, a Hoard je 1799. pronašao još osetljiviju praskavu živu. Ovi preparati nisu mogli zameniti običan barut, ali su bili vrlo pogodni kao inicijalno sredstvo paljenja, pa se od 1810. kod lovačkih i luksuznih pušaka umesto kremenastih brava sa ognjilom i faljom uvode perkusioni zatvarači (udarači) sa orozom. Od 1830. ovaj se nov izum počinje primenjivati na izolučenim vojnim puškama, a od 1840. i na glatkim. Glavna prednost perkusione puške nad kremenjačom bila je gotovo potpuna nezavisnost od atmosferskih prilika. Neće se više dešavati da u kiši pešadija nemoćno prisustvuje artiljerijskom dvoboju da bi zatim pošla na juriš a da nije ispalila metka. Samo se pri vrlo hladnom vremenu kapisla teško nameštala, a to je trebalo činiti pri svakom metku. Perkusioni zatvarač bio je prostiji od brave kremenjače, omogućavao je i brže sagorevanje, što je išlo u prilog preciznosti. Kod perkusionih pušaka barutno punjenje moglo se smanjiti do jedne četvrtine — bilo je to i potrebno da bi se smanjio vrlo jak povratni udarac — što je omogućilo smanjenje kalibra, težinu puške i municije. Uporedo, u neposrednoj tehničkoj vezi, presovana olovna zrna potisla su livena, čime se ujednačila njihova veličina i gustina (zbijenost), što je takođe dobro došlo tačnosti pogađanja. Tridesetih i četrdesetih godina perkusionalu pušku uvele su sve evropske vojske.

Perkusiona puška učinila je streljačku taktiku još efikasnijom, no, na tome se nije stalo. Strelcu, individualnom borcu, nikad nisu bili dovoljni brzina gađanja, preciznost i domet. Tim zahtevima išao je u susret napredak nauke i tehnike, uopšte duh vremena koji je nezadrživo upućivao ubrzanim materijalnom razvoju.

Uporedo sa usavršavanjem pušaka glatke cevi, radilo se i na poboljšavanju izolučene puške ne bi li se otklonili oni nedostaci koji su stajali na putu njenoj široj primeni, posebno da bi se punjenje uprostilo i ubrzalo. Francuski kapetan Delvinj je 1828. konstruisao a pukovnik Pončara usavršio pušku sa komorom u kojoj se olovno zrno nije deformisalo pod udarom nabijače (šipke za punjenje) spreda niti pod pritiskom barutnih gasova ostrag. Braušvajski major Berner konstruisao je 1832. ovalnu pušku, sa svega dva uvijena žleba, umesto više pravih, i ovalnim ustima cevi. Prema vrsti upotrebljenih zrna postizavala se veća preciznost ili brzina, što je bilo zgodno za plotunsku paljbu iz zbijenih poredaka. Ovalnom puškom naoružana je sva braunšvajska vojska. Bio je to prvi slučaj da se masa pešadije naoružava izolučenom puškom. Švajcarski inženjer Vild je postigao vrlo položenu putanju izolučenom puškom koja je davala vrlo dobre rezultate i na 450 m. Ta je puška uvedena u Švajcarskoj, Virtembergu i Badenu. Švajcarci su kasnije usavršili taj model smanjivši mu kalibar na 10,5 mm, ali su njime naoružali samo svoje odborne strelce.

Uvijeni žlebovi davali su zrnu rotaciju. Vrlo brzo došlo se do saznanja da šiljata (duguljasta, cilindrična) zrna, rotirajući bolje, lakše savlađuju otpor vazduha, a lakše se i pune. Tjeri i Delvinj prvi su upotrebili takvo zrno. Drugi ga je još kružno izolučio da bi olakšao prolazanje kroz cev, što je poboljšalo i njegovu stabilnost na putanji. Delvinjova izolučena puška uvedena je u lovačke bataljone Belgije, Austrije i Pijemonta. Pukovnik Tuvnen je 1844. uklonio ivice barutne komore i u nju stavio čiviju (stožer) na koje se zrno naslanjalo prilikom punjenja, upravo nabijanja u žlebove. Pod udarcima šipke zrno se tada pravilnije širilo. Tuvnenova puška postigla je veliki uspeh. Njome su 1846. naoružani francuski lovci peške, zuavi i laka afrička pešadija, a kada se uvidelo da se i glatke puške mogu prepraviti na ovaj model (izolučiti), takve su puške dobili u Francuskoj poslužiocu artiljerije i Garda, u Prusiji i Bavarskoj lovci, a u nekim manjim državama čak i deo linijske

pešadije. Francuska linijska pešadija je sačuvala glatku perkusionu pušku, vrlo solidnu mada suviše masivnu — cenio je Moltke 1856.

Ni na tome se nije stalo u traganju za puškom koja će se lako puniti kao glatka, a biti precizna kao olučna. Razvijajući ideju Delvinja francuski kapetan Minje napravio je 1849. takvo zrno koje je lako silazilo niz cev pa je pod dejstvom barutnih gasova menjalo oblik da bi se moglo utisnuti u žlebove cevi. Barutni gasovi dobili su ovim još jednu funkciju. Minjeova puška punila se lako kao glatka puška, a imala je jače dejstvo od dotele najboljeg modela izolučene puške. Ona je usvojena u mnogim zemljama, najviše zbog toga što su se i neizolučene puške mogle podesiti za Minjeova zrna. U Francuskoj je naoružano nekoliko bataljona, ali se zatim odustalo od daljeg preoružavanja jer se vrh zrna često otkidao. Sa manjim izmenama usvojena je u Španiji i Belgiji 1853. odnosno 1854, a kada je buknuo krimski rat, Prusija je za kratko vreme ižljebila 300.000 glatkih pušaka da bi ih podesila za Minjeovo zrno, pa je njima privremeno naoružala svoju linijsku pešadiju. Minjeov model usvojile su i druge nemačke države, a početkom šezdesetih godina i Rusija.

Austrijski oficir Lorenc pronašao je 1852. drugi način širenja zrna — zbijanjem po dužini. Njegov pronalazak je usvojila austrijska vojska i do rata 1859. naoružala sve korpusa koji su angažovani u Italiji, gde je dala odlične rezultate¹⁰⁰. Nezavisno od Lorenca, u Velikoj Britaniji je Vilkinson na istom principu i u isto vreme stvorio slično zrno. Britanska *Enfield* puška, nazvana tako po londonskom predgrađu u kome je bila fabrika, a koju je Pričard usavršio, slična je puški *Lorenz*, samo neznatno većeg kalibra. Ova puška britanske pešadije dala je dobre rezultate u krimskom ratu.

Puška Minjeovog (Lorencovog, Vilkinsovog) principa (širenja zrna) najveći je stepen razvoja sprednjača. Ali ona, ma kakva bila, ima sama po sebi vrlo velike nedostatke. Rukovanje šipkom nabijačom je komplikovano, u borbenoj nervozni to se ne čini uvek kako treba pa se već drugi ili treći metak zaglavljuje u cevi. Vojnici su često iskrivljivali šipku, pa nisu imali više čime da pune. Sto

¹⁰⁰ Glavne karakteristike puške sistema *Lorenz*: kalibr 13,9 mm, težina oko 4 kg; metak (barutno punjenje i zrno) papirni u koji se pri punjenju stavljala kapsula; zadovoljavajuća tačnost na preko 500 m; pokretan nišan. Dobro izvežbani strelac mogao je opaliti 3 metka u minutu, obično samo dva. Godine 1863. umesto kompresionog zrna uvedeno je ekspanziono šiljato zrno sistema *Podewil*.

je važnije, puška se ne može pravilno puniti u ležećem i klečećem stavu, a kada je vojnik ustajao izlagao se protivnikovom zrnu. Otuda nastojanje da se konstruiše puška koja bi se punila ostrag.

Ovim putem pošli su Lefoše u Francuskoj i Drajze u Nemačkoj. Prvi je 1832. konstruisao glatku ostragušu koja je mogla ispaliti 12—13 metaka u minuti. Bila je lakša od sprednjače već samo po tome što je otpala šipka, manje je bilo i barutno punjenje, cev se sporije zagrejavala, a teže se zaglavljivala. U Nemačkoj je Drajze 1831. učinio veliki skok u puškarskoj tehnici svojom iglenjačom, izolučenom ostragušom¹⁰¹. Kapislu je Drajze stavio u sam metak pa se nije više dangubno nameštala spolja kao kod obične perkusione puške. Vrlo je značajno bilo što se mogla puniti u ležećem stavu. Sistem Dreyse je 1841. prihvatila pruska vojska. Stokirana je tajno u berlinskom arsenalu da bi se za Prusiju sačuvala njena očita prednost nad drugim puškama, ali kada je 1848. arsenal pao u ruke pobunjenog naroda, provaljena je tajna pa se otada pruska vojska njome postepeno preoružava, što će se dovršiti 1858.

U međuvremenu je u Americi pukovnik Kolt pronašao revolver, poluautomatski pištolj sa dobošem koji se takođe punio odostrag, a palio perkusionom kapislom. No, sistem doboša nije bio pogodan za pušku.

Iako svuda poznata, iglenjača Dreyse nije osvojila druge vojske. U polemici nastaloj njenom pojavi protivnici ostraguše su isticali da će vojnici brzo ispučati svoju municipsku šaržu, 50 do 60 metaka koliko je tada iznosila, a da će se brzom paljbom stvoriti takav dim na bojištu da se neće više moći ni gađati. Austrija, Francuska i Rusija ostale su pri sprednjačama. Prusija je jedina koja se nje odrekla. Efikasan pruski Generalstab nije propustio da uoči njenu vrednost. Veliki otpor protiv ostraguše bio je naročito u Austriji. U Beču su 1849. odbili jedan njen model bolji od pruskog. Značaj pruske puške nije shvaćen ni posle nemačko-danskog rata 1864, u čijem su toku austrijske trupe imale mogućnosti da ocene efikasno dejstvo savezničke pruske pešadije. Odlučan protivnik ostraguše bio je sam car Franjo Josip, pa su mu svi servilno referisali u smislu njegovih gledišta, izuzev jednog generala koji je zbog toga pao u nemilost. Do starosti on je upotrebljavao i lovačku sprednjaču.

¹⁰¹ Kalibar 15 mm, brzina dejstva 7 metaka u minuti, što znači gotovo tri puta više od puške Lorenz, a iste preciznosti i istog korisnog dometa.

Tek u ratu 1859. Francuzi su osetili nadmoćnost puške *Lorenz*, pa su i oni prihvatali izolučenu pušku, ali ostragušu koju je konstruisao Šaspo. Puška *Chassepot M.66* imala je slične karakteristike kao *Dreyse*, a bolje balističke osobine, pa je i domet bio veći, do 750 m. Posle prusko-austrijskog rata, gde je ostraguša *Dreyse* pokazala svu svoju nadmoćnost, sve vojske prelaze na slične konstrukcije.

I artiljerijski materijal je u tom periodu doživeo veliki skok u kvalitetu.

Pred revoluciju 1789. Griboval je nanovo sistematizovao francusku artiljeriju na nekoliko kalibara: u poljsku (operativnu) stavio je topove od 4, 8 i 12 funti¹⁰², dužine cevi 18 kalibara i 150 puta teže od zrna, i haubice od 6 palaca,¹⁰³ a u opsadnu i tvrđavsku artiljeriju topove od 8, 12 i 18 palaca, haubice od 8 palaca i merzere od 8, 10, 12 i 18 palaca. Uprostio je i sistematizovao municiju. U njegovom sistemu eksplozivna zrna (bombe i granate) i karteč¹⁰⁴ imaju značajnije mesto od punih zrna. Barutno punjenje iznosilo je trećinu težine zrna. Gribovalove reforme išle su najviše u prilog brzini dejstva i pokretljivosti oruđa. Njegovi topovi od 4 funte i haubice od 6 palaca mogli su izbaciti do 3 zrna ili 5 karteča, a poljski topovi od 8 i 10 funti — jedno zrno u minutu. Koristan domet nije bitno povećan: 800 m, izuzetno i 1.000, a ni tačnost pogadanja. Griboval je francusku artiljeriju podigao na najviši stepen onog vremena. Ona je dala izvanredne rezultate u revolucionarnim i Napoleonovim ratovima, a da nije pretrpela bitne promene. Gribovalov materijal prihvatile su postepeno mnoge evropske države.

U Austriji, najvećem protivniku revolucionarne i Napoleonove Francuske, sredinom šezdesetih godina XVIII veka reformu artiljerije izveo je feldmaršal Lihtenštajn. Tamo je u poljskoj artiljeriji bilo topova od 3, 6 i 12 funti i haubice od 7 funti. Od 1793. imala i haubica od 18 funti. Puno zrno topa dvanaestofuntaša dobacivalo je na 1350, a karteč na 450 m. Austrijska artiljerija tog

¹⁰² Funte ovde znače težinu punog zrna — đule od livenog gvožđa. Težina zrna je upravno srazmerna sa prečnikom cevi (kalibrom), ali ne u određenom odnosu koji bi važio za sve kalibre i modele. Top od 3 funte odgovarao je približno kalibru od 8,5 cm, od 6 funti kalibru od 10,5 cm, a od 12 funti kalibru od 12 cm. Engleska funta = 453 gr.

¹⁰³ Palac = 2,54 cm.

¹⁰⁴ Zrno puno sitnih kuglica koje su izbacivane iz cevi u vidu snopa. Upotrebljavao se protiv žive sile na 300 do 400 m.

vremena bila je takođe na velikoj visini. Na rešavanju njenih matematičkih problema sudelovao je i Jurij Vega, čuveni slovenački matematičar. Ovaj sistem Austrija je zadržala čitav jedan vek, sve do preoružanja izolučenim topovima. Austrija je 1812. obrazovala raketni korpus, a 1814. uvela raketu *Congreve* sa eksplozivnom glavom koja je dотле već dala dobre rezultate u britanskoj floti 1807. u napadu na Kopenhagen i 1813. kod Gdanska.

Do revolucionarnih ratova britanska artiljerija bila je sasvim zanemarena. Tek kada su njeni nedostaci na bojištima Evrope drastično došli do izražaja, reorganizovana je iznova posle 1800, pretežno na bazi sistema sa Kontinenta, ali u vrlo dobrom izvođenju zahvaljujući već razvijenoj industriji. Novost su bili podvozni lafeti (za transport i dejstvo) i municipske kare sa prednjakom, što su posle Napoleonovih ratova usvojile i kontinentalne sile. Britanci su 1803. uveli šrapnel, nazvan tako po pronalazaču, upravo zrnu koje se na proizvoljnoj tački putanje moglo paliti tempirnim upaljačem. Šrapnel je domet kartečnog dejstva artiljerije znatno povećao, pa je svuda usvojen.

Francuska artiljerija je od 1825. do 1829. snabdevana materijalom *Valée*, većeg dometa no što je bio Gribovalov, veće preciznosti i bržeg dejstva. Uvedena je municipska kara iz dva međusobno ovlaš povezana dela — prednjaka i zadnjaka — što je znatno povećalo pokretljivost na neravnom zemljištu, omogućilo savladavanje oštrih krivina na putevima i bržeg otvaranja vatre. Kara i topovski prednjak dobili su i ulogu prevoznog sredstva za poslugu. U poljskoj artiljeriji zadržani su topovi od 8 i 12 funti, dužine 18 kalibara i haubice od 15 i 16 cm. Brdsku artiljeriju činili su topovi od 3 i 4 funte i haubica od 12 cm. Poslednju su nosile dve mazge, a na boljim putevima vukla ju je samo jedna. Formirana je 1841. i opitna raketna baterija. Napoleon III sveo je poljsku artiljeriju na jedinstven kalibar od 12 funti, čime je uprostio proizvodnju, održavanje i upotrebu. Francuska je 1858. prva uvela olučni ostragan, koji su Italijan Kavali i Švedanin Varendorf konstruisali još četrdesetih godina nezavisno jedan od drugog. Francuski model *La Hitte* imao je efikasan domet do 2.200 m, a krajnji 3.900 prema 1.500 koliko je neizolučeni top najviše dobacivao. Pojavom olučne artiljerije većeg dometa i preciznosti presečeni su opiti sa raketnom artiljerijom.

Prusija je prihvatile Gribovalov materijal, samo je kasnije u poljsku artiljeriju uvela haubice od 15 i 16 cm. Posle dugog kolebanja poručila je 1859. kod firme Krup prve olučne ostragane

od 6 funti, preoružavanje je otpočela 1861, a do rata 1866. raspolagala je sa oko 500 topova od 4 i 6 funti. Ostala 300 oruđa operativne vojske bili su sprednjaci. Čelični top Krupp bio je nadmoćniji od francuskog bronzanog: koristan domet šrapnela do 2.000, granatom do 3.500, vrlo efikasan do 2.500 metara.

Austrijska vojska koja je imala glatku artiljeriju osetila je 1859. nadmoćnost francuske olučne artiljerije, pa je odmah posle rata pristupila preoružavanju olučnim sprednjacima od 4 i 8 funti sa korisnim dometom granatom do 3.000 odnosno 3.700 metara, šrapnelom oba kalibra do 1.500, a kartečom do 225 odnosno 375 metara. Za konzervativna shvatanja austrijske vojne uprave karakteristično je da je i u artiljeriji zadržala sprednjake i tada kada su Francuska i Prusija bile već prešle na ostragane. Kod 9 artiljerijskih pukova zadržana je neko vreme još po jedna raketna baterija.

Zahvaljujući sve intenzivnijem međunarodnom dodiru, a i maloj brizi da se dostignuća oružane tehnike sačuvaju u tajnosti, napredak u artiljeriji, kao i u svim drugim oblastima, postao je zajednička svojina svih naroda na određenom materijalnom nivou, uz izvesne osobenosti. Rusi su, na primer, imali već po tradiciji vrlo razvijenu konjičku artiljeriju, a iskustva iz rata protiv Turške 1828—29. nagnala su ih da uvedu i brdsku artiljeriju. Artiljerija svih država izjednačava se u pravcu izolučenih ostragana i u malom broju kalibara. U artiljeriji operativne vojske olučni top potiskuje haubicu, jer se veruje da će moći da rešava i njene zadatke. U opsadnoj i tvrđavskoj artiljeriji haubica je sačuvala svoju ulogu i mnoštvo kalibara, među kojima je bilo i vrlo velikih. Merzeri se nisu mogli odomaćiti u operativnoj artiljeriji. U njihovoj konstrukciji u celom ovom periodu nije bilo gotovo nikakvih promena.

Borbeni komplet (u bateriji) je na oruđe lake artiljerije iznosio do 150 metaka, što se smatralo dovoljnim za 2 do 3 dana borbe.

Nauka o oružju i balistika su vrlo mnogo napredovale u prvoj polovini XIX veka. Teorijom i eksperimentima utvrđeni su odnos između dometa, elevacionog ugla i težine punjenja i uticaj svih faktora koji izazivaju odstupanje i skretanje putanje i utvrđuju verovatnoću pogađanja. Na osnovu tih novih saznanja su izrađena pravila gađanja.

Za konjicu glavno je hladno oružje — sablja (palaš) i kopljje. Neke vrste konjice su naoružane karabinima, ali je njihova uloga

drugostepena. Kirasiri su negde izgubili oklop, a negde ga zadržali iako ga je puščani metak lako probijao. Služio je više za paradu nego za rat. To važi i za šlem.

U inžinjeriji je napredak metalurgije doprineo usavršavanju mnogih tehničkih sredstava. Umesto od gvozdenog lima ili bronce, pontoni se sada prave od čeličnog lima, čvršći i lakši od prethodnih. Austrijski inžinjerijski oficir Karlo Birago konstruisao je 1825—26. pontonirski park koji se odlikovao lakoćom transporta i sklapanja, što se moglo dovesti do automatizma, a njegovi pojedini delovi mogli su se koristiti i kao čamci za desant. Biragov pontonirski park je do 1841. potisnuo sve druge modele iz austrijske vojske, a zatim su ga uvele i mnoge druge. Napredak nauke o elektricitetu doveo je do električnog paljenja mina, što su Rusi uspešno upotrebili u krimskom ratu, i do električnog telegraфа kome je Amerikanac Semjuel Mors, poznatiji kao Morze, dao 1835. praktično rešenje na osnovu prethodnih radova Pavela Šilinga, Karla Gausa i Vilhelma Vebera. Električni telegraf je vrlo brzo potisnuo raniji optički.

Oprema vojske nije napredovala u srazmeri sa oružjem.

Sarena uniforma živih boja iz doba kada su se njome privlačili najamnici prkosila je još preciznoj izolučenoj pušci. Britanska pešadija je sačuvala crveni koporan. Austrijska linijska pešadija je sa tradicionalnim belim mundirom ušla u rat 1866, a francuska je zadržala plavi još iz doba revolucije. Rodovi i vrste su se obavezno razlikovali po boji uniforme. Konjica je bila najšarenija. Oficiri su se posebno isticali i izlagali zrnu. Praktičnost i racionalnost nisu mogle savladati tradiciju i slikovitost. Francuska i Prusija zamenile su ukrštene kajiše na grudima — nosače fišeklij, sablje ili bajoneta — praktičnjim opasačem sa uprtačima, što je znatno manje sputavalo vojnika. Glavni teret je on nosio na leđima — u rancu. U svemu, sa oružjem i municijom, opterećenje pešaka popelo se i do 30 kg.

Strategijska pokretljivost postignuta železnicom nije imala svoj ekvivalent u operativnoj i taktičkoj sferi. Sve veće operativne armije sve više su naglašavale ovaj nesklad. Operacije su sputavale i velike komore, izraz tendencije da se trupe učine što manje zavisnim od mesnih sredstava. Obično, vojnik je nosio hranu za dva dana, u trupnoj komori bilo je još za dva, a u korpusnoj (divizijskoj) za 4 dana. Moltke je pokušao da trupe učini pokretljivijim

predloživši individualna šatorska krila i vozeće kuhinje — da bi bile manje zavisne od naseljenih mesta, vremena i snabdevanja — ali nije prodro sa tom novinom. Nemačka vojska dobiće tu opremu tek pred prvi svetski rat. U Austriji, na osnovu iskustava iz 1859, kada četne kuhinje nisu stizale na vreme, uvedene su manjerke u kojima se moglo spravljati jelo za pet ljudi.

Industrija je već bila u stanju da snabde i veće vojske boljim oružjem i opremom. Postavljene su osnove budućim gigantima, kao, na primer, Krupa u Esenu koji je 1870. zapošljavao 10.000 radnika, a do 1894. isporučio 2.500 topova za 34 zemlje. Naoružanje i oprema vojski svodila se na finansijski problem. Da bi se olakšao finansijski teret, u velikom broju zemalja podignute su državne livnice, barutane, tekstilne fabrike.

Veliki broj konja potrebnih u ratu teško je bilo na oglas mobilizacije nabaviti kupovinom za gotov novac, što je u stvari bila metoda iz prošlog veka kada razlika između mirnodopskog i ratnog stanja nije bila toliko velika. Težilo se da brojno stanje konjice u miru bude približno ratnom, što se donekle radilo i sa artiljerijom, ali je ostao problem popune komora. Stvaraju se i proširuju državne ergele. Jedino je Prusija uvela obavezu davanja konja uz naknadu. Uz ljude je mobilisala i stoku. Tamo su se zaista temeljito spremali za rat.

4. TAKTIKA

Francusko egzercirno pravilo za pešadiju od 1791. propisivalo je prusku linijsku taktiku. Linija je bila jedini borbeni poredak koji se predviđao. U njemu se ne osećaju iskustva iz američkog rata za nezavisnost, mada se na strani ustanka borio jedan francuski ekspedicioni korpus. Pobedila su Giberova linijska gledišta nad predlozima Folara, Menil-Dirana i Mezroaa, pristalica taktike udarne kolone¹⁰⁵.

U toku francuskih revolucionarnih i Napoleonovih ratova praksa je sve to iz osnova izmenila. Mase koje je revolucija digla na oružje nikako se nisu mogle podvrgnuti mehanici linijske taktike. Niti su za nju bile obučene niti je ona odgovarala njihovom temperamentu. Francuski revolucionarni generali, koji nisu opterećeni nikakvim dogmama, izgraduju postepeno novu taktiku kombi-

¹⁰⁵ Vojna istorija, str. 699, 792—793, 795—796.

nacijom streljačkog stroja, linija i kolona. No, kako linije imaju sada tendenciju da se razviju u streljački stroj od kojeg se razlikuju samo gustinom, možemo govoriti samo o streljačkom stroju, koji vodi borbu vatrom, i o kolonama koje je dovršavaju udarom bajoneta. Francuska taktika je rođena u revoluciji, a francuski protivnici usvojiće je postepeno, ali bez takvog radikalnog društvenog preobražaja. Protiv francuskih revolucionarnih armija mehanička disciplina nije bila više dovoljna. Usled Napoleonove agresivne politike, koja je ugrožavala osnovne interese evropskih narodâ, vlade reakcionarnih sila nisu morale revolucionisati svoje društveno uređenje da bi u svojih podanika probudile patriotska osećanja, zbile ih i povele u rat protiv osvajača.

Iz Napoleonovih ratova pešadija je izašla sa izrazitom naklonosti za streljačku borbu. To je bila u stvari najveća novina u njenoj taktici, koja je na učesnike ostavila i najjači utisak. Otuda se sada najviše vežba sa streljačkim strojem. Rad sa zbijenim formacijama, linijom i kolonama, se zanemaruje. Udar bajonetom se smatrao izuzetkom. To dovodi do daljeg cepanja bataljona — na četne kolone, što se u prethodnim ratovima viđalo sasvim retko. Sredinom četrdesetih godina četa preotima bataljonu naziv osnovne taktičke jedinice. U literaturi to izaziva reakciju. Neki tvrde da se „atomiziranjem“ bataljona žrtvuje njegova udarna snaga, pri čemu se ne misli na udar bajonetom već na plotunsku paljbu linije. Iako više nema bajonetskog napada — govorili su protivnici četnih kolona — u borbi pešadije ima još uvek priprema (streljačka, individualna vatra) i rešenje (plotuni). Među onima koji su se obarali na usitnjavanje bataljona bilo je i teoretičara velike vrednosti, kao Vilhelm Ristov.¹⁰⁶

Na sve veće raščlanjavanje borbenog poretku pešadiju je primoravao razvoj oružja, njegova sve veća efikasnost. Na osnovu iskustava iz rata 1859, Engels je upozoravao na vatrenu snagu izolučene puške. Pešadija na položaju — pisao je on — na odstojanju od 1.000 do 300 jardi¹⁰⁷ imaće ogromno preim秉stvo nad napadačem, koji će to moći da izbegne samo brzim pokretom napred do na 300 jardi bez otvaranja vatre. Na tom odstojanju vatra protivnika biće uravnotežena, ali toliko ubitačna da će napadač najbolje učiniti ako krene na juriš ispalivši plotun sa 40 do 50 jardi.¹⁰⁸ Ostraguše, Dreyse i Chassepot, koje su stupile u

¹⁰⁶ W. Rüstow, *Geschichte der Infanterie*, II, 354—364.

¹⁰⁷ Jedan jard = 0,914392 m.

¹⁰⁸ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, 79.

akciju 1866. i 1870, bile su još ubitačnije. Vatra novog oružja lomila je najkonzervativnija shvatanja. Ipak, taktika pešadije nije evoluirala istom brzinom i na isti način. Praksa je išla daleko ispred pešadijskih egzercirnih pravila, kao što je to bilo i u francuskim revolucionarnim i Napoleonovim ratovima.

U Prusiji, dok se na nivou višeg komandovanja, upravo u Generalštabu i na Ratnoj školi, održavala značajna intelektualna aktivnost, na nižim stepenima, gde se radilo sa trupama i upražnjavala taktika, vraćalo se postepeno na Zaldernova shvatanja, najviše uticajem kralja Fridriha Vilhelma III koji nikada nije mogao shvatiti Šarnhorstove ideje. Za njega je još uvek pedantno izvezbana ujednačenost bila lepota vojske, a najlepše trupe bile su tobože i najbolje. Vraćalo se formalizmu i mehanicizmu XVIII veka. Ratna služba je zanemarena u korist parada. Ponovo je sredstvo postalo važnije od cilja. Krauzenek nije mnogo preterao rekavši 1840, povodom kraljeve smrti, da se armija vratila u dane pre Jene. Bila je to i godina preokreta. Instrukcije od jula i oktobra naglašavaju da brigada, najveća taktička jedinica, manevruje prema konfiguraciji terena, no nikako komplikovanim evolucijama sa egzercirišta kako su propisivala pravila. Kraljevo naređenje od jula 1841. stavlja naglasak na potrebu da se oficiri obuče za samostalno odlučivanje da u ratu ne bi primenjivali krute i shematske oblike stare škole. Samo, nove ideje se nisu mogle probiti dok su stari kadrovi bili na višim komandnim položajima. Pravilo od 1847. ne vodi dovoljno računa o perkusionoj pušci, u to vreme već svuda uvedenoj. Ono propisuje četne kolone od razvijenih vodova ili poluvodova u potiljku, ali tek kao drugostepenu alternativu. Bataljon je formirao četiri takve kolone na rastojanju od oko 100 m, odnosno onoliko koliko je imao četa. Obično su dve krilne kolone obrazovale prvi borbeni red, a dve srednje rezervu. Po potrebi prvi borbeni red mogao se pojačati još jednom četom. Uz ove odredbe, koje su vodile računa o novom oružju, uvuklo se i mnoštvo fosilnih ostataka iz doba pre Jene koje je Šarnhorstovo pravilo od 1812. bilo izbacilo. Rešavajuće je bilo za efikasnost pruske vojske da se, suprotno shematskim metodama, ona vežbala u određenim, individualnim situacijama, da je *individualizovanje* bila parola dana, naročito na nivou komandira četa. Četa je u Prusa osnovna taktička jedinica. Kod drugih evropskih vojski to je još uvek bataljon.

Iglenjača Dreyse i olučni top ostragan stvaraju nove probleme. Moltke izvlači najradikalnije taktičke konsekvensije. On predlaže

čak da se odustane od udara bajonetom i prihvati ofanzivna vatra u duhu Fridriha II. Smatrajući da je novim oružjem odbrana dobila prevagu nad napadom, on se zauzimao za strategijsku ofanzivu a taktičku odbranu, upravo za taktičku ofanzivu-defanzivu, dakle, za odbranu u prvoj fazi bitke, dok se napadač ne iskrvari, da bi se zatim prešlo u protivnapad. Vešta ofanziva — kaže on — treba da neprijatelja natera da nas napadne na položaju koji smo mi izabrali. Ali sva ova Moltkeova gledišta nisu prodrla u zvanične propise, a prioritet defanzive nad ofanzivom nikako. Pod uticajem konzervativnih generala kralj Fridrik Vilhelm IV se protivio velikim taktičkim reformama. Ipak, kraljevo naređenje od 1861. za izvođenje većih trupnih vežbi naglašavalo je da sprednjača mora izbegavati vatrenu borbu sa ostragušom da bi rešenje potražila udarom bajonetom, a uporedo tvrdilo da je napad na otvorenom polju protiv iglenjače nemogućan, da sprednjača mora bežati od otvorenih ravnica i neizostavno izabrati pokriven teren. Očigledno, reč je o tome kako će se pred pruskom vojskom ponašati protivnik bez iglenjače, ali to se isto tako može odnositi i na prusku vojsku pred ravnopravno naoružanim. Po tom naređenju pešadija pruske divizije (dve brigade od po dva puka svaki od po tri bataljona) postavljala se u dve linije sa bataljonima u šahovskom poretku: brigade naporedo, pukovi po dubini.

Francusko pešadijsko egzercirno pravilo od 1831, prema izveštaju komisije koja ga je redigovala, *nije ništa izmenilo ni u planu ni u duhu pravila od 1791*, a pravilo od 1862, takođe prema izveštaju komisije, *nije ništa izmenilo ni u planu ni u podeli pravila od 1831.¹⁰⁹* To svedoči o konzervativnosti vojne uprave, ali je nesumnjivo bilo i novina. Tek u krimskom ratu Francuzi su prešli sa trovrsnog na dvovrstan borbeni stroj. Po Engelsovim rečima, francuska taktička pravila predstavljaju čudnovatu mešavinu vojničkog zdravog razuma i staromodnih tradicija... vojnička obuka sadrži mnoštvo zastarelih besmislica, koje se nikako ne slažu sa sadašnjim (1855) stanjem taktike¹¹⁰, a uporedo ukazivao da su Francuzi na bojištu vrlo snalažljivi. Uoči rata 1859. mnogo se polagalo na streljačku obuku pojedinca, a u toku rata Francuzi su u većini slučajeva jurišali na protivnike trčećim korakom, ali su ga retko savlađivali u prvom naletu. Jurišali su čak i bez otvaranja

¹⁰⁹ E. Carrias, *La pensée militaire française*, str. 245 i 255.

¹¹⁰ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, 205.

vatre a kada su jednom odbijeni vodili su borbu vatrom koja je trajala i po nekoliko časova i bila isprekidana učestalim jurišima bajonetom.¹¹¹ Agresivnost i snalažljivost su dve osnovne karakteristike francuske pešadije 1859.

Francusko pravilo od 1862. je moralo povesti računa o jačini vatre, pa propisuje četne kolone: dve se čete razvijaju u strelce, a ostale četiri postavljaju se po dve u dve linije sa razvijenim vodovima (dva) u potiljku. Instrukcija od 1867. ide još dalje u pravcu poštovanja vatre, čak preterano daleko kada tvrdi da će uspeh biti na strani onog koji se bude branio, da će vatrema moć njegove pešadije slomiti napad. Ovaj propis imaće vrlo nepovoljne posledice u ratu koji nailazi sa ujedinjenom Nemačkom.

Suprotno mnogim francuskim oficirima koji su verovali da je u ratu dovoljno „snalaziti se“ ukoliko nisu robovali pozitivnim teorijama, pukovnik Šarl Ardan di Pik posvetio se ozbiljno studiji borbe, posebno njenoj psihološkoj i subjektivnoj strani. Na osnovu svog ratnog iskustva na Krimu i u Alžиру, lektire antičkih pisaca i razmišljanja, došao je do zaključka da je moral vojnika glavni elemenat uspeha. Di Pik zahteva *racionalan i dobro formulisan metod*, sistematizaciju strelaca u velike formacije i rascepavanje borbe. Moral je upravo preduslov takve taktike. Naglasak na kvalitet borca dovodi ga na drugi glavni zaključak da su male profesionalne vojske, predvođene oficirskim kadrom aristokratskog duha, efikasnije, da će — mislio je Di Pik — srećnom kombinacijom zdravog razuma (ili genija) ipak tući velike vojske. Po njemu vojska treba da postane veštačko društvo odvojeno od narodnih masa. Deo svojih razmišljanja izdao je Ardan di Pik 1868. pod nazivom *Studija o borbi prema antičkim uzorima* (*Études sur le combat d'après l'antique*), a deo je objavljen 1880. posle njegove smrti pod nazivom *Moderna borba* (*Le combat moderne*). Do rata 1870, u kome je on poginuo, njegov se uticaj nije osetio. Tek posle poraza njegove taktičke i psihološke ideje (na profesionalne i aristokratske vojske se niko nije mogao vraćati) oplodile su francusku vojnu misao i olakšale joj da se oslobodi krutih teorija pozitivista i anarhije ineista.

Taktički poreci austrijske vojske zadržali su sve do rata 1866. mnogo oblika linijskog sistema. Tek su pravila od 1843. do 1844. uzela donekle u obzir iskustva iz Napoleonovih ratova. Tek se sada

¹¹¹ Isto, str. 269.

uvodi napadna kolona a napad bajonetom se povezuje sa streljačkom vatrom. Pravilo od 1851, izdato tobože na osnovu iskustava iz ratova 1848—1849, vuče nazad ograničavajući dejstvo streljačkog stroja. Prvi je zadatak vojnika linijske pešadije — kaže se tamo — da se bori protiv neprijatelja u zbijenim strojevima i u većim masama... Strelci vode samo uvodnu borbu, ne nanose odsudan udarac pa za tu podređenu ulogu ne treba određivati više trupa no što je neophodno. Naprotiv, treba držati što jače rezerve u zbijenim formacijama¹¹². U ratu 1859. austrijska pešadija se borila u divizionim kolonama (divizion od 2 čete, 3 diviziona u bataljonu) od 240 ljudi sa 20 boraca po frontu i 12 po dubini, a kolone su bile na rastojanju od 54 koraka. Na ispresecanom terenu Lombardije ta su rastojanja bila znatno veća, pa je između diviziona nestalo sadejstva. Otuda pravilo od 1862. zavodi liniju masiranih diviziona. Sva tri diviziona u bataljonima pukova prvog borbenog reda postrojavani su u smaknuti stroj bez rastojanja čime je obezbeđeno sadejstvo, ali su žrtvovane druge prednosti — mogućnost iskorišćavanja zemljišta, obuhvatni manevri i defanzivno-ofanzivna taktika. Pukovi drugog borbenog reda postrojavani su u batalionskoj zbijenoj liniji, dakle još zbijenije. Taktika se, pre svega, svela na frontalni udar. Tu činjenicu ništa nije menjala ni odredba pravila — da svaki pešak mora biti sposoban za streljački i zbijen način borbe. Na takva taktička shvatanja, u trenutku kada je monarhija proživljavala ustavnu krizu, dejstvovalo je i nepoverenje prema nenemačkim narodnostima, upravo bojazan da se one ne bi borile u labavom stroju bez kontrole starešina. U instrukcijama generala Benedeka, komandanta Severne armije 1866, ističe se da će frontalni napad protiv Prusa biti najčešće krunisan uspehom upravo zbog toga što ga oni, s obzirom na današnje naoružanje, smatraju gotovo neizvodljivim, pa će ih svakako iznenaditi ako se bude snažno izveo. Na drugom mestu kaže: ne gubiti mnogo vremena u nekorisnom pucanju, sa 200 do 300 koraka baciti se na neprijatelja... Ne upuštati se u dugu borbu pešadijske vatre; eventualno potrebnu uvodnu borbu ili pripremu izvesti kratko i brzo sa slabijim strelcima, sa nešto konjice i svom artiljerijom kojom se raspolaze, a zatim u pravom trenutku krenuti na juriš zbijenim strojevima¹¹³. Naivna je bila iluzija da će protiv bolje

¹¹² A. Horsetzky, *Feldzüge in Europa*, str. 453.

¹¹³ W. Alter, *Feldzeugmeister Benedek und der Feldzug der k. k. Nordarmee 1866*, str. 198.

naoružanih Prusa imati uspeha taktika koju ne očekuju upravo zbog toga što je bila neizvodljiva.

Ruski pisci su vrlo rano ukazivali na moderne strojeve pešadije. Pestelj je zahtevao jednorodnu pešadiju koja će po potrebi dejstvovati u smaknutom ili rasutom stroju. On je pravilno ocenio značaj vatre i njen odnos prema udaru bajonetom. Goremikin je razmatrao razvijeni front, kolone, streljački stroj i karu, isticao njihove dobre i rđave strane, a prednost je davao streljačkom stroju. I on je protiv podele pešadije na linijsku i laku. Ipak, ovi napredni pogledi nisu se probili ni do ruskih pravila ni do prakse. Ruska taktika pešadije najsporije je evoluirala kao što se i ruska puška najsporije usavršavala. Pored bataljonskih i pukovskih kolona uoči krimskog rata uvedene su i četne kolone, ali se to neće osetiti kod Sevastopolja. I posle krimskog rata ruska pravila propisuju trovrsni borbeni stroj. Tipično je da taktička pravila ruske vojske ne daju samo opšti obrazac zauzimanju borbenog poretku brigade, divizije ili armijskog korpusa, kaže Engels, ... takozvani „normalni raspored“, koji komandant može da menja prema zemljištu i ostalim prilikama, već su u njima propisani i razni normalni rasporedi za sve moguće slučajeve, ne ostavljajući komandantu ma šta da bira i vezujući mu ruke tako da se sa njega u najvećoj mogućoj meri skida svaka odgovornost...¹¹⁴ U borbi je ruska linijska pešadija bila izvanredno čvrsta, a po tradiciji udari bajonetom njenih napadnih kolona bili su izvanredno opasni. Težište ruske taktike je na vatri linije i udaru kolona. Ruski pešaci bili su manje sposobni za samostalnu streljačku borbu, mada su posle krimskog rata činjeni veliki napor da se za to osposobe. U njih se treća vrsta svake čete razvijala u strelce, čime se kolona bataljona (imao je 4 čete) svodila na osam vrsta.

Britanska vojska se postrojavala u dve vrste još iz doba Napoleonovih ratova. Ona je sa tim postrojima ušla u krimski rat i stekla velike lovoričke. Po Engelsovoj oceni vatra njenih linija, hladnokrvna i u najkritičnijim situacijama, nadmašuje vatru svake druge trupe.¹¹⁵

Kao najbolja odbrana od konjičkog juriša pešadiji se preporučuju kare, samo ako ih je mogućno obrazovati. Engels misli

¹¹⁴ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, 229—230.

¹¹⁵ Engels, *Izabrana vojna dela*, I, 214.

(1859) da se pešadija samo izuzetno može odbraniti u borbenom poretku, a u kari uvek samo ako ne bude pokolebana artiljerijskom vatrom, premorena ili iserpena. Žomini razmatra kare i u odbrani i napadu. Pukovske kare — kaže on — zgodne su za odbranu, mogu biti kvadratne i duguljaste (od 3 bataljona), a bataljonske kare su za napad. Tu se oseća uticaj Rusije gde je on dugo služio i čija se vojska u borbi sa Turcima i Tatarima često postrojavala u kare, kao što je činio i Bonaparte protiv mameluka u Egiptu.

Taktika konjice se nije bitno izmenila od sedmogodišnjeg rata na ovamo, otkako je Fridrih II svoju konjicu slao na juriš trkom, u liniji, sa sabljom u ruci, što su prihvatile i ostale vojske.

U međuvremenu, doduše, tokom francuskih revolucionarnih i Napoleonovih ratova taktika konjice je prošla kroz nekoliko metamorfoza. Po pravilu od 1788. francuska konjica jurišala je u liniji, u stepenima (ešelonima), a na pešadiju i u kolonama. Pravilo od 1804. nije bitno izmenilo odredbe prethodnog. Napoleon je formirao konjičku rezervu, sastavljenu od divizija i korpusa, da bi njome naneo odsudan udar u pogodnom trenutku. Ona je napadala u kolonama, kasom i lakim galopom. Napoleonovi protivnici obrazovali su takođe konjičke divizije i korpuse, ali nikad nisu stvorili veliku masu samostalne konjice nalik na francusku konjičku rezervu.

Posle Napoleonovog sloma većina vojski vraća se na Fridrihovu taktiku. Napad u koloni je odbačen. Ponovo se uvodi napad galopom uzastopnim linijama. Javlja se i koplje. Opet je trebalo napadati, nikako biti napadnut. Odbačen je i doček vatrom neprijateljskog konjičkog napada. Teška konjica dejstvuje prvenstveno silinom udara. I laka konjica juriša najvećom žestinom, ali treba i da manevruje na bojištu, da menja front, da napada s boka, s leđa. Pogodna je za gonjenje zbog svoje brzine i sposobnosti za pojedinačnu borbu, ali se te njene funkcije zanemaruju u korist juriša. Ona vrši izviđanje i obezbeđivanje, vodi mali rat. Svuda se juriša dvema vrstama postepenim povećavanjem brzine do trka. Juriš se može vršiti u neprekidnoj liniji bez međuprostora između eskadrona, ili sa sasvim malim rastojanjem, što je nazvano zidom, sa većim intervalima ili po ešelonima kada eskadroni polaze na juriš s jednog krila u izvesnim vremenskim razmacima.

Francusko pravilo od 1829. zasnovano je na predrevolucionarnim shvatanjima. Prema generalu Di Baraju ono je nametalo konjanicima neke veštine koje se ne bi smeće tražiti ni od cirkuskih

jahača¹¹⁶. U konjičkoj aplikacionoj školi u Somiru, reorganizovanoj 1826, lekcije su se učile napamet. Osuđujući takvu praksu, general De Brak je u jednoj studiji o lakoj konjici ukazivao na to da treba misliti i raditi sopstvenom glavom, da pravila ne mogu biti evanđelje, da je u ratu sve nepredviđeno, da laku konjicu treba uvežbati za izviđanje i obezbeđenje armije, a ne za parade kao što se to čini od 1815¹¹⁷. Ova razumna gledišta, koja su delili i drugi francuski konjički oficiri, nisu ništa mogla izmeniti u učmaloj intelektualnoj atmosferi tadašnje francuske vojske.

Austrijsko konjičko pravilo, izrađeno posle rata 1859, a na koje su se ugledale mnoge evropske vojske, uprostilo je i racionalizovalo rad konjice, ukinuvši mnoge izveštacene oblike i evolucije koji su se kroz propise provlačili još iz XVIII veka, ali nije izmenilo suštinu konjičke taktike, propisane još početkom stoteća. Juriš se još uvek izvodio u liniji dvema vrstama sa sabljom (kirasiri, husari i draguni), a ulani još i kopljem. Novo je bilo dejstvo u roju. Pred rat 1866. samo su neki pukovi dobili nešto pušaka. Napoleonov princip — da se teška konjica štiti sama — sasvim se izgubio iz vida. Konjica je vežbana u sadejstvu sa pešadijom (korpusna konjica) i u jurišu velikim samostalnim konjičkim sastavima. Izviđačka služba je sasvim zanemarena. Sva konjička pravila predviđala su borbeni poredak od dve dvovrsne linije i rezerve. Počelo se mnogo polagati na konjički sport.

Tako se taktika konjice vratila u predrevolucionarno doba. Još gore, uvrštenjem husara i ulana — dakle, lakih konjanika — u bitačnu konjicu, zavladala su srednjovekovna gledišta kada u Evropi nije ni bilo lake konjice. Ona se spremaju za udar, nikako za izviđanje. Jedini progres uočava se u zauzdavanju, sedlanju, pakovanju i potkivanju konja, u tehnici jahanja i hipologiji. Ovaj začudjući konzervativizam, koji ne vodi nimalo računa o višestrukom povećanju vatrene moći pešadije i artiljerije, može se objasniti jedino stručnom zaostalošću viših konjičkih kadrova, pretežno iz visokoaristokratskih krugova, koji nisu shvatili da će mašinsko doba učiniti kraj romantičnim konjičkim jurišima.

To se oseća ne samo u zvaničnim pravilima i shvatanjima već i u znatnom delu literature. I Žomini se pita: čemu karabin konjanicima. On tvrdi da konjica treba da napada u kasu da bi se red

¹¹⁶ Du Barail, *Les souvenirs*, Paris, 1895—96, II, str. 534 (*La pensée militaire française*, str. 245).

¹¹⁷ F. de Brack, *Avant-postes de cavalerie légère*, Paris, 1869 (*La pensée militaire française*, str. 245—246).

mogao održati. Za njega je važnija dobro uređena masa od siline udara. Ipak, sve su jači glasovi da se nepokolebana pešadija neće dati pregaziti od konjice. Iskustva iz krimskog rata već su govorila o nemoći konjice protiv vatre. Moltke je (1858) upozoravao da će konjica biti još više ograničena u svome dejstvu. Sablju je nazivao *oružjem koje smeta pri marševanju, a u ratu služi samo za cepanje drva*¹¹⁸. No, ni on nije mogao bitno izmeniti zablude o upotrebi konjice, tako duboko ukorenjene i na tako visokim mestima. Nije čudo što je konjica u ratovima 1866. i 1870—71. dala toliko malo. Bila je organizovana i obučena za one arhaične zadatke koje u novim uslovima nije mogla izvršavati.

Taktiku artiljerije ovog perioda mogla bi definisati dva principa: boriti se rame uz rame sa pešadijom (konjicom), po potrebi izdržati do poslednjeg čoveka, i koncentrisati vatru (cevi!) na odsudnoj tački.

U nemogućnosti da prebaci pešadiju svojim putanjama, artiljerija koja je podržava (brigadna, divizijska, korpusna) zauzima položaj na njenom boku. Nastupa poravnata s njom, po vodovima ili polubaterijama, prilazi protivniku na oko 400 m da bi brzom kartečnom vatrom pripremila juriš pešadije. Ako juriš uspe, nastavlja dejstvo nastupajući po delovima, a ako je odbijen, štiti povlačenje pešadije, pri čemu se ponekad i žrtvuje. Pokretljivija konjička artiljerija, prati konjicu svuda, menjajući često položaj. Armijска artiljerija (artiljerijska rezerva) drži se pozadi, prikriveno i van dejstva neprijatelja, a istura se tek u rešavajućoj fazi bitke da bi svoju vatru sasredila na mali prostor.

Ovu shemu artiljerijske taktike poremetila je pojava izolučene puške. Ona više nije dozvoljavala da se artiljerija toliko približi pešadiji, a sa većeg odstojanja njena efikasnost bila je slabija. Kao odgovor na ovaj problem bio je izolučen top koji se javlja pri kraju perioda, u poslednjim njegovim ratovima, ali do njih nisu bili rešeni mnogi balistički problemi, pa nov materijal nije iskorišćen u dovoljnoj meri. Tako se stara taktika održala.

Taktiku združenih rodova ili veliku taktiku, kako su je neki nazivali, zvanična pravila nisu tretirala ili su to činila sasvim izuzetno i fragmentarno. Ni ona, dakle, nema svoje nacionalne karakteristike, kao ni strategija. Moramo se stoga obratiti literaturi.

¹¹⁸ F. Kohenhauzen, *Od Šarnhorsta do Šlifena*, str. 204.

Dovoljno je razmotriti gledišta Klauzevica i Žominija — najiscrpljeniji, najzapaženiji, najuticajniji — koji se uz to dopunjuju u toj materiji. Klauzevic se njome bavi na svoj poseban način, samo u opštem teorijskom smislu. On polazi sa stanovišta da je najbolja strategija biti uvek jak, najpre u celini a zatim na odsudnoj tački. Otuda snage treba držati grupisano, odvojiti samo ono što je neophodno. Priroda rata ne dopušta postepeno zalaganje snaga. Tako je to u strategiji — kaže on — ali u taktici (boju, bitki) treba činiti suprotno, jer se u toj sferi dejstva sve ne može rešiti prvim uspehom. Rešenje pada pri kraju sudara. Svežim snagama treba suprotstavljati sveže snage. U strategiji rezerve su izuzetne, u taktici obavezne, ali nijedan deo snaga ne sme ostati neiskorišćen. To bi bilo protivno načelu o ekonomiji snaga. Geometrijski elemenat, kako Klauzevic naziva oblik raspoređenih snaga, dobija u taktici u značaju zbog toga što se u svakoj borbi teži obuhvatu. Strategiji nije stalo toliko do oblika.

Klauzevic nam daje i shemu toka glavne (odsudne, rešavajuće) bitke: postave se snage po širini i dubini u velike mase, razvije se zatim srazmerno mali deo celine koji, uz neznatna pomeranja, vodi časovima borbu puščanom vatrom isprekidanu manjim udarima (jurišima) bajonetom i konjičkim napadima; istrošeni delovi zamenuju se novim; bitka lagano izgara kao vlažan barut dok je noć ne prekine; tada se ponovo procenjuje situacija, naročito odnos upotrebljivih snaga, pa se donosi odluka da se bojište napusti ili sutradan obnovi borba. Sasvim neočekivano za (filozofski) način kako se bavi teorijom ratne veštine, Klauzevic nam izuzetno daje i norme o trajanju borbe izvučene iz (istorijskog) iskustva: divizije od 8.000 do 10.000 ljudi, a sastavljene iz svih rodova vojske, mogu voditi borbu više časova do pola dana; korpus od 3 do 4 divizije boriće se dvostruko duže, armija od 80.000 do 100.000 trostruko ili četvorostruko. Boj se rešava postepenim pretezanjem jedne strane.

Glavna bitka je težiste rata. Njeno rešenje se nalazi u njoj samoj. Ranije — kaže Klauzevic — rešenje je padalo razbijanjem protivničkog rasporeda: jedno potučeno krilo povlačilo je u poraz i ono drugo; ili je odstupio ceo front posle gubitka ključa položaja. Danas — nastavlja on — geometrijski odnosno geografski (topografski) princip ne preovladava više; bitku rešava stepen istrošenosti snaga. Njen konačan rezultat je zbir rezultata pojedinih bojava koji se ustanovljavaju po trostrukom kriteriju: moralnim stanjem, pretrpljenim gubicima i izgubljenim zemljištem. Intenzivnost (veličina) pobede zavisi od četiri okolnosti: taktičke forme u kojoj se

bitka bije, prirode zemljišta, srazmere rođova vojske i odnosa snaga. Bitka sa paralelnim frontovima neće dati tolike rezultate kao bitka sa obrnutim frontovima; na ispresecanom zemljištu uspeh će biti manji; ako pobedeni ima konjicu jednaku ili nadmoćnu, otpada gonjenje a time i veliki deo uspeha; ako je bitka dobijena jačom snagom daće i veći rezultat.

Sve ovo važi kako za odbrambenu tako i za napadnu bitku, ali nam Klauzevic daje i posebne karakteristike za svaku od njih. Branilac je izabrao podesno zemljište, uređio ga i utvrdio, što mu daje mogućnost da sa malo svojih snaga uništi mnogo neprijateljskih. Njegov je položaj dubok, jer u hijerarhiji rasporeda svaka jedinica ima svoju rezervu od divizije do bataljona. Četvrtinu ili trećinu snaga branilac drži pozadi, van vatre i van linije mogućih obuhvata, za nepredviđene slučajeve, a u poslednjoj trećini bitke, kada je napadač otkrio svoje namere a snage znatno utrošio, baca je na deo neprijateljskih snaga. Klauzevic priznaje da takvih izrazito odbrambenih bitaka ima malo, većinom su upola susretne. Napadna bitka, naprotiv, zadržava po njemu svoju prirodu pod svim okolnostima. Glavna njena karakteristika je obuhvat ili obilazak, što može dovesti do sudara sa obrnutim frontovima. Branilac odgađa rešenje — neodlučena bitka obično je za njega pobeda; napadač, naprotiv, nastoji da ga ubrza.

Za razliku od Klauzevica, Žomini smatra da je u taktici upravo sva teškoća kako sve snage staviti u akciju odjednom. Inače mnogo konkretnije, on nam prikazuje tekstom i skicama dvanaest bitačnih rasporeda za napad i odbranu — toliko ih ima najmanje, kaže on — a uz to mogu se i kombinovati. Ima ih vrlo neobičnih, protivnici su u odnosu prečnika prema polukrugu, tangente prema krugu ili se seku pod pravim uglom. Paralelni borbeni poredak smatra najgorim — kao da može biti najgori za obe strane! — jer u njemu nije prisutna taktika, što znači da pruža najmanje mogućnosti za manevar. Čitalac se ne može oteti utisku da su ovde geometrijske kombinacije — Klauzevic ih naziva igrarijama — postale svrha sebi samima, da je oblik borbenog poretka, koji Žomini identificiše sa planom bitke, postao osnovno pitanje bitke, ma koliko on naglašavao da bi bila besmislica stvarati na zemljištu one pravilne figure koje je sam nacrtao. U njega takve kontradikcije nisu retke.

Žomini je dotle govorio samo apstraktno o osnovnim oblicima borbenog poretka. Na drugom mestu, bez neposredne veze s njima, raspravlja o stvarnom rasporedu trupa. Bitačni poredak armije od dva korpusa, sastava dve ili tri divizije od po dve ili tri brigade,

dao nam je u 13 varijanti gde je te jedinice poredao po širini i dubini u raznim kombinacijama, u dve do četiri linije. Najzad, za diviziju ima deset borbenih poredaka, gde je njenih dvanaest bataljona, formiranih u četiri puka, postavio u dve do deset linija, u razvijenim frontovima, kolonama, pukovskim i bataljonskim šupljim karama, šahovskom poretku, stepenasto. Kombinatorika je ovde, očigledno, uzela maha. Tipično je da se strelec pojavljuje samo u dve varijante. Ali, rezimirajući ono što je rekao o tome, Žomini nalazi da ima samo pet načina za podilaženje neprijatelju: strelcima sa njihovim počesnim rezervama; u razvijenim frontovima u jednoj liniji ili ešelonima; u bataljonskim frontovima (nejasno šta pod time misli) u jednoj liniji ili u šahovskom poretku; u dubokim porecima (nejasno); u malim (verovatno bataljonskim) karama. Uprošćavajući dalje nalazi četiri sistema koje naziva: tanak raspored ili razvijeni front u tri ili dve vrste, odnosno u streljačkom stroju sa počesnim rezervama; poludubok iz jednog reda bataljonskih kolona ili bataljonskih kara; mešovit u koji su pukovi jednim delom razvijeni, a drugim u kolonama; i duboki poredak sa bataljonima u smaknutim kolonama jedan iza drugog. Najzad, sasvim uprostivši materiju, Žomini zaključuje da je za napad izvrstan poluduboki poredak u bataljonskim kolonama, a da za odbranu treba postaviti prvi borbeni red u razvijen front a drugi u kolone.

Konjicu Žomini postavlja na krila, na stari način, ali samo kada je u pitanju armija od 50.000 do 60.000 vojnika. U većim armijama korpsi u centru armijskog rasporeda postavljaće svoju konjicu (jedna do dve brigade lake konjice) iza prvog borbenog reda, a krilni korpsi na bokove. Smatra da je najbolje da je armijska konjica (konjička rezerva) podeljena u tri korpusa (grupe), postavljeni po jedan na krila i centar. Može se rasporediti i u dve kolone, po jedna na spojevima krila i centra. Od nje Žomini očekuje velike podvige: juriš masom na bokove neprijateljskog rasporeda, protivnapadi sa položaja, čak i juriš na položaj uz podršku pešadije i artiljerije. Ipak, odriče konjici sposobnost da može odbraniti položaj, čime je privukao na sebe gromove nekih zagriženih konjanika.

Artiljerija — kaže Žomini — treba da bude raspoređena duž celog fronta, dakle, kao i ranije. Ipak ne bi je trebalo suviše rasturati. U odbrani je dobro podeliti je podjednako na front i u rezervu, a u napadu grupisati je tamo gde je upućen glavni napor. Načelno, dve trećine artiljerije trebalo bi da tuku živu silu, a jedna trećina da kontrabatira protivničku artiljeriju.

Žomini je stigao da se izjasni i o uticaju povećanog intenziteta vatre, naročito na iskustvima iz krimskog rata. To će imati — misli on — samo izvesnog uticaja na taktičke detalje, jedino bi trebalo zabraniti suviše duboke i zbijene poretkе, čime ipak otpadaju mnoge njegove ranije kombinacije koje sigurno ne spadaju u taktičke detalje. U Žominijevoj viziji boja (bitke) vatra igra vrlo malu ulogu, ali treba imati na umu da se tada već približavao osamdesetoj godini života.

Vrlo realistički posmatra bitku Goremikin. Po njemu, ona se raspada na niz posebnih bojeva u kojima neki delovi mogu nastupati, drugi stajati na mestu, a neki čak i povlačiti se; jedni mogu dejstvovati hladnim oružjem, drugi vatrom; jedni konjicom, drugi pešadijom, treći artiljerijom — ali svi u okviru opšeg (zajedničkog) plana. Objedinjavanje akcija pojedinih delova ka zajedničkom cilju je stvar glavnog komandanta.

Korisno je navesti i mišljenje Ristova, vrlo značajnog pisca prve polovine XIX veka. On daje prednost napadnoj bici, smatrajući da se gubici od jače vatre branioca mogu izbeći brzinom izvođenja dejstava. Preporučuje da se u prvu liniju postavi strelicački stroj sa slabim rezervama koji će privući vatru protivnika, u drugu liniju bataljonske mase (on nikako nije za četne kolone!), formirane u brigade koje će upasti u položaj da bi se obračunale sa braniočevim rezervama, a u treću liniju rezervu koja će, u rukama glavnog komandanta, odbiti neprijateljev protivudar ako do njega dođe ili preduzeti gonjenje. I Ristov nije mnogo polagao na vatu.

Osnovni postulat svih gledišta o bitačnom rasporedu je grupisanost snaga. Ova vrlo uporna ideja ne dopušta da se iz pojačanog vatretnog dejstva izvuku logične posledice, da se poveća širina fronta. Malo ima pisaca koji ukazuju na to, među njima i Engels, mada ne izrično. Praksa rata ide ipak u tome pravcu.

Glava treća

EVROPA SVETE ALIJANSE

Oslobodeno mistične retorike, racionalno jezgro akta o Svetoj alijansi, potписаног 26. septembra 1815. u Parizu, sadrži dva temeljna cilja: monarsi tri kontinentalne evropske velesile — Austrije, Prusije i Rusije — nastoje da sačuvaju velike koristi koje im je na Bečkom kongresu doneo slom Napoleonove Francuske i, uporedo, da u međusobnoj tesnoj solidarnosti zadrže absolutnu vlast bez ikakvog učešća svojih naroda čijom je krvlju i novcem pobeda izvojevana. Toj zaveri dvorova išlo je donekle na ruku nepoverenje prema prosvećenosti i revoluciji koje je među zbunjene evropske narode posejala hegemonistička politika francuske buržoazije a Napoleonova megalomanija dovela do apsurda. Ipak, slobodarske ideje francuske revolucije nadživele su sva pirovanja reakcije na ruševinama bonapartističkog carstva. Stvorena su dva nepomirljiva tabora: na jednoj strani su vladaoci — veliki i mali — podržavani visokom aristokratijom, a na drugoj narodi predvođeni nacionalno orijentisanom i liberalnom buržoazijom, intelektualcima, univerzitetskom omladinom.

Solidarnost vladalaca najupadljivije je obeležje Svetе alijanse. Njihovi protivnarodni ciljevi dolaze u prvi plan. Oni se izražavaju ideoški, politički i vojnički. Gde god je narod ustao za slobodu, Svetа alijansa se umešala u korist ugroženih prestola, upravo njihovih zastarelih prerogativa, ukoliko nije bila paralizovana sopstvenom neslogom ili ometana višom silom. Duša njene nazadnjačke aktivnosti bio je Meternih, ministar spoljnih poslova Austrije, a od 1821. i njen kancelar, koji je ušao u istoriju kao simbol reakcije.

Od velikih pobedničkih sila jedina je Velika Britanija ostala van Svetе alijanse. U Londonu nisu smatrali da je širenje ustavnih

ideja opasno za zemlju koja je sama živela u parlamentarnom režimu, pa nisu sebi hteli vezati ruke apstraktnim principima odevanim u mistično ruho. To joj nije smetalo da učestvuje kao ravнопravan član pobedničke tetrarhije u upravljanju Evropom i da podržava reakcionarne režime tamo gde je to išlo u njenu korist. Na stranu četiri velesile prišla je i Francuska oktobra 1818. kada je na Ahenskom kongresu primljena za člana Alijanse.

1. INTERVENCIJA U ITALIJI I ŠPANIJI

U Španiji je Fernando VII državnim udarom od 10. maja 1814. ukinuo ustav iz 1812. i vratio zemlju u absolutnu vladavinu sa svim predratnim privilegijama i zloupotrebama. Za plemstvo i kler nije više bilo poreza, manastiri su ponovo uspostavljeni, jezuiti vraćeni u zemlju, inkvizicija je nastavila svoj jeziv posao. Liberali se izvode na gubilišta, bacaju u zatvore ili odlaze u izgnanstvo. Nezadovoljstvo sa takvom vladom zahvatilo je i vojsku. Pod vodstvom pukovnika Rijega Nunjesa, u Kadisu se 1. januara 1820. pobuniše pukovi koji su tamo bili prikupljeni za odlazak u Ameriku gde je trebalo da guše ustanke u kolonijama. Rijego prenosi revoluciju kroz Andaluziju i Estramaduru. Galicija ustaje 20. februara, zatim Ferol, pa Murcija. Mina podiže na ustanak Navaru, Aragon i Kataloniju. U svim gradovima proglašava se ustav iz 1812. Fernando je primoran da sazove Kortese (parlament) i da se zakune na Ustav. Ali se s njim nije pomirio, kao što nisu ni privilegovane klase. Protiv ustavne vlade sveštenici i redovnici podstiču na oružje seljake na koje imaju značajan uticaj. Formiraju se fanatizovane rulje nazvane *bande vère* koje vode gerilski rat protiv državnih vlasti, naročito u severnim oblastima. U Kataloniji, do leta 1822, rojalisti su ovladali čitavim područjem na francuskoj granici, a u Urgelu obrazovali regenstvo. Pokušaj Garde da 7. jula 1822. uzme vlast u Madridu razbila je gradska milicija.

Po ugledu na Špancu avgusta 1820. dižu se na ustanak i Portugalci. Sazvani Kortesi donose liberalan ustav sličan španskom na koji se kralj Jovan VI zaklinje januara 1821. za Portugaliju i Brazil.

U Italiji, ponovo rasparčanoj na Bečkom kongresu¹¹⁹, nosioci

¹¹⁹ Podeljena je na 8 država: Lombardijsko-venecijanska Kraljevina, u stvari austrijska oblast kojom se upravljalo iz Beča; Kraljevina Sardinija (Pijemont); Vojvodstvo Parma, Piјaћenca i Gvastala pod austrijskim tutorstvom; Vojvodstvo Modena; Vojvodstvo Luka, s tim da

borbe za ustavne slobode su karbonari¹²⁰. Podstaknuti španskim primerom, u Napuljskoj Kraljevini dižu se protiv absolutističke vladavine Ferdinanda I. U Noliju se 1. jula 1820. pobunio jedan eskadron pod tipičnom parolom *živeo kralj; živeo ustav Španije*. Njemu se pridružuju druge trupe. Na njihovom čelu vođe ustanka, generali Guljelmo Pepe i Karaskoza, ulaze trijumfalno u Napulj. Kralj se 13. jula morao zakleti na ustav. Na Siciliji je pokret uzeo autonomistički karakter, ali je u oktobru ugušen.

Austrijski ministar Meternih je ustavne pokrete u Španiji i Italiji ocenio kao opasnost za absolutistički poredak koji je Sveta alijansa zasnovala u Evropi. Na kongresu u Opavi, oktobra—decembra 1820, Austrija, Rusija i Prusija proklamovale su svojim pravom da silom vrate u Alijansu one članove koji bi se od nje udaljili „ilegalnim“ reformama, drugim rečima koje bi odstupile od absolutističke vladavine. Od intervencije u Španiji se za sada moralo odustati pošto se Velika Britanija nije složila sa deklaracijom. Njoj je bilo stalo da španske kolonije ne padnu ponovo pod kontrolu metropole koja bi njihovu trgovinu ponovo potčinila svojim interesima. Ni Francuska nije bila još spremna da se upusti u ovaj skup i politički opasan poduhvat. Zauzvrat, intervencija u Italiji nije krila takve opasnosti. Na kongresu u Ljubljani, januara 1821, pozvan je i kralj Ferdinand. Odlazeći tamo on je obećao narodu da će braniti ustavne slobode, ali čim je stigao zbacio je masku i zatražio oružanu pomoć za uspostavljanje svoje absolutističke vlasti. Daće mu je Austrija koja je u međuvremenu bila znatno ojačala svoje garnizone u Italiji pa je odmah mogla intervenisati.

kasnije bude pripojeno Toskani; Veliko Vojvodstvo Toskana; Papska Država; Napuljska Kraljevina (Kraljevina Dveju Sicilija). Austriji je bilo priznato pravo da van Lombardije i Venecije drži garnizone u nekim delovima Papske Države, nazvanim Legacijama — u Bolonji, Ferari, Forliju i Raveni.

¹²⁰ Karbonerija, tajno revolucionarno udruženje za slobodu i nezavisnost potlačenih naroda, francuskog je porekla antibonapartističkog smera, koje se razvilo u Italiji, najviše na jugu, u borbi protiv despotizma Napoleonove imperije. Po njenom slomu, u Napuljskoj Kraljevini karbonari se bore za ustavna prava. Ideja o jedinstvu Italije je u karbonara sasvim nejasna — neka federacija ustavnih monarhija. Karbonari severne Italije, koja je najvećim delom pod tuđom dominacijom, jače osećaju potrebu nacionalne nezavisnosti; tamo dominiraju nacionalistički momenti. Posle februarske revolucije 1848, karbonerija neosetno nestaje sa svim svojim obredima, mitovima i romantičnom simbolikom. Zamenjuje je mlađa generacija koja će se boriti za integralnu, ujedinjenu Italiju.

Zadatak je poveren generalu Frimontu sa oko 56.000 vojnika. On je 6. februara 1821. prešao Po kod Borgofortea, 9. februara je bio u Bolonji, a šest dana kasnije u Firenci. On se slobodno kreće Toskanom i Papskom Državom. Dotle je napuljska ustavna vlada formirala dva korpusa: 1. korpus pod komandom Karaskoze (1, 2. i 4. divizija, sa oko 25.000 pešaka i 1.200 konjanika) postavio se za odbranu linije Gariljana, a 2. korpus pod Guljelmom Pepeom (3. divizija, sa oko 21.500 pešaka i 800 konjanika) u Abrucima. Austrijanci su uputili I korpus generala Mora (22 bataljona i 16 eskadrona) na Abruce, a II korpus (Frimont, 27 bataljona i 24 eskadrona) na Gariljano. Brojevi ne daju ni približan odnos snaga. U redovima Napuljaca jedva da je polovina imala neku vojničku obuku prema dobro organizovanim austrijskim veteranima iz Napoleonovih ratova.

Pepe je 7. marta napao Austrijance na polaznim položajima kod Rijetija i Pija di Luga, bez uspeha. Kada su Austrijanci prešli u ofanzivu tukli su ga 9. marta kod Antrodoka i Leonese, a idućeg dana kod Akvile, Monte Realea i Masare, posle čega je 2. korpus već bio razbijen. Istu sudbinu u isto vreme doživeo je i 1. korpus u bojevima kod Kolija, Roke di Čera, Peska Solida i Sore. Austrijanci su 24. marta ušli u Napulj. Milicije, formirane po pokrajinama, nisu dale mnogo otpora. Narod nije pokazivao nikakve volje da se bori za ustavnu monarhiju koju nije dobro ni razlikovao od apsolutne vladavine. U maju mesecu austrijski general Valmoden je okupirao Siciliju sa 8.000 ljudi. Austrijanci su ostali u Napuljskoj Kraljevini do 1827. Strahovita odmazda pogodila je ustanike i sve prijatelje ustava.

U međuvremenu, dok se austrijska vojska spuštala na jug poluostrva, ustanak je izbio i u Pijemontu pod vođstvom Italijanske federacije, ogranka Karbonerije. Garnizoni u Ďenovi i Alesandriji pobunili su se 10. marta, dva dana kasnije ustanku su se pridružile trupe prestonice Torina, a 13. marta 1821. kralj Viktor Emanuel I abdicirao je u korist svog brata Karla Felićea. No, kako se ovaj nalazio u Modeni, pod kontrolom Austrije, za regenta je postavljen Karlo Alberto koji je proglašio španski ustav od 1812. Novi kralj ga nije priznao i pozvao Austrijance, koji su u severnoj Italiji imali još dovoljno snaga da uguše i ovaj ustanak. General Bubna, kome su se pridružili i rojalistički elementi, tukao je ustavne trupe pod Santa Rozom 8. aprila kod Novare, a 12. aprila ovladao Torinom. Austrijanci su ostali u Pijemontu do 1823.

Ovi ustanci karbonara početak su Risordimenta ili borbe za oslobođenje Italije ispod strane dominacije i za njen političko jedinstvo. Nisu uspeli, ali su ojačali ideju o nacionalnoj nezavisnosti. Silna se mržnja podigla u Italiji na *Nemce* (Tedeschi), kako su nazivani Austrijanci, panduri reakcije. Liberalna evropska javnost zainteresovala se za žalosne prilike Italije, naročito u Francuskoj gde je formiran i Komitet za emancipaciju Italije.

U Španiji je Sveta alijansa intervenisala naredne godine. Sa kongresa u Veroni, oktobra—novembra 1822, pozvani su španski Kortesi da izmene ustav. Razume se, oni su to odbili pa se rojalistička Francuska primila zadatka da tamo uspostavi absolutizam, uprkos protesta francuskog javnog mnenja. Kaning, britanski ministar spoljnih poslova, stavio je samo veto na intervenciju u Portugalji i zadržao pravo slobode akcije u pogledu iberijskih kolonija u Americi. Njemu nije bilo krivo da strana sila zavlada Španjom, jer će njene kolonije u tom slučaju biti samostalnije.

Kada je intervencija Francuske postala izvesna, Kortesi su odlučili da podignu linijske trupe na 132.000 ljudi, miliciju na 80.000, a da u svakoj provinciji organizuju gerilu u svemu oko 40.000. U stvari podigli su ukupno (sa gerilcima) oko 100.000. Mina je u Kataloniji imao oko 20.000 ljudi, Abisbal kod Madrida 21.000, Gvirago u Galiciji 14.000, Balesteros u Sigvenci 9.000, Empisinado u Valadolidu 4.000. U Biskaji je bilo 10.000, a u južnim provincijama 21.000. Španci su rešili da upornom odbranom tvrđava slabe francusku invazionu vojsku ne bi li se tako stvorile prilike za ofanzivu. Francuzi su pod vojvodom od Angulema angažovali 84.000 ljudi u 4 korpusa.¹²¹

Francuzi su prešli granicu 7. marta 1823. Po zamisli Ministarstva rata trebalo je metodičnom, predrevolucionarnom strategijom zauzeti granične tvrđave, krenuti zatim na srednji Ebro gde bi se organizovala baza za operacije prema Madridu. Od toga se kasnije odustalo da se u španskom narodu ne bi stvorio utisak da se sistematski osvaja njegova zemlja. Angulem je ostavio jedan opservacioni korpus na severu, pa krenuo pravo na Ebro ne brinući za tvrđave koje je ostavio za sobom. Otpora je bilo malo. Narod nije ustao na oružje kao ranije protiv Napoleonove invazije. Problem ustava ga nije mogao oduševiti. Iz Madrida je Angulem uputio

¹²¹ U francuskim zvaničnim krugovima intervencija u Španiji shvatiла se i kao prilika za rehabilitaciju od sloma 1814. i 1815. Korpusima komanduju zvučna imena Napoleonovog doba, kao maršali Udino i Monse i general Molitor.

svoje korpuse u sve strane. Najviše otpora davali su gradovi, politički zreliji. Istakli su se Mina u Barceloni i Gvirago u Leonu. Vlada se povukla u Kadis koji se predao Francuzima 15. avgusta. Barcelona i Teragona su 4. septembra prestale s otporom. Stranim bajonetima uspostavio je Fernando strašan španski absolutizam. Rijego je pogubljen sa mnogim liberalima.

U Portugaliji je Sveta alijansa pretrpela osetan neuspeh. Kada je htela da interveniše isprečila se Velika Britanija koja nije dala da ova njena tradicionalna interesna sfera potpadne pod tuđ uticaj. Ministar Kaning se svojim čuvenim govorom od 12. decembra 1826. zauzeo za samoopredeljenje naroda, što je snažno odjeknulo celom Evropom. Britanija 1827. šalje u Lisbon 10.000 ljudi, ali kada su iduće godine povučeni, absolutizam je i tamo ponovo zagospodario. Don Miguel, od 1827. regent u ime svoje nećakinje done Marije, proglašio se 1828. kraljem, odbacivši ustav. Londonskoj torijevskoj vlasti, na čijem je čelu sada stajao znatno konzervativniji Wellington, nije bilo stalo da Portugaliji sačuva ustavne slobode.

Još osetniji poraz pretrpela je Aljansa u Americi. Čim je pokazala raspoloženje da u bivšim španskim kolonijama¹²² povrati špansku absolutističku vlast ili bar da u novostvorenim državama sačuva monarhijski princip nametnjem burbonskih prinčeva za vladaoce, Džejms Monro, predsednik Sjedinjenih Američkih Država, svojom poslanicom od 2. decembra 1823. je oštro odbio svako mešanje evropskih sila u Americi. *Amerika Amerikancima* je srž Monroove doktrine. Nju je rado prihvatile Velika Britanija kojoj su se u novim američkim državama otvarali veliki trgovački izgledi.

✓ 2. TURSKA NA PRAGU XIX VEKA

Turska oseka se nastavila i posle Karlovačkog mira (1699)¹²³. U narednom ratu, 1716—18, Turci su odbačeni još korak nazad. Požarevačkim mirom izgubili su Temišvarske Banat, deo Srema koji su još držali, Malu Vlašku i severnu Srbiju do linije Lešnica—

¹²² Oslobodilački pokreti španskih kolonija u Americi otpočeli su 1808. francuskim upadom u Španiju, kada su one odbile da priznaju za kralja Napoleonovog brata Žozefa. Zahtevom Fernanda VII, po povratku na španski presto 1814, da se ponovo uspostavi raniji eksploratorski odnos u korist metropole, u čitavoj španskoj Americi došlo je do otvorenog rata kojim je stvoreno mnoštvo samostalnih republika. Brazil, portugalska kolonija, proglašio se nezavisnim 1822.

¹²³ Vojna istorija, str. 712—715.

Cačak—Stalać—ušće Timoka. Ratom 1737—39, upravo Beogradskim mirom (1739), Turci su povratili severnu Srbiju sa Beogradom i Malu Vlašku, ali nisu više prelazili preko Save i Dunava u Srem odnosno Banat. U poslednjem austro-turskom ratu 1788—91, Austrijanci su zauzeli dobar deo severne Srbije sa Beogradom, ali zbog francuske revolucije, belgijskog ustanka, koji je ona izazvala i pretećeg držanja surevnjive Prusije, u Rajhenbahu 2. jula 1790. zaključili su s Turskom konvenciju koja je dovela 2. avgusta 1791. do Svištovskega mira kojim su vratili Turcima sve ono što su bili zauzeli u Srbiji i Bosni. I prema Rusiji Turska je gubila ratove i teritorije. Kučuk-Kajnardžijskim mirom (1774) Turska je ustupila Rusiji Azov i tvrđave Jenikale i Kerč na istoimenom moreuzu, tvrđavu Kinburun na ušću Dnjepra i nešto terena na Kavkazu. Posle evakuacije ruskih trupa iz Moldavije, Austrijanci su okupirali Bukovinu. Mirovnim ugovorom u Ajnali Kavaku (1779) Rusija je učvrstila svoj uticaj na Tursku i učinila prvi korak za aneksiju Krima, kojeg joj je doneo mir u Jašiju 1792. Tom prilikom Rusi su dobili i tvrđavu Očakov (u Ukrajini kod Nikolajeva). Granica između Turske i Rusije povučena je na Dnjestru i Kubanu, a južno od te druge reke đurđijanski knez vladao je pod ruskim protektoratom.

Nemajući snage da se reformiše, Turska se neumitno degenerisala. Njena se dekadencija pretvorila u rasulo¹²⁴.

Osmanska Imperija se još prostirala na tri kontinenta. Vladala je gotovo čitavim Balkanskim poluostrvom, pa i preko donjeg Dunava do Dnjestra, u Aziji svim Srednjim istokom do Kavkaza, Irana i Persijskog zaliva, svom severnom Afrikom do Maroka. Vladala je mnoštvom narodâ i vera. Njen centralizovani feudalizam, toliko efikasan u periodu uspona, pretvorio se u anarhiju. Znatni delovi se vrlo labavo odnose prema Visokoj porti, centralnoj vradi u Carigradu. Alžirski dej i tuniski bez bili su samo teorijski potčinjeni sultanu, čega su se sećali tek u nevolji. Tripolis (Libija), takođe pod naslednom dinastijom, samostalna je kneževina, tek formalno obavezna da plaća danak. Egipat, o koji se upravo otimaju Francuzi i Britanci, još ranije je pod mamelecima vrlo slabo slušao Carigrad. Centralnom i istočnom Arabijom vladali su praktično wahabiti — nazvani tako po verskom reformatoru Muhamedu Abd al Wahabu — upravo svetovni izraz njihovog pokreta, dinastija koju je zasnovao Muhamed ibn Saud. Jemen se

¹²⁴ Vojna istorija, str. 688—690.

već oslobođio turskog sizerenstva a na južnom rubu Poluostrva, gde se utvrđuju Britanci, niz emirata je samo formalno u sastavu Osmanske Imperije. U Evropi, vazalne kneževine Vlaška i Moldavija¹²⁵ su praktično bile pod protektoratom Rusije. U Crnoj Gori i Brdima je borba za oslobođenje od turske vlasti bila dovela do plemenskog samoupravnog života, slobodnog i nezavisnog od Turaka.

Vlast sultana nije se mnogo više poštovala ni u onim pokrajinama — pašalucima — koje su bile pod neposrednom upravom Carigrada. Paše — namesnici nisu polagali nikakve finansijske račune Porti, već bi se samo pri imenovanju obavezivali da će joj godišnje slati određenu sumu. I svoje lične prihode su izvlačili iz pašaluka. Da bi se takav lukrativan položaj dobio, trebalo je podmititi merodavne u Carigradu velikim novcem, najčešće, uzajmljenim od nekog grčkog ili jermenskog bankara uz tešku kamatu, koja je takođe padala na teret pokrajina. Nije čudo što su one bezdušno isisavane bez ikakvog ekonomskog računa, a kako je privreda propadala nameti su bivali sve teži.

Ovakva haotična uprava išla je na ruku svakojakoj samovolji. Mnoge paše su se odmetale od sultana, a druge usurpirale vlast, što se moralo trpeti. Kara Mahmud Bušatlija skadarski, jedan od najnemirnijih i najneposlušnijih Portinih namesnika, u više navrata je proglašavan odmetnikom i amnestiran, sve dok nije poginuo 1796. u borbi protiv Crnogoraca koje je bio ponovo samovoljno napao. Ali-paša, vezir Janjine od 1788, postepeno je ovlađao Albanijom, Epirom, Tesalijom i delom Makedonije — praktično kao nezavisan monarh. Osman Pazvan-oglu je 1794. usurpirao vlast u Vidinskom pašaluku i odbranio je protiv nekoliko Portinih oružanih intervencija. U Bosni se početkom XIX veka beleže 48 kapetana ili naslednih begova, što je predstavljalo gotovo toliko samostalnih naslednih kneževina. Spahije su radije slušale svog bega nego vezira. Kapetani su zadržali pravo da biraju svog alaj-bega. Bila je to neka vrsta vlasteoske samouprave koja je Carigradu zadavala mnogo briga. Sličnih slučajeva bilo je i u Aziji. U mnogim delovima Carstva, naročito u Anadoliji, nasledni tirani,

¹²⁵ Kneževine Vlaška i Moldavija, obrazovane u XIV veku, pale su početkom XV odnosno XVI veka pod tursko sizerenstvo. Od XVIII veka Porta prodaje kneževske položaje onome koji najviše ponudi, najčešće *fanariotima*, članovima uticajne i bogate grčke aristokratije, nazvanim tako po Fanaru, gradskoj četvrti Carigrada, pretežno naseđenoj Grcima, gde je bilo i sedište vaseljenskog patrijarha.

takozvani *dere-begovi* (gospodari župa) terorisali su stanovništvo kao srednjovekovni roubriteri u Evropi.

Sultanovi podanici bili su još uvek oštro podvojeni u dve grupe: muslimani i nemuslimani (raja). Među prvima vodeći su narod Turci, pored mnoštva drugih čije se nacionalne težnje još ne osećaju, kao što se ne osećaju još ni socijalne suprotnosti. Zajednička pripadnost državnoj veri, što je značilo punopravno građanstvo sa osetnim privilegijama, još je prigušivalo nacionalne i socijalne tendencije. Raja, pretežno hrišćani, izložena svakojakim poniženjima i sve više eksploatisana, bez obzira što su pojedinci mogli sebi stvoriti zavidne položaje, nastoji da se oslobodi turske dominacije, naročito na Balkanskom poluostrvu gde žive u kompaktnim nacionalnim područjima.

U to vreme u Turskoj je bilo vrlo mnogo autonomnih oblasti sa raznolikim povlasticama i raznog porekla. One su, uglavnom, izraz kompromisa između sultanove vlasti i njegovih podanika stranih narodnosti i vera, pri čemu se prva zadovoljava nepotpunom dominacijom pa i skromnijim davanjima da bi ih dobila uopšte, a drugi su otkupljivali izvesnu bezbednost, svoju relativnu slobodu. Takvih je autonomija bilo u Srbiji i Grčkoj, na grčkim ostrvima i u Albaniji.

Prvih decenija XIX veka Turska je davala utisak države pred raspadom. Nazvana je bolesnikom na Bosforu, čije se nasleđe uskoro očekuje. Kako će ga međusobno podeliti zainteresovane velike sile, bila je srž istočnog pitanja, glavnog evropskog problema XIX veka. U međusobnom rivalstvu velike sile se otvoreno upliću u unutrašnje stvari Turske.

Od XIV veka nije bilo nikakvih temeljnih promena u osmanском vojnem uređenju. U novim proizvodnim i društvenim odnosima, osmanlijske vojne ustanove — toliko efikasne u prvim vekovima — izopačavaju se vremenom do potpune nemoći.

Janičari, ranije stajaća profesionalna vojska, pretvorili su se u sasvim razvodnjenu miliciju. Bilo ih je sada 196 orta a na njihovim spiskovima 400.000 ljudi, ali u slučaju rata moglo se skupiti najviše 40.000, jer su bili upisani zanatlije i činovnici, bogati i siromasi, starci i deca, da bi mogli uživati prednosti te privilegovane korporacije. Oni su se nalazili svuda u državi, a njihove starešine — dahije bile su katkad moćnije od državnih organa. Neki, u stalnoj službi (jamaci), davali su i posade tvrđava. Nedisciplinovani i neobučeni, njih su evropske armije odavno svuda tukle. Gramzivi

i razuzdani, bili su napast za stanovništvo, naročito za raju, ali su nasrtali i na dobra muslimana. Kao pretorijanci obarali su i ubijali sultane. Čak su i sultanovom Divanu nametali svoje predstavnike. Janičari su bili najveća kočnica progresu. Mimo njih se ništa nije moglo preuzeti za modernizovanje države niti za poboljšavanje položaja raje.

Spahije, raniji odlični laki konjanici koji su takođe mnogo doprineli osmanskoj ekspanziji, izgubili su mnogo od svoje efikasnosti i borbenosti. U to doba bilo je u Turskoj oko 132.000 spahiluka koji su teorijski morali dati svog konjanika, ali je samo deo izlazio na bojište, na primer, svega oko 10.000 za rat 1828. U odnosu na regularnu evropsku konjicu i spahije su bile izrazito inferiornije.

Veliki deo osmanskih armija obrazovala je neregularna, neplaćena konjica (akindžije) pretežno iz Anadolije, sasvim neznatne operativne vrednosti, koja je dolazila da učestvuje u pljački. Najamnici (krdžalije)¹²⁶ — bili su pretežno pešaci. Njihov veliki procenat činili su Albanci (Arnauti). Između ratova nezaposlene najamničke bande — slično kao u Evropi na prelomu srednjeg i novog veka, pre pojave stajaće vojske — pljačkale su i otimale, znale su čak usurpirati i vlast na većim područjima. Poslednjih godina XVIII veka Porta je vodila protiv njih čitave operacije, pretežno u istočnom delu Balkanskog poluostrva. Regularnih trupa je bilo vrlo malo: nekoliko hiljada pešaka i konjanika Garde, artiljeraca i inžinjeraca.

Ova heterogena milicia nije mogla imati neko propisano naoružanje. Orijentalni borci, pešaci ili konjanici, pored puške imali su i po dva pištolja, handžar i nož. Nije moglo biti ni propisane taktike. Znalo se žestoko jurišati u rojevima, ali nije bilo dovoljno racionalnosti ni upornosti. Najuporniji bili su Turci u odbrani utvrđenih gradova u čemu je učestvovalo sve sposobno (muslimansko) stanovništvo. U tvrđavskoj vojni — taktici napada i odbrane — bili su inače vrlo slabi. Fortifikatori nikakvi. Turci nisu ratovali zimi. Milicije su odlazile kući. Nerado su se borili i noću.

Osnovni osmanski zakon da raja ne može nositi oružje bio je još uvek u punoj snazi. Hrišćani su služili kao konjušari i vozari (vojnuci), a regrutovali su se najviše među Bugarima. Martolozzi ili armatoli, čuvari na putevima, koji su ranije radi pljačke upa-

¹²⁶ Nazvane po muslimanskom neidentifikovanom selu Krdžu u Rodopima. Po njima nazvani su i gorštacima (daglijama).

dali preko granice u hrišćanske zemlje, sada se manje pominju. U kritičnim trenucima Turci se služe rajom da bi pokorili svoje buntovnike. Za borbu protiv Pazvan-oglua na poziv beogradskog paše Hadži-Mustafe, Srbi su po knežinama i nahijama dizali svoju narodnu vojsku pod Stankom Arambašićem — neviđen prizor u Osmanskom Carstvu da se raja voljom vlasti tuče u takvim razmerama protiv pravovernih!

Takvom anahronističkom vojskom Turska se nije mogla nositi sa evropskim silama. O tome je svedočio čitav vek poraza. Ne računajući neke izolovane pokušaje, tek je Selim III (1789—1807) pristupio ozbiljnim vojnim reformama. On je 1793. pod nazivom Novi red (Nizami džedid) izdao nekoliko uredaba upravne, privredne, finansijske i vojne prirode. Ove poslednje odnosile su se na feudalnu miliciju (spahije), mornaricu, artiljeriju, a predviđale su postepeno formiranje odreda pešadije evropskog tipa (nizami džedid askeri) od 12.000 ljudi. Za prvi mah formiran je samo pokušni dobrovoljački bataljon čije su jezgro činili prebegli ruski i austrijski vojnici, ali je odziv Turaka bio toliko slab da je predviđeno brojno stanje od 1.600 ljudi postignuto tek 1799. Bila je to tada jedina sultanova trupa naoružana na evropski način i izvežbana od evropskih instruktora. Bolji je uspeh bio finansijski. U vojnoj kasi, ustrojenoj za finansiranje reformi iz posebnih poreza, 1797—1798. prikupljeno je 60.000 kesa (oko 48 miliona franaka), pa je Selim mogao podizati kasarne, arsenale i brodogradilišta pod rukovodstvom stručnjaka iz Velike Britanije, Španije, Švedske. Ali je uporedo otpor protiv reformi bivao sve opasniji. Kada je 1805. uveo regrutovanje, tek kao pokušaj na sasvim ograničenom prostoru, naišao je na aktivan otpor janičara i širih slojeva stanovništva. Kada je maja 1807. naređeno jamacima bosforskih utvrđenja da obuku uniforme nezadovoljstvo se pretvorilo u pobunu. Selim je morao ukinuti nizame. Ipak, buntovni janičari su ga naterali da se odrekne prestola u korist svog sinovca Mustafe IV, a naredne godine ga ubili. Stvar reformi uzeo je u svoje ruke moćni ruščuski paša Mustafa Barjaktar koji je zbacio Mustafu IV i postavio na presto Mahmuda II (1808—1839). Kao veliki vezir Barjaktar je nastavio da stvara regularne trupe sada pod imenom sejmen¹²⁷, ali su ga već novembra 1808. janičari oborili i ubili. Bila je to potpuna pobeda reakcije.

¹²⁷ Po segbanu naziv onog dela sultanove garde koja ga je pratila u lov.

Pitanje reformi odloženo je za punih 18 godina tokom kojih je Turska — kako ćemo niže videti — preživela mnoge sudbonosne događaje. Maja 1826. Mahmud II je pristupio formiranju nove regularne trupe nazvane *eskindži* (lake, brze) koje je nameravao popuniti janičarima. I ovog puta janičari su se pobunili, pošto su osetili da će to značiti kraj njihovim privilegijama, ali je sada Mahmud II bio na oprezi. Uz pomoć građanstva, kome su janičari bili dodijali, i vernih trupa, posebno inžinjeraca i artiljeraca, on ih je uništio 16. juna 1826. U pokolju je poginulo hiljade janičara i njihovih prijatelja. Istog dana Mahmud je ukinuo janičarski korpus i odredio formiranje nove trupe nazvane *Pobedonosna muslimanska vojska*.

Put reformama bio je slobodan, samo je trebalo hitati. U to doba su odnosi s Rusijom bili opasno zategnuti. U kratkom razmaku, od nepune dve godine, stvorena je stajaća vojska. Formacija je predviđala 2 gardijska pešadijska puka (bostandži) od po 3 bataljona po 900 ljudi; 33 linijska pešadijska puka — 3 bataljona po 500 ljudi; u svakom pešadijskom puku po jednu bateriju od 120 ljudi i 10 oruđa; konjički gardijski puk kopljanički (ulana) od 3 eskadrona po 200 konjanika; 3 linijska puka (1 kopljanički i 2 dragunska) — po 6 eskadrona po 150 konjanika; 3 jahačke i 84 pešačkih baterija i 40 vozarskih eskadrona, svega 8.000 ljudi; puk minera i puk bombardira, svega 2.000 ljudi. Artiljeriju su činila oruđa od 3, 6, 8, 12 i 24 funti sa slabim lafetima i slabom đuladi. Sve je to bilo još neizgrađeno, nedovršeno, neuigrano. U svemu je bilo 48.000 ljudi. Pešadija se mučno navikavala na evolucije u stroju i na napad bajonetom, za Turke apsolutna novina. U poslu reorganizacije vojske velika nezgoda je bila što su verske dogme tobože zabranjivale da pravovernim komanduju nevernici. Strani oficiri se nisu smeli postavljati na komandne položaje, a turskih nije bilo. Osim ove stajaće vojske u ratu se moglo skupiti oko 10.000 spahija (konjanika) i 80.000 do 90.000 neregularnih trupa pešaka i konjanika.

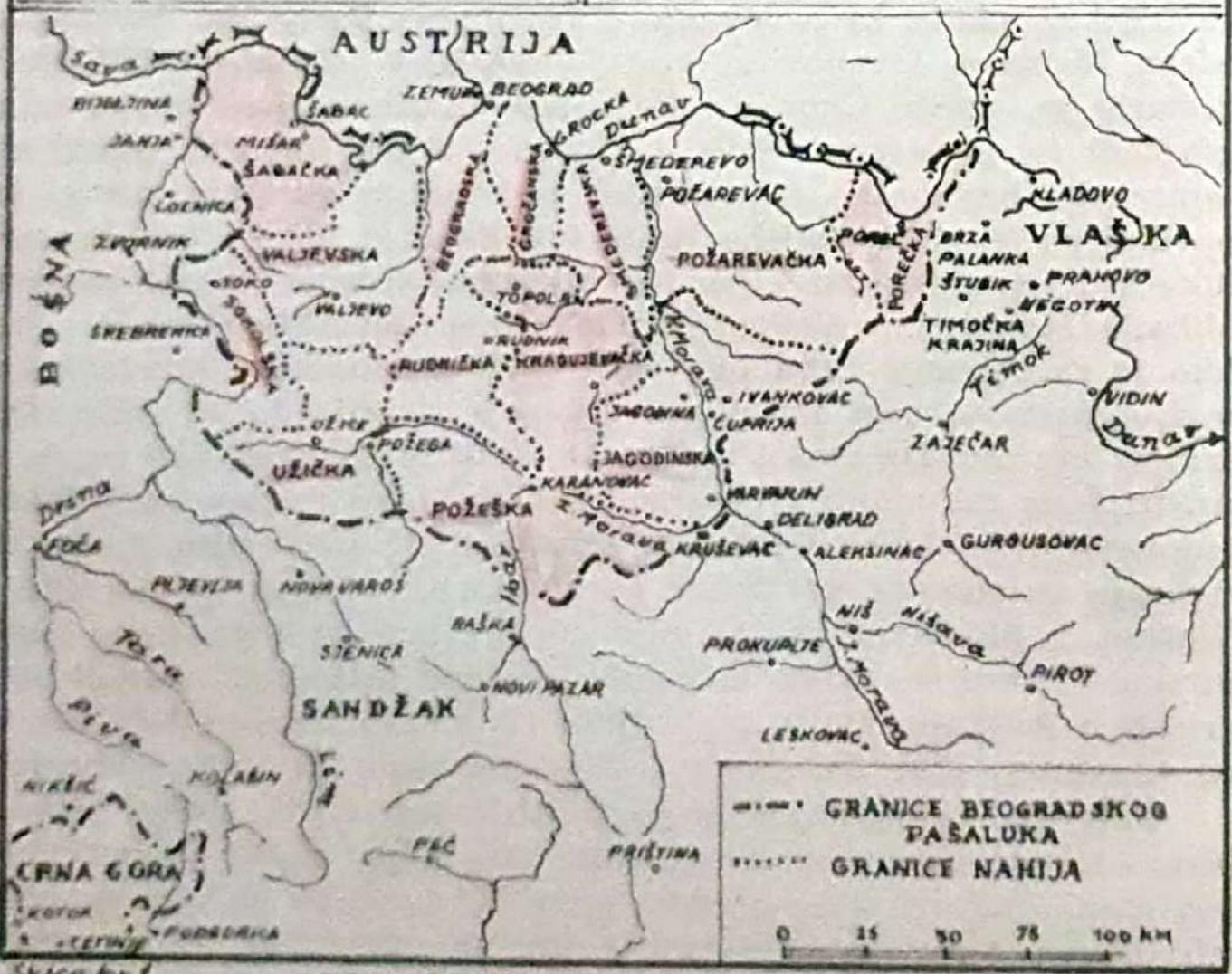
3. SRPSKI USTANCI (1804—1815)

Posle austrijske okupacije Srbije 1718—1739, Turci su ponovo zaveli svoju vlast u nahijama, a Srbi izgrađivali svoju autonomiju po selima i knežinama (srezovima). Spahije su se, doduše, vratile na svoje timare i zijamete, ali se feudalno rastrojstvo ne može

zaustaviti. Nagli razvoj trgovine, koji podriva feudalizam, daje maha poljoprivredi i zanatstvu. Srbija proizvodi u velikoj meri stoku, vunu, drvo i izvozi ih pretežno u Austriju. Selo, isključivo srpsko, sve je jače materijalno i moralno. Nasilja janičara nailaze na jak otpor srpskih seljaka. Srpsko selo je nosilac nacionalne misli. Srpskog građanstva u pašaluku nije ni bilo. Srpski društveni spektar je vrlo jednolik: iznad seljačke amorfne mase, izdiže se većim imanjem, znanjem i svešću, starešinski sloj i poneki trgovac. Tome treba dodati sveštenstvo, vrlo blisko narodu, i hajduke, nosioce oružanog otpora protiv Turaka.

Srbi s obe strane Save i Dunava učestvovali su na strani Austrije u svim ratovima koje je ona vodila protiv Turske poslednjih sto godina. Njihov doprinos bio je vrlo značajan u poslednjem ratu, 1788—1791. Koča Andelković sa svojim odredom od 500 ljudi od februara do juna 1788. očistio je od Turaka Palanku i Batočinu, pa učvrstivši se na Bagrdanskom tesnacu, na drumu Beograd—Niš, vršio je uspešne prepade na turske transporte u sklopu austrijskog plana za izolovanje i osvajanje Beograda. Homoljski odred Marjana Jovanovića, koji je dostigao jačinu do 700 ljudi krstario je između Ćuprije i Požarevca. Kako su Austrijanci odugovlačili sa prelaskom Save i Dunava, srpski odredi, ostavljeni sami sebi bez hrane i municije, pod jakim turskim pritiskom povukli su se na austrijsku teritoriju. Kasnije, srpski narod pašaluka sadejstvuje sa austrijskim frajkorima srpskog ličnog sastava, Mihaila Mihaljevića, Jovana Branovačkog, generala Černela. Utopliko je razočaranje Srba bilo veće sa Rajhenbaškom konvencijom zaključenom na bazi *status quo-a*, što je značilo da se oslobođeni krajevi vraćaju Turcima i njihovoj osveti. Nisu uspeli čak ni da se Austria na mirovnim pregovorima u Svištu zauzme za njihovu autonomiju u okviru Osmanske Imperije. U Beču nisu marili da stvaraju autonomne kneževine na svojim granicama, poput onih u Vlaškoj i Moldaviji. Kada nije moglo biti njihovo neka bude tursko. Pristali su jedino da prime sve one Srbe koji bi hteli emigrirati u Austriju, što je malo ljudi iskoristilo. Svištovskim mirom od 4. avgusta 1791. Turska se jedino obavezala na opštu amnestiju.

Suprotno očekivanju, posle Svištovskog mira, stanje Srba u beogradskom pašaluku se izmenilo na bolje. Porta je zabranila povratak janičara u beogradski pašaluk, svakako, u vezi sa onim odredbama mirovnog ugovora kojim se obavezala da će držati red na granici i kažnjavati one koji ga budu remetili. Janičari su 1717. ubili beogradskog pašu upravo zbog toga što im nije dao

da prelaze granice i pljačkaju po Austriji. Sada je Turskoj, još u ratu s Rusijom, više stalo da održava dobre odnose sa Austrijom. Ova zabrana janičarima bila je, nesumnjivo, u logičnoj vezi i sa projektovanim reformama Selima III kojima su janičari bili najopasniji protivnici. Onemogućiti ih na granici, gde je vlast Porte slabo dosezala, značilo je dvostruko ih oslabiti. Nije slučajnost da je iste godine (1793) izdat hatišerif Srbima i proglašen *nizam džedid*.

Hatišerif je predviđao da Srbi beogradskog pašaluka plaćaju samo *spahijsko*¹²⁸ i *carsko*, isključivao je, dakle, druga davanja kao ona čiftluk-sahabijama i (janičarskim) agama koja su oni nametnuli narodu poslednjih sto godina. Sada je stanje Srba bilo znatno snošljivije, pa nije čudo što su pod Mustafa-pašom tako svesrdno branili sultanovu vlast u pašaluku protiv Pazvan-oglua koji je oko sebe bio okupio izgnane janičare i nezaposlene krdžalije da bi njima napadao okolne pašaluke i Vlašku. Kada se Porta 1799. pomirila sa Pazvan-ogluom dopušteno je i janičarima da se vrate u beogradski pašaluk gde su se nastanili u gradovima. Leti 1801, kada je vojska pašaluka, srpska i turska, bila ponovo angažovana na istočnoj granici, janičari su prepadom zauzeli varoš Beograd, prodrli zatim u grad i krajem godine ubili Mustafu-pašu. Četiri janičarske *dahije* podelile su pašaluk između sebe, a svaki od njih je razdelio svoj deo svojim doglavnicima, *kaba-dahijama* (niže dahije).

Dahijski režim samovolje i nasilja doveo je u pitanje knežinsku (sresku) autonomiju. Vratilo se stanje iz vremena pre austro-turskog rata (1788) u gorem obliku. Ali, sada, Srbi nisu više morali to da trpe. U austro-turskom ratu 1788—1790. i u borbama protiv Pazvan-oglua oni su stekli znatno ratno iskustvo, došli su do oružja i organizacije i — što je značajnije — ojačali su poverenje u sopstvene snage. U dogovoru sa spahijama, kojima su janičari okrnjili prihode, oni su rešili da se dignu na oružje leti 1804. Kada su dahije, saznavši za pripreme, počele da ubijaju srpske pravake (seča knezova), ustank je planuo već u februaru. Pod Karađordjem, izabranim vođom, za nekoliko meseci oni su relativno lako oslobođili gotovo sav pašaluk. Bilo je dovoljno da se zauzmu turski hanovi i nekoliko gradova. Vrlo brzo ustanička vojska je porasla na oko 25.000 organizovanih ljudi.

¹²⁸ U beogradskom pašaluku bilo je oko 900 spahiluka.

Srbi su ustali na dahije, na usurpatore legalne sultanove vlasti, još ne na sultanov autoritet ili integritet Osmanskog Carstva. Ubrzo se borba ipak polarizuje na Srbe i Turke, ma koliko da su u prvo vreme na strani Srba bile i neke spahije. Ustanak se pretvorio u nacionalnooslobodilački pokret. Ideja o srpskoj državi, koja bi se stvorila uz pomoć Rusije i Austrije, bila se već ranije javila među Srbima u Austriji. Ustanici ne idu još tako daleko, oni traže samo autonomiju, ali bosanskom Bećir-paši, koji je po nalogu iz Carigrada došao da ih miri sa dahijama, oni postavljaju zahtev da strana sila jemči za sve ono što bude dogovorenog. Ne veruju dobroj volji Porte niti u njenu sposobnost da zavede red u haotičnom carstvu. Bećir-paša se vratio u Bosnu neobavljen posla. U međuvremenu su Srbi sticajem prilika pobili dahije, njihove glave poslali u Carograd, ali je Beograd još uvek držao sultanov odmetnik, Gušanac Alija, vođa krdžalija, Pazvan-ogluov čovek. Sulejman-paša, novi beogradski vezir, bio je u Beogradu više Gušančev sužanj nego sultanov namesnik. Formalno, borba se nastavljala protiv sultanovih odmetnika.

Zahtevom ustanika da se u odnose Srba i Turaka umeša treća sila, istočno pitanje dobilo je novu komponentu. Dotle se ono u suštini svodilo na borbu velikih evropskih sila oko nasleđa dekadentne Osmanske Imperije. Srpskim ustankom u taj se problem počinju da upliču i balkanski narodi tražeći nacionalnu slobodu. Balkansko pitanje, što je u suštini oslobodilačka borba balkanskih naroda protiv Turaka u koju se mešaju velike evropske sile sa svojim imperijalističkim interesima, postalo je najeksplozivnije pitanje Evrope.

Ustanici se najpre obraćaju Austriji. Spremni su da prime njen protektorat, što ona nije bila voljna da prihvati. Tog trenutka, uoči rata sa Napoleonom, njoj najviše odgovara mir na turskim granicama. Ne želeći da otudi Srbe, koji su se borili uz nju u prošlom ratu, ona se za njih zauzima u Carigradu, čini im i sitne usluge, ali neće da se pozavadi ni sa Turcima. Odbijeni od Austrije, ustanici se obraćaju Rusiji. Srpska deputacija traži autonomiju kao što su je imala Jonska ostrva¹²⁹. Spremajući se na rat

¹²⁹ Prema odluci Bečkog kongresa od 5. novembra 1815. Jonska ostrva (sedam velikih i mnoštvo malih) obrazovala su Ujedinjene Države Jonskih Ostrva pod protektoratom Velike Britanije, koja ih je 4. novembra 1863. ustupila Grčkoj, kuda je njihovo stanovništvo stalno težilo od obnove grčke države.

protiv Napoleona ni Aleksandar I nije htio da prekine mir s Turskom. I on im savetuje da se neposredno obrate Porti.

Nemajući kud, u proleće 1805. Srbi šalju deputaciju u Carigrad tražeći samoupravu pod sultanovim sizerenstvom. Porta je dotle shvatila značaj srpskog ustanka kao primer drugim porobljenim narodima Balkana, pa je rešila da ga uguši silom, što je poverila niškom Hafis-paši.

Dok su čekali odgovor iz Carigrada na svoje zahteve, ustanici su se uzdržali od operacija. Tek kada su videli da se u Karanovcu, Užicu i Sokolu prikupljaju janičari i drugi Turci da bi zajedno sa Hafis-pašom pošli u napad, Srbi su protiv njih krenuli u ofanzivu, oslobodili ostale tri preostale nahije beogradskog pašaluka — požešku, užičku i sokolsku — zaključili primirje sa Gušancem u Beogradu, užičkim, smederevskim i oršovačkim Turcima, pa zatvorili dolinu Velike Morave da zaustave Hafis-pašu koji je, kao imenovani veliki vezir beogradski, sa 15.000 pešaka i konjanika, a bez topova, nastojao da se probije u Beograd. Karađorđe se sa oko 6.000 ljudi i 3 topa postavio kod Jagodine gde je zatvarao glavni pravac levom obalom Morave, a Milenko Stojković, Petar Dobrnjac i druge ustaničke vođe sa 2.000 ljudi — možda i više — i jednim topom su na brdu Ivankovcu kod Čuprije zatvarali put desnom obalom Morave. Tu su ustanici podigli veliki šanac sa preprekom (palisade, brkljače), pred njim dva manja i jedan istaknuti.

Hafis-paša je krenuo desnom obalom Morave smatrajući da će ovuda lakše prodreti. Pošto je uzaludno pokušavao da nagovori ustanike da ga propuste u Beograd, 18. avgusta napao ih je ranom zorom, zauzeo isturen i šanac bez otpora, a dva prednja šanca posle jednog sata ogorčene borbe prsa u prsa, obostrano sa velikim gubicima, ali veliki šanac nije mogao zauzeti ni do večeri. Čim je saznao za napad na Ivankovac, Karađorđe je prešao Moravu i stigao na bojište po padu mraka. Nije sasvim jasno da li su Turci sutradan odbačeni srpskim protivnapadom ili je Hafis-paša odstupio još u toku noći čim je čuo za dolazak Karađordža ili se, najzad, prosti povukao u Paraćin na prenoćište. U svakom slučaju, Karađorđe je pošao za njim i utvrdio se na visovima nad gradom. Pošto nije uspeo da odbaci Srbe napadom, Hafis-paša se povukao u Niš. Ne želeći da zaoštravaju odnose sa Portom, Srbi nisu prelazili granicu pašaluka. Do kraja te godine nisu preduzimali veće akcije osim napada na Smederevo čiji su se Turci bili dogovarali sa Hafis-pašom. Grad im se predao 6. novembra.

Boj na Ivankovcu je početak otvorene borbe protiv sultana. Srpska delegacija vratila se iz Carigrada neobavljen posla. Skupština ustaničkih starešina u Smederevu odlučila je 30. novembra da obustavi plaćanje danka Porti zbog ratnog stanja, što bi se moglo protumačiti kao prekid sa Carigradom da nije sastavila nove predstavke sultanu. Uspeh nad njegovim trupama izvanredno je ohrabrio ustanike, ali se njihovo vodstvo nije podalo iluzijama da se sami mogu nositi sa turskim carstvom. Uporedo dok organizuju, jačaju i disciplinuju vojsku za nove borbe — Smederevska skupština donela je o tome karakteristične odluke — oni razvijaju veliku diplomatsku aktivnost ne bi li našli zaštitu u Austriji i Rusiji.

U Beču i Petrogradu sada su još manje bili voljni da se zbog srpskih ustanika zavade sa Turskom. Posle austričkog poraza, Austrija je zaključila s Napoleonom vrlo nepovoljan mir u Bratislavi, s kojim se nije pomirila, a Rusija se s Francuskom još nalazila u ratu. One ponovo upućuju Srbe na neposredan sporazum sa Portom, tamo ih diplomatski i podržavaju, ali su Turci nepomirljivi. Oni hoće da osvete poraz na Ivankovcu. Njihovu nepopustljivost podstiče Napoleon koji je sada, posedom Dalmacije, postao neposredan turski sused. On se boji da Rusi uz pomoć Srba ne zagospodare Balkonom. Srpsko pitanje postalo je značajan element evropske politike.

Uvidevši da se pobunjeni Srbi ne mogu nagovoriti na lojalnost niti lako savladati, Porta se već krajem 1805. odlučila na veliku ofanzivu, objavila je ustanicima rat sultanovim fermanom i odredila glavnog komandanta, rumelijskog valiju, Ibrahim-pašu. Samo, u rastočenom carstvu su pripreme vrlo dugo trajale. Dotle su ustanici preduzeli ofanzivu na sve strane radi širenja oslobođene teritorije, podizanja naroda na ustanak i zauzimanja povoljnijih položaja za odbranu. Na istoku Milenko Stojković, zauzevši Poreč, noću 25/26. januara 1806, nastavio je za Negotin i izbio na Timok što je izazvalo narodne pokrete u vidinskom kraju. Petar Dobrnjac je zauzeo Ražanj, koji su Turci napustili, Paraćin i Aleksinac; a Mladen Milovanović i Stanoje Glavaš su savladali Kruševac. Na zapadnom frontu, pošto nisu uspeli da zauzmu Šabac, ustanici su se ograničili na odbranu. Na jugozapadu su Milan Obrenović i Radić Petrović nastojali da kroz Novopazarski sandžak i jugoistočnu Bosnu prodru do Crne Gore i Hercegovine u isto vreme dok su se Stari vlah, Drobnjaci i Morača dizali na oružje. Srpsku ofanzivu su Turci zaustavili protivnapadima što je dovelo do izvesne rav-

noteže. U aprilu ustanici su raspologali sa oko 33.000 ljudi, od čega 3.000 konjanika.

Turska ofanziva, zamišljena koncentrično sa više strana, svela se svega na dva pravca, dolinom Morave i pravcem Šabac — Beograd. Pazvan-oglu vidinski se nije odazvao. Sa te strane izvršili su diverziju oni Turci koji su ranije isterani iz Smederevske Palanke i gradova istočne Srbije. Njih oko 4.000 — možda i manje — prikupili su se kod Požarevca da krenu prema Smederevu ne bili — prema Ibrahimovom planu — privukli srpske snage s juga. U tome nisu uspeli jer im je Milenko Stojković krenuo u susret i 6. jula 1806. potpuno porazio u dolini Porečke reke. Kada je čuo za taj turski poraz, Sašit-paša, koji je tada komandovao na jugu, uzalud je pokušavao da odseče Milenka Stojkovića od srpske glavnine, a zatim je pretrpeo neuspeh i njegov napad na Deligrad, veliko utvrđenje koje su Srbi bili u međuvremenu podigli između Ražnja i Aleksinca. Ovim teškim borbama, punim gubitaka sa obe strane, Srbi su na jugu znatno popravili svoju situaciju.

Dotle se na zapadnom frontu situacija znatno pogoršala. Uspeh na istoku i jugoistoku i Gušančevo pasivno držanje u Beogradu, omogućili su Karađorđu da privuče rezerve na šabački pravac.

Za doček Sulejman-paše Skopljaka, koji je krenuo na Srbiju iz Bosne, Karađorđe je podigao kvadratni šanac na brdu kod sela Mišara, na putu Šabac — Beograd. Utvrđenje je dominiralo terenom, a pred sobom je imalo veliki brisan prostor. Šanac je podešen za dva reda strelaca na banketu a dva iza njih, a na uglovima su uređena topovska mesta. Rezerva je stala u sredinu. Šanac je poselo oko 7.000 pešaka i 4 oruđa pod Karađorđevom neposrednom komandom. No, on se nije zadovoljio pasivnom odbranom. Van šanca, u šumi na 2 do 3 kilometra od njega postavio je 1.500 do 2.000 konjanika, pod komandom Luke Lazarevića i prote Mateje Nenadovića. Srbi su 13. avgusta dočekali Sulejman-pašin napad najpre topovskom a zatim vrlo efikasnom puščanom vatrom i naneli Turcima velike gubitke. Iznenadeni i pokolebani za trenutak, Turci su nastavili da navaljuju na šanac. U pogodnom trenutku, pop Luka Lazarević je sa svojom konjicom krenuo u napad na desni bok Turaka, a Mateja Nenadović je udario u njihovu pozadinu, a kada je situacija sasvim sazrela Karađorđe je sa pešadijom izvršio ispad iz šanca. Napadnuti sa tri strane Turci su se povukli. Karađorđe se sa pešadijom vratio u šanac. Kada je sredio svoje snage Sulejman-paša je preuzeo nov napad, razbio srpsku konjicu svojom konjicom, ali je Karađorđe protivnapadom

još jednom odbacio Turke od utvrđenja. Posle trećeg neuspelog napada Sulejman-paša se povukao na Šabac, a odavde preko Drine u Bosnu.

Pobeda na Mišaru, dovršena energičnim gonjenjem, izbacila je bosansku vojsku iz borbe za duže vreme. Karađorđe se sada mogao sasrediti na Deligrad, gde je posle julskih borbi nastupilo zatišje. Da bi zauzeli srpska utvrđenja pre njegovog dolaska, Turci su 30. avgusta ponovo krenuli u napad. U dvodnevnoj borbi Srbi pod Mladenom Milovanovićem odbacili su ih uz velike gubitke. Ovim, situacija na jugoistoku nije rešena. Nailazio je sa rezervama glavni turski komandant, Ibrahim-paša, da se sjedini sa snagama Sašit-paše čime bi se Turci pojačali na 45.000 ljudi. On je nameravao da preko Loma i Čiprovca prodre u izvorni deo Timoka kako bi daljim nadiranjem u severozapadnom pravcu odsekao Milenka Stojkovića od Morave i Smedereva, a ustaničke snage kod Aleksinca od Beograda. Karađorđe mu je pošao u susret sa Mladenom Milovanovićem i Milenkom Stojkovićem. U boju kod Čiprovca, 8. septembra, odbacio je Turke ka Lomu posle čega je došlo do oročenog primirja koje je prekinuo upad Stanoja Glavaša na Kosovo. Oslobodivši se pritiska na granicama, Srbi su 12. decembra prodrli u beogradsku varoš. Pod njihovim pritiskom Gušanac je 29. decembra napustio grad sa svojim krdžalijama, a Sulejman-paša ga je predao 7. januara 1807. Turci su napustili Šabac 7. februara takođe pod srpskim pritiskom.

Kada je Napoleon nagovorio Turke da zarate s Rusijom, Porta je bila voljna da pravi koncesije Srbima, čiju je snagu osetila — u tome smislu je savetuju Austrijanci i Francuzi da Rusi ne bi proširili svoj uticaj na Srbiju — ali Srbi se odazvaše pozivu Rusije na zajedničku borbu protiv Turaka. Sada su konačno odbacili sultanovo sizerenstvo i 31. marta 1807. proglašili nezavisnost Srbije. U Rusiji su dobili moćnog zaštitnika, ali ujedno i njene moćne protivnike. Bio je to vrlo neravnopravan savez po snazi i uticaju. Vaskrsna Srbija postala je elemenat u ruskim političkim i strategijskim kombinacijama i to u marginalnoj oblasti, ali je Rusija bila i jedina velika sila čiji su je interesi upućivali da pomogne pokret Srba. U to vreme Srbi su imali oko 50.000 boraca, mada nepotpuno naoružanih, i oko 40 topova. Bili su vrlo korisni saveznici za operacije na Balkanu.

Dogadjaji na srpskom ratištu sada su uveliko zavisili od rusko-turskih operacija na donjem Dunavu i, uopšte, od rusko-turskih odnosa. U Rusia se javlja ideja da preko Srbije dođu u neposrednu

strategijsku vezu sa Bokom Kotorskom, gde su zajedno sa Crnogorcima vodili borbe protiv Francuza¹³⁰. No, za prvi mah njihovi ciljevi su znatno skromniji. U jesen 1806. Rusi su pod Miheljsonom sa Dnjestra kroz Besarabiju ušli u Moldaviju i Vlašku bez otpora. Turci su držali liniju Dunava svega sa 30.000 ljudi zbog bune janičara. Bender u Besarabiji su Rusi cernirali. Rat su Rusi i Britanci formalno objavili Porti tek početkom 1807, ali do mira u Tilzitu, u letu iste godine, na Dunavu nije bilo značajnijih operacija. U proleće 1807. Srbi su preduzeli nekoliko ofanzivnih akcija, šireći ustanak u sve tri strane. Težište im je bilo u Krajini da bi došli u neposrednu vezu s Rusima u Vlaškoj. Sredinom jula ruski odred pod generalom Isajevim prešao je na desnu obalu Dunava pa su zajednički, Rusi i Srbi, 19. jula tukli Turke kod Štubika i ovladali Krajinom.

Posle mira u Tilzitu, posredstvom Francuza 24. avgusta 1807. dođe u Sloboziji (Vlaška) do primirja između Rusa i Turaka. Njima Srbi nisu formalno obuhvaćeni, ali su Turci stvarno obustavili operacije i protiv njih za sve vreme rusko-turskih pregovora, sve do proleća 1809. Iskoristili su to vreme da se sa Srbima neposredno sporazumeju, iznosili su vrlo primamljive predloge, ali Srbi nisu pristali ni na kakav sporazum bez garantije Rusije i Francuske, uopšte bez saglasnosti Rusa. Turcima oni ne veruju utoliko više, što se ni Turci sami nisu smatrali obaveznim rečju datom svojoj raji. U savezu sa Rusima, srodnim jezikom i verom, Srbi očekuju da će ostvariti rešenje svog nacionalnog pitanja — nezavisnost od Turaka. U tome smislu izjašnjavao se i Miheljson, komandant ruske Moldavske armije. Među Srbima se javlja i ideja o obnovi srpskog carstva, oslobođenjem Bosne i Hercegovine i drugih krajeva pod turskom vlašću. Oni precenjuju mogućnosti svog saveznika, ne sagledavaju dovoljno političku konstelaciju u Evropi, gde je pobednički Napoleon zapretio russkim vitalnim interesima. Od Rusije primaju i neposrednu pomoć, samo ne onoliko koliko su očekivali. Ruski predstavnici pomažu Srbima i pri uređenju države nastojeći da je organski tesno naslone na Rusiju što ne odobrava ni ruski car, želeći da ima slobodnije ruke na Balkanu, a ni Karađorđe koji nije bio sklon da interesu Srbije stavi na jednu jedinu kartu. Među ustaničkim starešinama dolazi do razdora, stvara se rusofilska stranka koja nastoji da pomoći Rusa ograniči Karađorđevu absolutnu vlast.

¹³⁰ *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, str. 502—503.

U Erfurtu¹³¹, oktobra 1808, Napoleon je manje darežljiv u odnosu na Tursku no što je bio u Tilzitu. Pristao je da Rusija dobije kneževine Vlašku i Moldaviju koje je već bila zauzela, a inače je dogovorenod da se sačuva integritet Osmanske Imperije. Napoleon nikako nije dao Rusima da pređu na desnu obalu Dunava. Rusi su pokušali da se sporazumeju s Portom na bazi Erfurtskog sporazuma, s tim da Srbi dobiju autonomiju pod ruskom zaštitom, što ona odbija ohrabrena mirom koji je januara 1809. postigla sa Velikom Britanijom.

Kada su marta 1809. obnovljena rusko-turska neprijateljstva, Srbi su preduzeli široko zasnovanu ofanzivu u pravcu Niša, glavnog turskom uporištu prema Srbiji, u Sandžaku da bi došli u vezu sa Crnogorcima, preko Drine u Bosnu i u Krajini radi sadejstva sa Rusima. Rasparčali su svoje snage i krenuli u lepezastu ofanzivu, valjda u uverenju da će u isto vreme krenuti i Rusi. Ali Rusi nisu bili spremni. U proleće oni su, sada pod komandom Prozorovskog, tek krenuli glavnim snagama iz Moldavije na Dunav i u toku tog pokreta je prethodnica pod Miloradovićem tukla Turke kod Đurđeva i cernirala tu tvrđavu. Rusija je u aprilu kao saveznik Napoleonov stupila u rat protiv Austrije. Ma koliko da je to bilo samo formalno, morala je ipak voditi računa i o tom sukobu. Tek početkom avgusta je ruska Dunavska armija, na čijem je čelu sada Bagration zamenio umrlog Prozorovskog, krenula preko Dunava u Dobrudžu.

Srpske operacije godine 1809. razvijale su se u početku vrlo uspešno. Glavne snage pod Milojem Petrovićem stigle su pod Niš. Karađorđe je prodro u Sandžak, zauzeo Sjenicu, Novu Varoš i Novi Pazar gde su se Turci povukli u grad. U Bosni su Luka Lazarević i Sima Marković opseli Janju, Bjeljinu i Srebrenicu. Na istoku je Milenko Stojković zauzeo Brzu Palanku i opseo Kladovo, gde mu se pridružio slab ruski odred generala Isajeva.

U međuvremenu, videvši da su Rusi neaktivni, Turci su prebacili jake snage protiv Srba, krenuli u protivofanzivu iz Niša, Vidina i Bosne, i zauzeli Deligrad, Čupriju i Požarevac. Tada se među ustanicima javilo veliko ogorčenje protiv Rusa. U toj teškoj situaciji, kada je zapretila katastrofa, Karađorđe se obraća austrijskom caru Francu i Napoleonu nudeći im — tajno svakom napose — protektorat nad Srbijom. Bilo je to uzaludno jer su obojica smatrala svojim interesom da sačuvaju celokupnost Turske.

¹³¹ Isto, str. 555.

Ruska Dunavska armija je postigla znatne uspehe u Dobrudži. Zauzela je tvrđave Isakšu, Tuldžu, Mačin, Hirsov i Ismail. Silistru je opsela i u novembru odbila i jedan pokušaj deblokade, ali zbog nadošlog Dunava i odmaklog godišnjeg doba digla je opsadu i povukla se na levu obalu. Pod ruskim pritiskom Turci su prekinuli ofanzivu u Srbiji i povukli se iz zemlje.

Iduće, 1810. godine, Rusi su pod generalom Kamenskim vrlo aktivni na donjem Dunavu. Zauzeli su Brailu, prešli Dunav kod Hirsove, Tutrakana i Ostrove (niže Vidina) i zauzeli Silistru, tukli Turke 2. avgusta kod Česmele, na pravcu Silistra — Šumla, 7. avgusta kod Batine, uzvodno od Ruščuka, zauzeli Ruščuk i Đurđevo posle duge i krvave opsade, pa se u novembru ponovo povukli u Vlašku, sačuvavši na desnoj obali samo Ruščuk kao mostobran. I u Srbiji su operacije bile uspešne. Rusi su uputili u Krajinu odred od 4.500 ljudi i 6 topova pod generalom Cukatom radi održavanja veza sa Srbima i zajedno s njima, sa odredom Petra Dobrnjca, zauzeli Kladovo i Prahovo. Dotle su Turci na Drini zauzeli Loznicu, a na jugu čitavu kruševačku nahiju. Na molbu Karađorđa, Cukato mu je poslao u pomoć odred generala Orurka (1.800 pešaka, 300 konjanika i 10 topova), pa su zajedno na Varvarinskem polju u dva maha odbili Turke, 6. i 8. septembra, posle čega su se Turci povukli zbog nepovoljnog razvoja situacije na donjem Dunavu. Orurk je zatim sa Hajduk-Veljkom zauzeo Gurgusovac (Knjaževac), a Karađorđe je 6. oktobra odbacio Turke preko Drine.

Naslon ustanika na Rusiju otudio im je Austriju. Ona je po dozrivo pratila širenje ruskog uticaja u Srbiji koju je smatrala svojom interesnom sferom. Intervenisala je i u Carigradu da koncesijama odvoji Srbe od Rusa. Austrijski vojni krugovi, čiji je glavni predstavnik bio nadvojvoda Karlo, tražili su da se zauzme Beograd, čemu se ni Napoleon nije protivio, ali se odustalo od toga čim je Porta dala na znanje da će to smatrati povodom za rat. Austriju je zabrinjavala i bojazan da se ustanak u pašaluku ne pretvori u opšti nacionalni pokret Srba koji bi zapretio i njenim krajevima. Ticanova buna u Sremu, krajem marta 1807. i pokret među Srbima u Banatu za ujedinjenje sa Srbijom juna 1808. govorili su u tome smislu. U prilog takvog strahovanja isle su i neke neoprezne izjave srpskih prvaka koji su pominjali i mogućnost upada u Austriju.

Srpski i ruski interesi bili su najbliži. Idu paralelno dug komad puta. Počinju se razilaziti tek u perspektivi rešavajućeg suda Ruse sa Napoleonovim carstvom. Februara 1811. car Alek-

sandar nastoji da privuče Austriju nudeći joj Vlašku, Moldaviju i Srbiju, ali Meternih nije mario da se u isto vreme nađe u ratu sa Napoleonom i Turskom.

U očekivanju Napoleonove najezde, Rusi su 1811. u defanzivi. Kutuzov, koji je zamenio umrlog Kamenskog, odbija napad Ahmed-paše 4. jula kod Rozgrada, pa se zatim povlači na levu obalu Dunava, napustivši Ruščuk. Turci prelaze na levu obalu više Đurđeva, ali tu budu blokirani a zatim ih Rusi smelim prepadom desnom obalom odseku od pozadine. Opkoljeni Turci zatražili su primirje koje je potpisano 11. oktobra pod uslovom da se povedu pregovori za mir. Bio je to sjajan uspeh Kutuzova koji će ruska diplomacija izvanredno iskoristiti.

U Srbiji nije bilo operacija od značaja. Na molbu Srba, u februaru 1811. Rusi su uputili jedan puk od 2 bataljona i 4 topa da garnizonira u Beogradu i Šapcu. U međuvremenu Turci su u dva maha ponudili Srbima posebne pregovore za mir, što je Karađorđe odbio. On je mir Srbije vezao za mir Turske s Rusijom.

Rusko-turski pregovori odužili su se preko mere. U februaru 1812. obnovljena su čak i neprijateljstva u manjim razmerama. U maju Kutuzova je smenio admirал Čičagov, čovek velikog carovog poverenja koji je od njega dobio zadatak da zaključi mir što pre, da bi zatim sa svojom armijom mogao prodreti kroz Srbiju u Dalmaciju gde bi se uputila jedna ruska eskadra, ali se oduštalo od tog maglovitog plana kada su uočene teškoće takve ogromne i dangubne diverzije. Čičagova armija biće korisnija na ruskom ratištu.

Mir je zaključen 28. maja 1812. u Bukureštu. Bio je relativno povoljan za Tursku. Doduše, ustupila je Rusiji Besarabiju (zemlja između Dnjestra i Pruta), ali joj nije dala Vlašku ni Moldaviju koje su i dalje bile obavezne da Porti plaćaju danak. U Srbiji Turci su stekli pravo da posednu one tvrđave koje su postojale pre ustanika, a obavezali se da će Srbima dati autonomiju i prepustiti im unutrašnju upravu i s njima se dogovoriti o pitanju plaćanja poreza, što je bilo vrlo neodređeno. Car Aleksandar je ratifikovao ugovor 23. juna u Vilnu, onog istog dana kada je Napoleon otpočeo da prelazi Njemen. Sultan Mahmud, nezadovoljan odredbama ugovora, smenio je svog velikog vezira. Čičagov je dobio nalog da se sa Dunavskom armijom priključi 3. armiji.¹³² Bukureški ugovor i odlazak ruske Dunavske armije ostavili su Srbe same licem u

¹³² Isto, str. 652—654.

lice sa svom osmanskom silom. U duhu mirovnog ugovora Srbija šalju Turcima komisiju da uredi međusobne odnose, ali Porta odugovlači sve dok nije spremila nov udar.

Ni unutrašnja situacija Srbije uoči novog obračuna sa Turskom nije bila povoljna. Sukobi između starešina u svim krajevima Srbije uzrok su i posledica slabe centralne vlasti, a ugnjetavani narod je bio nezadovoljan upravom. To je moralo slabiti odbrambenu moć zemlje.

Mišljenje Karađorđevo bilo je da se istočni front skrati, upravo da se prenese sa Timoka na planinski lanac koji od Poreča vodi na Deligrad, što bi olakšalo operacije po unutrašnjim pravcima kao 1806, ali svoj odbrambeni plan nije uspeo da nametne potčinjenim starešinama. U odlučnom trenutku, pred napad Turaka, on se razboleo. Tako je Hajduk-Veljko branio Krajinu, Mladen Milovanović je bio na Deligradu, Sima Marković na Drini, a Karađorđe sa rezervom u Jagodini. Turci su napali sa istoka, juga i zapada početkom jula. Karađorđe je najviše strahovao za zapadni front, pa je tamo lično krenuo s poslednjom svojom rezervom. Ipak, kraj Karađorđeve Srbije je počeo na istoku početkom avgusta, slomom fronta na Timoku. To je omogućilo Turcima da zaobiđu Deligrad i da izbjiju na Dunav, gde su se spojili sa trupama koje su nadirale sa istoka. Deligrad nije ozbiljno pritisnut. Dotle se moral u srpskim redovima znatno poljuljao. Bilo je i deserterstva. Uzalud je Karađorđe nastojao da učvrsti front, čas na Moravi (prema istoku), čas na Drini. Kada su Turci prešli Moravu, on je (21. septembra) pobegao u Austriju, a za njim mnogi narodni pravaci. Vojska se rasula. Pred svirepom turskom osvetom narod se sklanjaо u zbegove, deo je prelazio i Savu.

Bukureški ugovor bio je težak udarac za Srbe, ali i koristan po tome što se Porta obavezala međunarodnim ugovorom da će Srbiji priznati samoupravu. Rusija je prečutno priznata kao protektor ne samo Vlaške i Moldavije nego i Srbije. To će uskoro dati i praktične rezultate. Za sada, na Bečkom kongresu Srbija nisu mogli postići ništa, uprkos zauzimanju Mateje Nenadovića koji se tamo nalazio. I pokušaj cara Aleksandra da se proglaši zaštitnikom hrišćana u Turskoj naišao je na nesavladiv otpor Austrije i Velike Britanije koje su uporno nastojale da Turska sačuva svoj integritet.

Uticaj Rusije se ipak osetio. Posle pobeđe saveznika nad Napoleonom kod Lajpciga (16—19. oktobra 1813), kada je ruski prestiž još više porastao, Porta je postala popustljivija prema Srbima pa je požurila da ih krajem oktobra amnestira za učešće u ustanku,

na šta se narod počeo da vraća svojim kućama iz zbegova i Austrije.

U novembru 1813. za beogradskog vezira postavljen je Sulejman-paša Skopljak, nepomičljiv srbomrzac, koji je počeo da uvodi nove dažbine, nepodnošljive za Srbe. Bojeći se ponovnog ustanka Skopljak je naredio da se pokupi oružje od naroda i pogube mnogi ugledni Srbi kao dahije u svoje vreme. Srbi su se opet počeli odmetati u šumu. Izložen zulumu Turaka, narod požeške, dela kragujevačke i jagodinske nahije se leti 1814. diže ponovo na oružje pod Hadži-Prodanom Gligorijevićem. Improvizovana u nevreme, Hadži-Prodanova buna je lako ugušena uz učešće samih Srba pod vođstvom Miloša Obrenovića, obor-kneza rudničke nahije, čiju su vlast Turci bili proširili sredinom 1814. na kragujevačku i čačansku nahiju. Ipak je Sulejman-paša paoštrio teror nad Srbima bez obzira na pomoć koju su mu dali u kritičnom času. Ubio je još neke srpske starešine, među kojima i Stanoja Glavaša.

Uvidevši da saradnja sa Turcima ne vodi ničemu, srpske starešine su odlučile da ponovo dignu narod na ustanak. Miloš se složio s ovom odlukom pod uslovom da se borba vodi protiv Skopljaka a ne protiv sultana. Ustanak je otpočeo spontano u valjevskoj i rudničkoj nahiji. Na sastanku starešina u Takovu, 13. aprila 1813, za vođu ovog drugog srpskog ustanka, kako je nazvan, izabran je Miloš Obrenović. Ustanici su blokirali Čačak, Kragujevac, Karanovac (Kraljevo), Jagodinu (Svetozarevo), Valjevo, Palež (Obrenovac) i Užice. Skopljak je pod Čaja-pašom uputio oko 5.000 ljudi u Čačak kuda se ovaj probio 6. maja kroz blokadu ustanika, a slabije snage u Palež da preseku vezu ustanika s Austrijom. Turški garnizon Karanovca pojačan je sa 1.500 ljudi iz Novog Pazara. Srbi koji su cernirali Čačak povukli su se na brdo Ljubić, 4 km severoistočno od Čačka, gde je stigao i Miloš Obrenović. Skupilo se svega oko 1.500 ustanika, od kojih 200 konjanika. Miloš je izgradio šančeve gde je 7. maja plotunskom vatrom odbio Čaja-pašin napad.

Uspeh na Ljubiću ulio je Srbima samopouzdanje i podigao ih masovno na oružje. Miloš Obrenović je oslobođio Palež 20. maja, što je mnogim starešinama iz prvog ustanka omogućilo da se vrate u zemlju. Pod pritiskom ustanika Turci su krajem maja napustili Valjevo. Miloš se vratio pod Čačak gde su ga Turci napali 7. juna i razbili, ali zbog Čaja-pašine pogibije nisu iskoristili uspeh pa su se usled nedostatka hrane 10. juna povukli ka Sjenici.

Ustanak se rasplamsao i na desnoj obali Velike Morave, ali je počeo i da jenjava kada su se Turci iz Vidina probili do Požarevca. Miloš je tada intervenisao sa 12.000 ljudi i prinudio Turke u Požarevcu na kapitulaciju 7. jula. U međuvremenu drugi ustanički odredi zauzeli su Smederevo i Poreč. Iz Požarevca Miloš je krenuo na Karanovac koji mu se predao 13. jula.

Porta je poslala na Srbe bosanskog vezira Huršid-pašu i rumelijskog begler-bega Marašli Ali-pašu. Kuršid-pašinu prethodnicu tukao je Miloš 26. jula na Dublju. Time su operacije bile uglavnom završene. Porta je odustala od primene krajnjih mera pod pritiskom Rusije koja je energično zahtevala sprovođenje u delo odredaba Bukureškog ugovora iz 1812, dok je Miloš naglašavao da se Srbi ne bore protiv sultana već samo protiv Sulejmana-paše Skopljaka. Sa Marašli Ali-pašom, koji je postavljen za beogradskog vezira, Miloš se usmeno sporazumeo o samoupravi Srbije: Srbi će sami prikupljati porez na sultana, srpski kneževi sudiće Srbima zajedno sa nahijskim muslimima, spahijama će davati strogo po beratu, u Beogradu će se obrazovati Narodna kancelarija kao najviši administrativni i sudski organ Srba. Miloš je priznat za srpskog vrhovnog kneza. Porta će se dugo ustezati da taj dogovor pismeno potvrди. Praktično, Srbija je ipak stekla začetak autonomije koja će se postepeno razviti u potpunu nezavisnost.

4. GRČKI USTANAK (1821—1829)

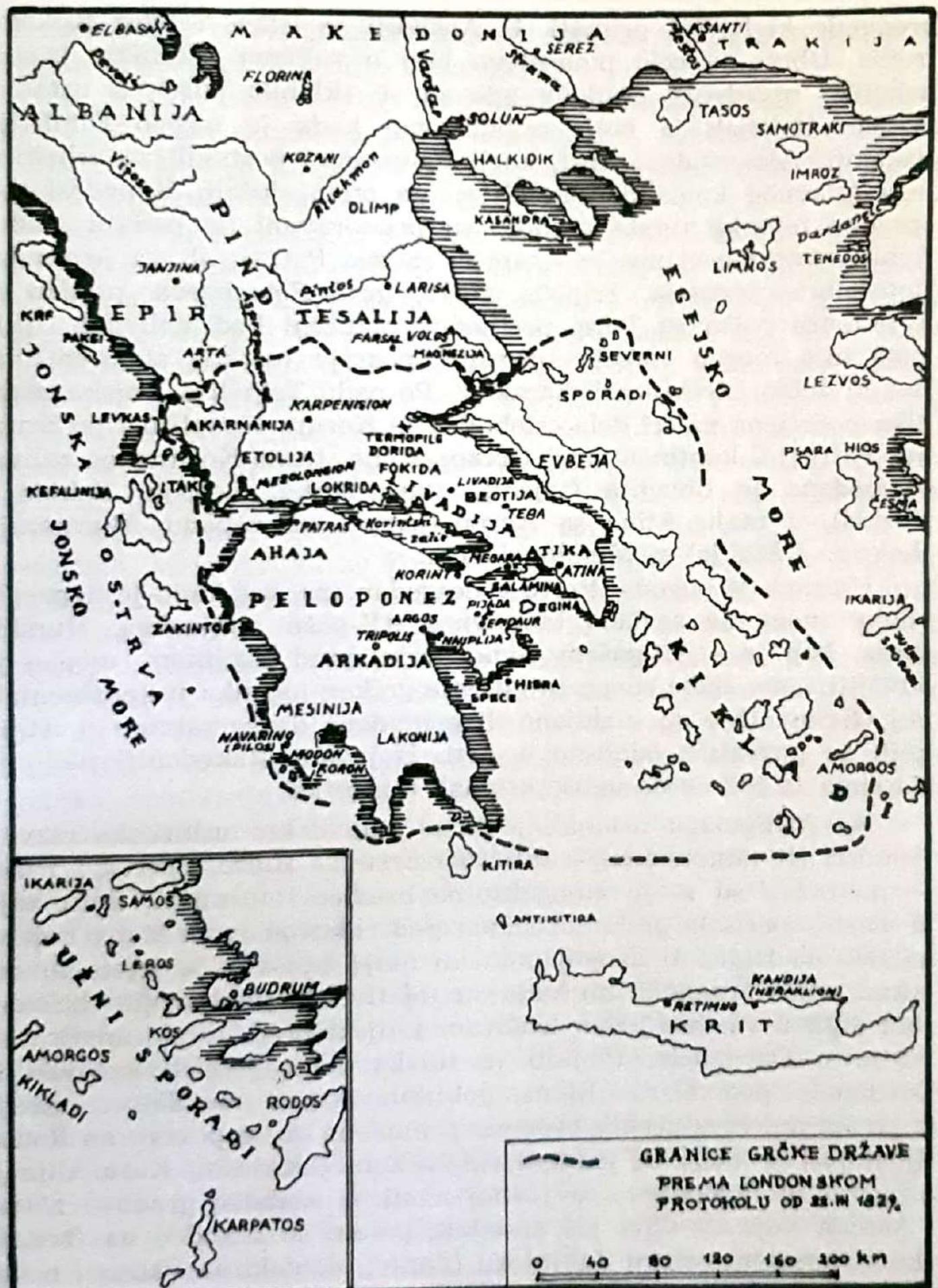
Francuska revolucija dala je novog maha i nacionalnom pokretu Grka. Niču tajna društva (heterije) koja bude narodnu svest. Glavni nosilac nacionalne ideje je Konstantin Rigas (Riga od Fere), pesnik „grčke marseljeze“. U Beču on organizuje tajni savez protiv Turske (1796) i obraća se za pomoć istaknutim francuskim revolucionarnim generalima Bernadotu i Bonaparteu. Austrijske vlasti ga hapse u Trstu i predaju ga Turcima koji ga 1798. svirepo pogubljuju u Beogradu. Ali ideju ne mogu ubiti. Srpski ustanak deluje kao primer. U Atini se 1814. obrazuje Heterija muzofila, društvo prijatelja umetnosti koje će na poslu nacionalnog prosvećivanja okupiti desetine hiljada članova u Turskoj i Evropi. Njegovog se predsedništva prima Kapodistrija, Grk sa Krfa, ministar ruskog cara Aleksandra i ruski predstavnik na

Bečkom kongresu. Iste godine u Odesi se među tamošnjim mnogobrojnim Grcima stvara *Heterija prijatelja naroda*, društvo političkog karaktera koje će svojom velikom publicističkom delatnosti gotovo otvoreno pripremati ustanak grčkog naroda. Na njeno čelo se stavlja knez Aleksandar Ipsilanti, Grk fanariot, ruski general i ađutant cara Aleksandra I, sin hospodara (kneza) Vlaške i Moldavije koga su Turci ubili 1805. Mnogobrojni emisari odeske heterije deluju i u Grčkoj.

Grčka revolucija će otpočeti u Rumuniji. Januara 1821. boljar Teodor Vladimiresko podiže bunu na desnoj obali Olta protiv vladavine kneževa fanariota. Iskoristivši ove nemire, Aleksandar Ipsilanti je 7. marta sa četom Grka i nešto najamnika (Arnauta) prešao rusko-moldavsku granicu i upao u Jaši, odakle je pozvao Grke da zbace turski jaram obećavši im podršku Rusije. Poziv na ustanak predvođen Grkom fanariotom nije mogao odjeknuti među rumunskim boljarima i seljacima Vlaške i Moldavije koje su upravo (grčki) kneževi fanarioti nemilosrdno eksploratisali za račun Porte i svoj lični — protiv čega se Teodor Vladimiresko bio i pobunio. U Jašiju je Ipsilantijeva vojska narasla na 5.000 ljudi pridolaskom Grka, Srba i Bugara iz Besarabije. U Bukureštu mu je prišao i Vladimiresko. Ali, kada je iz Ljubljane, sa kongresa Svetе alijanse, stigla vest da ruski car osuđuje ustanak sve je krenulo nizbrdo. Dotle su Turci prešli na levu obalu Dunava iz Braile i Silistre. Posle junačke borbe kod Dragašanija ustanici su tučeni. Ipsilanti je prebegao u Austriju, gde je zatvoren, a napuštena vojska se raspala. Kantakuzin, koji je branio Jaši, potisnut je u Besarabiju. Poslednji oružani otpor dali su ustanici 25. septembra u manastiru Seku na granici Bukovine.

Ipsilantijev upad u dunavske kneževine i njegov poziv Grcima na pobunu razjario je sultana Mahmuda II. Dao je pogubiti mnoge istaknute Grke a fanatizovana rulja, pozvana da se lati oružja u odbranu vere, oborila se na hrišćane, ubijajući, pljačkajući, silujući. Na sam dan Uskrsa, 10. aprila, vaseljenski patrijarh je obešen o kapiju katedrale. Iz prestonice pokolj se preneo i u unutrašnjost. U Jedrenu je ubijen tamošnji patrijarh sa tri episkopa, u Nišu arhiepiskop. Hrišćani su praktično bili stavljeni van zakona.

Kada je Ipsilantijev poziv krajem marta stigao u Grčku, ustali su na oružje Majnoti na jugu Peloponeza pod vodstvom Petrosa Mavromihalisa, a zatim je barjak pobune podigao i arhiepiskop Germanos iz Patrasa. Svuda se formiraju naoružani odredi koje

predvode klefti¹³³ i primati. U Arkadiji se ističe Teodor Kolokotronis. Ubrzo je celo poluostrvo bilo u rukama ustanika, izuzev nekoliko utvrđenih gradova gde su se sklonili Turci, a ustanici pritisli. Ustanak je bolje organizovan kada je naišao Dimitrije Ipsilanti, Aleksandrov brat, koga su ustanici postavili za arhistatega (glavnog komandanta), ali su ga malo slušali. U nedostatku opsadne tehnike turski gradovi su primoravani da padaju gladu. Arhiepiskop Germanos je 4. aprila zauzeo Patras, ali ga je turska flota ubrzo preotela. Tripolis, glavni grad Peloponeza, predao se 5. oktobra pošto su Turci prethodno potučeni kod Voltecija. Ipsilanti nije mogao sprečiti odvratne pokolje turskog stanovništva. Rat je dobio istrebljujući karakter. Po padu Tripolisa, vojska ustanika podeljena na tri dela oslobođila je Korint, Naupliju i po drugi put Patras. U kontinentalnoj Grčkoj, s one strane Korintskog zaliva, oslobođena je Livadija (zajedno stara Atika, Beotija, Fakida i Dorida), u maju Atina sa Akropoljem, a na zapadu Akarnanija (Lokrida i Etolija) sa Mesolongionom.

Ustanak je pogodio Portu u nezgodan čas, baš kada je napregla velike snage da savlada buntovnog Ali-pašu janjinskog. Huršid-paša, koji je s Ali-pašom vodio borbu pred Janjinom, mogao je odvojiti samo slabe snage za gušenje grčkog ustanka u kontinentalnoj Grčkoj. One su suzbijene ili prinuđene da se zatvore u Atini, koju su povratile, odnosno u Arti. U južnoj Makedoniji pošlo je Turcima za rukom da uguše ustanak u začetku.

Na Arhipelagu ustanak je imao vrlo dobre uslove za razvoj. Pomorci tri (autonomna) *nautička ostrva* — Hidre, Specea i Psare — naoružali su svoje mnogobrojne brodice i formirali flotu koja je smelo operisala grčkim vodama pod rukovodstvom štaba koji se nalazio na Hidri. U drugoj polovini maja isplovila je jedna turska eskadra iz Dardanela, no kada su joj Grci 6. juna svojim branderom digli u vazduh jedan izolovani linijski brod, turski admiral se vratio u Dardanele. U julu je turska flota ponovo isplovila iz Dardanela pod Kara-Alijom, pokušala napad na Samos, ali je pojavom mnoštva grčkih brodova prinuđena da se povuče na Rodos. Sjedinivši se ovde sa jednom egipatskom eskadrom, Kara-Alija je otplovio za Peloponez, na južnoj obali je snabdeo gradove Koron i Modon koje su Grci još opsedali, potom se snabdeo na (britanskom) jonskom ostrvu Zakintosu (Zante), deblokirao Patras i u luci

¹³³ Klefti su u Grčkoj bili nosioci otpora protiv Turaka kao što su to bili hajduci u jugoslovenskim zemljama.

Kalaksidionu, u Korintskom zalivu, uništilo odnosno zaplenio 60 grčkih brodica pa se vratio u Carigrad.

U Pijadi, blizu starog Epidaura, 1. januara 1822. sastala se grčka Narodna skupština pod rukovodstvom Aleksandrosa Mavrokordatosa koja je 13. januara donela demokratski ustav¹³⁴ a 27. januara proglašila nezavisnost Grčke.

Ruski car Aleksandar je voleo da se stavlja u ulogu oslobođioca narodâ, pa je zaista hrabrio grčke zaverenike, kao što je povremeno odobravao i liberalne pokrete u Nemačkoj i Italiji. On je uvereni član Svetе alijanse, ali se ne odriče nekih pogleda koji su u očitoj suprotnosti sa njenim ciljevima. U ovom slučaju, grčki oslobođilački pokret je išao paralelno sa ruskom tradicionalnom politikom rušenja Turskog carstva. Rusiju i Tursku sada su konkretno razdvajala neka neregulisana pitanja u vezi izvršavanja Bukureškog ugovora iz 1812, među njima i pitanje Srbije kojoj Turci nisu dali ugovorenu autonomiju. Pregovori vođeni 1816—1819. nisu doveli do rezultata. Meternih je, na kongresu u Ljubljani, uspeo da nagovori Aleksandra da se odrekne Grka u ime solidarnosti vladalaca i apsolutističkog poretku koji su Grci ugrozili. U Meternihovoj politici čuvanje integriteta Turske bilo je inače jedno od osnovnih načela. Pre svega, on se brinuo da ne bude narušen u rusku korist. Verujući da će Porta savladati buntovnike, za sve vreme grčke krize Meternih je sav svoj veliki intrigantski talenat stavljao u službu politike nemešanja u turske unutrašnje poslove. Velika Britanija je zauzela sličan stav kao Austrija. U Londonu se smatralo da je održanje Osmanskog Carstva bitno za britanske interese. Austro-britanski sporazum o tome, postignut novembra 1821, presekao je ratne planove ruskog cara utoliko više što ni Francuska nije pristala da se angažuje sa Rusijom u komadanju Turske. Aleksandra je prilično ohladio i demokratski ustav koji su Grci sebi dali.

Strahovit talas terora koji se oborio na Grke u Turskoj obezbedio je grčkoj stvari simpatije civilizovanog sveta. Suprotno dvorovima i vladama koje osuđuju ustanak, sva liberalna Evropa se oduševljavala borbom Grka. Ona je time posredno protestovala protiv sopstvenih apsolutističkih vladavina. U Grčku odlaze dobrovoljci, oficiri, generali. Bogati trgovci šalju zamašne sume, oružje, čak i ratne brodove. Lord Bajron, veliki engleski pesnik, sav je

¹³⁴ Ustav je proklamovao narodni suverenitet, jednakost pred zakonom i slobodu veroispovesti. Zakonodavna vlast predata je Visokom savetu izabranom neposredno od naroda, a izvršna vlasti izabranoj od Skupštine.

svoj talenat, imanje i aktivnost stavio u službu grčke oslobodilačke borbe. Helenofilizam, potenciran klasičnim grčkim studijama koje su upravo cvetale na evropskim univerzitetima, zahvatio je vrlo široke krugove.

Početkom 1822. situacija Turske je znatno bolja. Nije bilo izgleda da će Rusija zaratiti otkako je Porta pristala da povuče svoje trupe iz dunavskih kneževina. Persijska vojska koja je oktobra 1821. bila upala u tursku Jermeniju povukla se na britansku intervenciju, a Ali-paša janjinski je u februaru konačno savladan. Sada je Porta imala slobodnije ruke protiv Grka. Osetivši opasnost, u zapadnoj (kontinentalnoj) Grčkoj oni pozivaju pod oružje sve sposobne ljude od 16 do 60 godina. Od stranih dobrovoljaca (filhelena) formiran je prvi bataljon regularne vojske, ustrojene na evropski način, pod virtemberškim generalom Normanom.

Još u toku zime jedna turska eskadra iskrcala je oko 5.000 ljudi u Patrasu da bi krenuli u susret Huršid-paši koji je trebalo da dode sa severa, ali ih je Kolokotronis naterao da se zatvore u citadeli. Noću 23/24. marta pedesetak grčkih jedara iskrcalo je na Hios 4.000 naoružanih ljudi i diglo ostrvo na ustanak. Turci su se zatvorili u glavnem gradu. Napušteni turski domovi su pljačkani, neke džamije su oskrnavljene. Pošto su ga preoteli, Turci su ostrvo strahovito opustošili¹³⁵. Tu i tamo smeli grčki pomorci su dizali u vazduh poneki turski brod.

Huršid-paša, sada serasker (glavni komandant), dobio je nalog da uguši grčki ustanak, ali su se on i njegove potčinjene paše morale dugo nositi sa ustanicima u Epiru, Tesaliji i Makedoniji, gde su ponovo počinili užasne zločine. Početkom jula Dramali-paša (Mahmud Ali iz Drame) prodire sa 30.000 ljudi kroz Termopile, koje su nesložni Grci napustili, upada na Peloponez, savladavši kod Megare slab grčki odred koji je čuvao Prevlaku, i zauzima Korint, gde se spojio sa snagom koju je turska flota bila iskrcala u Patrasu. Grčka vlada koja se tamo nalazila jedva se spasila bekstvom. Dimitrije Ipsilanti se sa 200 ljudi zatvorio u Argosu. Dramali-paša kreće za Naupliju da je deblokira. U međuvremenu je Kolokotronis, koji se bio sklonio u brda zbog svade sa vladom, prikupio svoje borce iza leđa Dramali-paše, zauzeo sve prevoje i odsekao ga od pozadine. Bez hrane i municije, Dramali-paša se

¹³⁵ Cvatuće ostrvo Hios, najbogatije u Arhipelagu, brojalo je oko 160.000 stanovnika. Turci su navodno pobili oko 90.000, 40.000 odveli u ropstvo, a samo se 2.000 spaslo na obližnja ostrva. Drugi izveštaji govore samo o 23.000 ubijenih.

mučno i uz velike gubitke probio do Korinta. Nauplija se predala Grcima 16. decembra 1822, a Dramali-paša se u proleće 1823. probio do Patrasa. Tada su Turci na Peloponezu držali samo Koron i Modon na jugu, Patras na severu.

Teške borbe 1822. vođene su i u zapadnoj Grčkoj. Kod Pete, blizu Arte, Omer Vrione-paša sa 6.000 ljudi razbio je 16. jula Mavrokordatosa koji je raspolagao sa upola manje snaga. Omer-paša je pošao zatim za Mesolongion sa 12.000 ljudi, probijajući se mučno kroz otpor naroda, opseo ovaj grad do početka novembra, ali, ne mogavši da savlada izvanredno upornu odbranu Grka, posle odbijenog juriša od 7. januara 1823. povukao se na Artu gde je stigao u februaru sa svega 4.000 ljudi.

Apeli koje je grčka vlada slala evropskim velikim silama nisu dali nikakve rezultate. Kongres u Veroni neće da sasluša grčke delegate. Sveta alijansa po slovu i duhu izrazito hrišćanska, uzela je pod okrilje i islamsku Tursku. Zauzvrat, filhelenski pokret u Evropi je sve jači. Hioski pokolj uzdrmao je savesti.

Turci čine 1823. nov napor da uguše ustanak. Turska flota je krenula iz Carigrada 3. maja i sredinom juna pojavila se pred Patrasom. Skadarski Mustafa-paša je pošao iz Albanije za zapadnu Grčku, a novi serasker Said Mehmed-paša, koji je zamenio pogubljenog Huršida, iz Tesalije za istočnu Grčku, da bi zatim zajedno preko Prevlake prodrli na Peloponez. Prvi je krenuo Said pustošeći i paleći, opseo Livadiju i Tebu i ugrozio Atinu, odakle se narod sklonio na ostrvo Salaminu dok se 300 odvažnih boraca zatvorilo u Akropolj. Na zapadu su Turci imali manje uspeha. Prethodnicu Mustafa-paše razbio je Bocaris kod Karpenisiona noću 21/22. avgusta, pri čemu je i sam smrtno ranjen. To je zadržalo i glavninu. Tek u oktobru, kada se pojavio i Vrione-paša, Mustafa-paša je opseo Mesolongion sa 15.000 ljudi. U to vreme glavnina turske flote bila je već otplovila iz Korintskog zaliva, što je onemogućilo blokiranje grada s mora, pa se poslednjih dana novembra povukao i Mustafa-paša.

U međuvremenu je u oslobođenoj Grčkoj dolazilo do sve oštrijih političkih sukoba. U tim uslovima nije bilo lako formirati ni regularnu vojsku. Do 1825. obrazovana su svega 4 bataljona, 3 eskadrona i 1 baterija — u svemu oko 4.000 ljudi — čiji su starešinski kadar dobrim delom činili stranci. Sukob centralne sa lokalnim vlastima prenosio se i na odnose regularne armije prema teritorijalnim formacijama (milicijama), jedinim nosiocima oružane borbe. Mesne starešine ne žele jaku regularnu vojsku, pretnju njihovoј

uzurpiranoj vlasti. Otuda nije moglo biti ni zadovoljavajuće operativne saradnje. Slaba vlada nije mogla savladati lokalne otpore kada je trebalo grupisati snage na ugrožena mesta. Teritorijalne milicije su vezane za svoju teritoriju mnoštvom psihičkih i materijalnih momenata, a kada nedostaje i dobra volja onda su sasvim nepokretne. Još gore, u tim kritičnim trenucima politički sukobi su ponekad dobijali oblike građanskog rata.

Na podstrek Meterniha sultan se obraća egipatskom Muhamed Ali-paši za efikasniju pomoć. Odnosni sporazum potpisani je januara 1824. Egipćani su dotle ugušili ustank na Kritu i tu su se zadržali. Sada je sultan imenovao Muhamedovog sina Ibrahima za pašu Peloponeza, s tim da svoj pašaluk sam osvoji.

U toku decembra 1824. Ibrahim-paša se sa 20.000 ljudi suvremenе vojske, delimično obučenih od evropskih instruktora, prebacio u Kandiju (Heraklion), na Kritu, 26. februara 1825. iskrcao se u Modonu na Peloponezu, 4. marta deblokirao Koron, a 18. maja zauzeo uporno branjeni Navarino (Pilos). Zauzevši Tripolis, 25. juna pojavili se pred Naupliju, koju Dimitrije Ipsilanti odbrani. U toku narednih meseci Egipćani su plodne ravnice Peloponeza pretvorili u prah i pepeo. Grci su se sklonili u planine, odakle su vodili partizanski rat.

I na kontinentalnom delu se situacija nepovoljno razvijala za Grke. Mehmed Rešid-paša, novi serasker Makedonije, Tesalije i Epira, sa 20.000 ljudi prodire početkom maja do Mesolongiona, gde se pod Notisom Bocarisom zatvorilo 5.000 Grka. Tu se 10. jula pojavila i turska flota pa je opsada preduzeta i s mora. Grci su se izvanredno branili. Krajem decembra Ibrahim-paša je doveo pod Mesolongion 12.000 ljudi. Grčka flota je samo povremeno mogla uspostaviti vezu sa opsednutim gradom. Nije uspeo ni pokušaj Grka da ga deblokiraju sa kopna. Zbog političkih borbi nije bilo nikakvih pomoći sa Peloponeza. Bez hrane i municije, noću 22/23. aprila 1826. branioci Mesolongiona, sa stanovništvom sposobnim za pokret, vrše očajnički ispad. Deo se probio sa Bocarisom, deo je izginuo, a deo se vratio nazad. Za njima su u grad upali Turci i zauzeli ga kuću po kuću, ulicu po ulicu.

Mesolongion se branio čitavu godinu dana, a poslednja četiri meseca privezao gotovo svu tursko-egipatsku silu na kopnu i moru. Njegova junačka odbrana zadivila je svet. Bio je to simbol neopozive volje grčkog naroda da izvojuje pravo na život. Iako situacija Grka nikad nije bila teža, ma koliko izgledalo da je grčka sloboda sahranjena u ruševinama tog herojskog grada, borba Mesolongiona

je ipak preokret na bolje. Pod Mesolongionom seraskerova vojska spala je sa 20.000 na 8.000 ljudi, a Ibrahim-paša je tu izgubio svoje najbolje borce. Uz to pobuna janičara, leti 1826, znatno je oslabila tursku vojnu silu. Turci i Egipćani su dospeli na kraj svojih mogućnosti. O tome svedoče naredne operacije. Mehmed Rešid-paša je, doduše, osvojio Atinu 15. avgusta, gde je izvršio strašan pokolj, a Kara-Isak, sada komandant grčkih snaga severno od Prevlake, vrlo aktivnim operacijama ga je izlovaо u gradu. Serasker se ipak nije mogao održati u Atici pa se povukao u Janjinu. Ibrahim-paša je leti 1826. pretrpeo neuspeh pri pokušaju da savlada Majnote, na jugu Peloponeza. Na moru je u isto vreme admiral Sahturis sprečio još jedan pokušaj turske flote protiv još netaknutog Samosa.

Junačka odbrana Mesolongiona ponovo je zatalasala Evropu u korist Grka. Bitno su se izmenili i stavovi velikih sila. Njihove vlade nisu mogle ostati indiferentne prema javnom mnenju. Sve je manje bilo izgleda da će Turska moći ugušiti ustanak Grka, a rat je donosio velike štete trgovini sa Levantom. Britanski ministar Kaning je uvideo da je oslobođenje Grčke od turskog jarma najbolje rešenje za Veliku Britaniju i Tursku. Smrću cara Aleksandra, 1. decembra 1825, grčko pitanje dobilo je nov obrт. Pošto je slomio dekabristički ustanak, antifeudalni pokret za ustavne slobode, novi car Nikola I, odlučan i racionalan za razliku od svog prethodnika, pristupio je energično rešavanju rusko-turskog spora. Porti je 17. marta 1826, uputio ultimatum, što 7. oktobra dovodi do Akermanskog sporazuma kojim je potvrđen Bukureški ugovor o položaju dunavskih kneževina i Srbije, čiji su delegati, pohapšeni 1820, prethodno pušteni na slobodu¹³⁶. Energična politika Rusije prema Turskoj izazvala je bojazan u Britaniji i Francuskoj da bi ona sama mogla rešiti grčko pitanje u svoju korist, pa su se s njom 4. aprila sporazumele da će od Porte zatražiti za Grčku široku autonomiju, da će ona Turskoj plaćati samo danak — upravo ono što je grčka skupština tražila 24. aprila. Ova konvencija se pretvorila u trojni rusko-britansko-francuski savez za uspostavljanje mira na Istoku, potpisani u Londonu 6. jula 1827. Bila je to pobeda revolucije uprkos stavu Metterniha i Svetе alijanse.

¹³⁶ Konvencija o Srbiji predviđala je da će se turska vlada sporazumeti sa srpskim poslanicima o tome kako da se Srbiji obezbedi sloboda veroispovesti, izbor svojih vođa i nezavisnost unutrašnje uprave. Predviđeno je da se svi porezi stope u jedan (danak), da upravu nad spahijskim imanjima preuzmu Srbi, a muslimanima se zabranjivalo stanovanje u Srbiji ako nisu bili pripadnici turskih garnizona. Srbija je praktično bila izjednačena sa Moldavijom i Vlaškom.

U međuvremenu, 10. aprila 1827, grčka Narodna skupština postavila je britanskog admirala Kokrejna za svog glavnog admiralja, idućeg dana grofa Kapodistriju za vrhovnog upravitelja Grčke, a 13. aprila britanskog generala Čerča za vrhovnog komandanta grčke suvozemne vojske. Ovim postavljenjima nisu rešeni svi unutrašnji problemi, ali se time ojačao diplomatski položaj Grčke i doprinelo uvođenju reda u administraciji i oružanim snagama. Kokrejn je imao mnogo uspeha u organizaciji mornarice, u kojoj je piraterija već počela uzimati maha. Mogao je s njom razviti izvanrednu operativnu aktivnost. Pojavljivao se sa grčkim brodovima čak i pred Aleksandrijom. Čerč je u vojsci imao mnogo teži posao.

Porta nije nikako htela da popusti. Sultan Mahmud II, podržan Austrijom, nije htio ni da čuje da se neka strana sila umeša u tobožnji bunt njegovih podanika. Trebalo je upotrebiti ubedljivije argumente. Početkom septembra saveznički admirali, koji su od nekog vremena krstarili Egejskim morem, dobili su nalog da spreče akcije turskih trupa na grčkom primorju. Britanski admiral Kodrington na čelu udružene britanske, francuske (admiral Rinji) i ruske (admiral Hejden) flote, pojavio se 18. oktobra pred Navarino da bi Ibrahim-paši, koji se tu nalazio sa tursko-egipatskom flotom, saopštio nalog savezničkih vlada da napusti grčke vode¹³⁷. Tog trenutka bitka se nije mogla više izbeći, iako ratnog stanja između saveznika i Porte nije bilo. Do nje je došlo 20. oktobra kada je saveznička flota uplovila u Navarinski zaliv. Da je izazove bio je dovoljan jedan topovski pucanj sa turskog brandera. Za četiri časa borbe, preciznjom i efikasnijom vatrom saveznici su bezmalo uništili flotu Ibrahim-paše, uz vrlo male sopstvene gubitke¹³⁸. Ibrahim-paša se morao obavezati da više neće napadati Grke.

Navarinska bitka dala je novog maha grčkim operacijama. Pod Francuzom Favjeom oni u novembru kreću na Hios, pod

¹³⁷ Odnos snaga: saveznici — 12 linijskih brodova, 11 fregata (3 grčke) i 8 manjih brodova (1 grčki); Turci i Egipćani — 3 linijska broda, 16 fregata, 54 manja broda, 6 brandera i 40 naoružanih trgovackih brodova. U ukupnom broju topova Turci i Egipćani su bili znatno nadmoćniji. Saveznici su imali bolje izvežbane posade, a u linijskim brodovima raspolagali su celovitijim, moćnijim i otpornijim vatrenim jedinicama.

¹³⁸ Saveznici nisu izgubili nijedan brod, a njihovi protivnici 1 linijski brod, 12 fregata i oko 50 drugih jedinica. Gubici u ljudstvu: saveznici — 180 mrtvih i oko 500 ranjenih prema 4.000 mrtvih Turaka i Egipćana.

Čerčom su povratili Akarnaniju i Etoliju — Turci su Mesolongion napustili — a nešto kasnije su pokušali da se dokopaju Krita. Na suprotnoj strani, u Carigradu, ogorčena Porta još je manje bila sklona koncesijama. Ambasadori tri sile su 8. decembra napustili Carograd. Na to je sultan Mahmud reagovao prekom nepromišljenošću. Ponovo je raspaljivao antihrišćanski fanatizam, posebno protiv Rusa. Tajnim manifestom, upućenim 18. decembra svojim pašama i valijama, optužio je Rusiju za bune svojih podanika, odrekao se Akermanskog sporazuma i pozvao muslimane da operu čast uvređenog islama. Ovaj neoprezan dokumenat, koji je svedočio o pripremama za rat, nije se mogao dugo kriti od Evrope. Ruski car Nikola rešio je da preduhitri sultana. On je sebe predložio Londonu i Parizu za izvršioca Londonskog ugovora od 6. jula, koji je 12. decembra potvrđen i obnovljen. Britanska vlada, na čijem je čelu vojvoda od Velingtona, smatrala je navarinsku bitku kao „nezgodan događaj“ — Kodrington je smenjen — pa nije bila sklona da dalje ruši Osmansko Carstvo. No, kako se francuska vlada zalagala za savez s Rusijom, nije mogla ništa preuzeti da zadrži energičnog ruskog cara. Rusija je Turskoj krajem aprila 1828. objavila rat, a početkom maja njene trupe prešle su Prut.

Rusko-turski rat, čiji će se tok obraditi u narednom odeljku, presudno je uticao na rešenje grčkog pitanja. Turske trupe su povučene iz Grčke, a konvencijom od 19. jula tri savezničke sile ovlastile su Francusku da okupira Peloponez, što je izvršeno septembra i oktobra gotovo bez otpora. Egipatske trupe su povučene.

Protokolom od 22. marta 1829. u Londonu su se tri savezničke sile sporazumele da grčka država obuhvati Peloponez, Kikladска ostrva i srednju Grčku do Artskog i Voloskog zaliva, da na njeno čelo — uz saglasnost Porte kojoj bi Grčka plaćala samo danak — bude postavljen hrišćanski vladalac koga će izabrati tri sile. Posle poraza u ratu sa Rusijom, Porta je prihvatile protokol od 22. marta, ali su Grci sada tražili potpunu nezavisnost. U oktobru 1829. tri sile su se složile da se prekine svaka državnopravna veza nove grčke države sa Turskom, da se Grčkoj dâ potpuna nezavisnost. Na grčki presto došao je Oto I iz bavarske vladajuće kuće.

Grčka revolucija ponovo je zaostrila istočno pitanje — borbu velikih sila oko turskog nasleda — koje će odsad dominirati evropskim problemima gotovo čitav jedan vek. Pobedom nad Turskom Rusija je zasad dobila lavovski deo. Osmansko Carstvo je bilo otvoreno njenom uticaju. No ni Francuska nije mnogo zaostala. Uprkos britanskoj opoziciji, uz blagonakloni stav Rusije, 14. juna

1830. Francuzi su se iskrcali u Alžiru, što će se obraditi na drugom mestu. Grčka revolucija zadala je smrtan udarac i Svetoj alijansi. Oduševljavanje za oslobođilačku borbu Grka najjača je i najuspešnija manifestacija evropskog javnog mnenja. Na grčki rat za oslobođenje nadovezuju se mnoštvo demokratskih i oslobođilačkih pokreta, obuhvaćeni pojmom *julska revolucija*.

5. RUSKO—TURSKI RAT 1828—1829.

Rusi i Turci mogli su se sudsiti na dva kopnena ratišta, evropskom i azijskom¹²⁹, i na jednom pomorskom, na Crnom moru. Sredozemno (Egejsko) more se isključivalo iz ratnih dejstava mudrom ruskom odlukom, saopštenom 29. aprila britanskoj vlasti, da će ruska sredozemna eskadra nastaviti da operiše samo u sporazumu sa britanskim i francuskim admiralom. Ovim veštim potezom petrogradska vlast je dala prečutnu garantiju Velikoj Britaniji, koja je pratila sa podozrenjem ruske inicijative protiv integriteta Turske, da Rusija neće osvajati nikakva uporišta na turskim sredozemnim obalama, što je za tu maritimno orijentisani državu bilo od posebnog interesa.

Prema odnosu snaga i politici koja je prethodila ratu, moglo je biti reči samo o ruskom ofanzivnom ratu. Kroz ovaj postulat treba posmatrati i njegove geografsko-strategijske okvire. Glavno kopneno ratište bilo je evropsko u svakom pogledu. Njime je išao najudobniji i najkraći pravac za tursku prestonicu, a bio je i u neposrednoj vezi sa glavnim izvorima ruske vojne moći. U Aziji se nije mogao ugroviti nikakav bitan turski subjekat u granicama strategijskih mogućnosti koje je geografija postavljala tom ratištu ogromnih dimenzija, vrlo visokog reljefa, slabe komunikativnosti i nikakve ekonomске moći. Uz to dugačka ruska komunikacijska linija prolazila je tek oslojenim kavkaskim oblastima, na čija je plemena Porta sačuvala dosta uticaja. Na Crnom moru je ruska prevlast bila nesporna otkako je turska flota stradala kod Navarina. Međusobna strategijska zavisnost evropskog i azijskog ratišta bila je neznatna.

Obe strane su za sve vreme rata težište imale u Evropi.

¹²⁹ Prema definiciji koju je usvojilo međunarodno ratno pravo ratište je zbir teritorija obeju ratujućih strana, u ovom slučaju ukupna teritorija Rusije i Turske. Ipak iz praktičnih razloga ovde će se govoriti o evropskom (balkanskom) i azijskom (kavkaskom) ratištu, što treba shvatiti kao evropski odnosno azijski deo ratišta.

Evropsko ratište

Rusi su rešili da prođu ka Carigradu najkraćim putem, pri-morskim pravcem, da bi operacije mogla podržavati flota. Od 11 pešadijskih i 5 konjičkih korpusa sa koliko su ukupno raspolagali, za operacije u Evropi odredili su svega tri: III, VI i VII — ukupno 8 pešadijskih i 5 konjičkih divizija — kojima su obrazovali 2. armiju pod feldmaršalom Vitgenštajnom. Sredinom marta otpočela je koncentracija armije u Besarabiji. Formacijska jačina iznosila je 120.000 ljudi, a prikupljeno je u svemu oko 65.000¹⁴⁰. Čim su operacije otpočele naređena je mobilizacija II i Gardijskog korpusa, u svemu oko 32.000 ljudi¹⁴¹. Oprezno angažovanje na Balkanu izraz je bojazni od komplikacija u Evropi. Ruse je posebno zabrinjavalo držanje Austrije i Poljaka.

Rumunske kneževine Vlaška i Moldavija, vazali sultanovi, ostale su pasivne. I Srbija je po savetu Rusije ostala mirna da ne bi izazvala šire hrišćanske pokrete u drugim krajevima Turske, na šta bi verovatno velike sile, posebno Austrija i Britanija, ustale u korist njenog integriteta. Miloš je jedino, na zahtev Rusije, branio Turcima da prelaze preko Srbije iz Bosne u Bugarsku.¹⁴² Ni Bugare Rusija nije dizala na oružje. No, oni su u toku rata pomagali ruske trupe u svakoj prilici. Iduće godine, kada su operacije nastavljene, neki kapetan Đorđe Mamarkov, prikupivši grupu bugarskih dobrovoljaca, htio je da proglaši oslobođilačku borbu bugarskog naroda, ali su se Rusi tome usprotivili.¹⁴³

Turska se u Evropi mogla ograničiti samo na defanzivu. Za to je bilo i uslova. Na poslednjih 500 km dunavskog toka bilo je 11 tvrđava¹⁴⁴. Praktično svaki prelaz na Dunavu bio je čuvan tvrđavom. Dalje uzvodno Vidin je značio ispadnu kapiju prema Vlaškoj. U drugoj liniji, iza desnog krila, dve jake tvrđave — Varna i Šumla

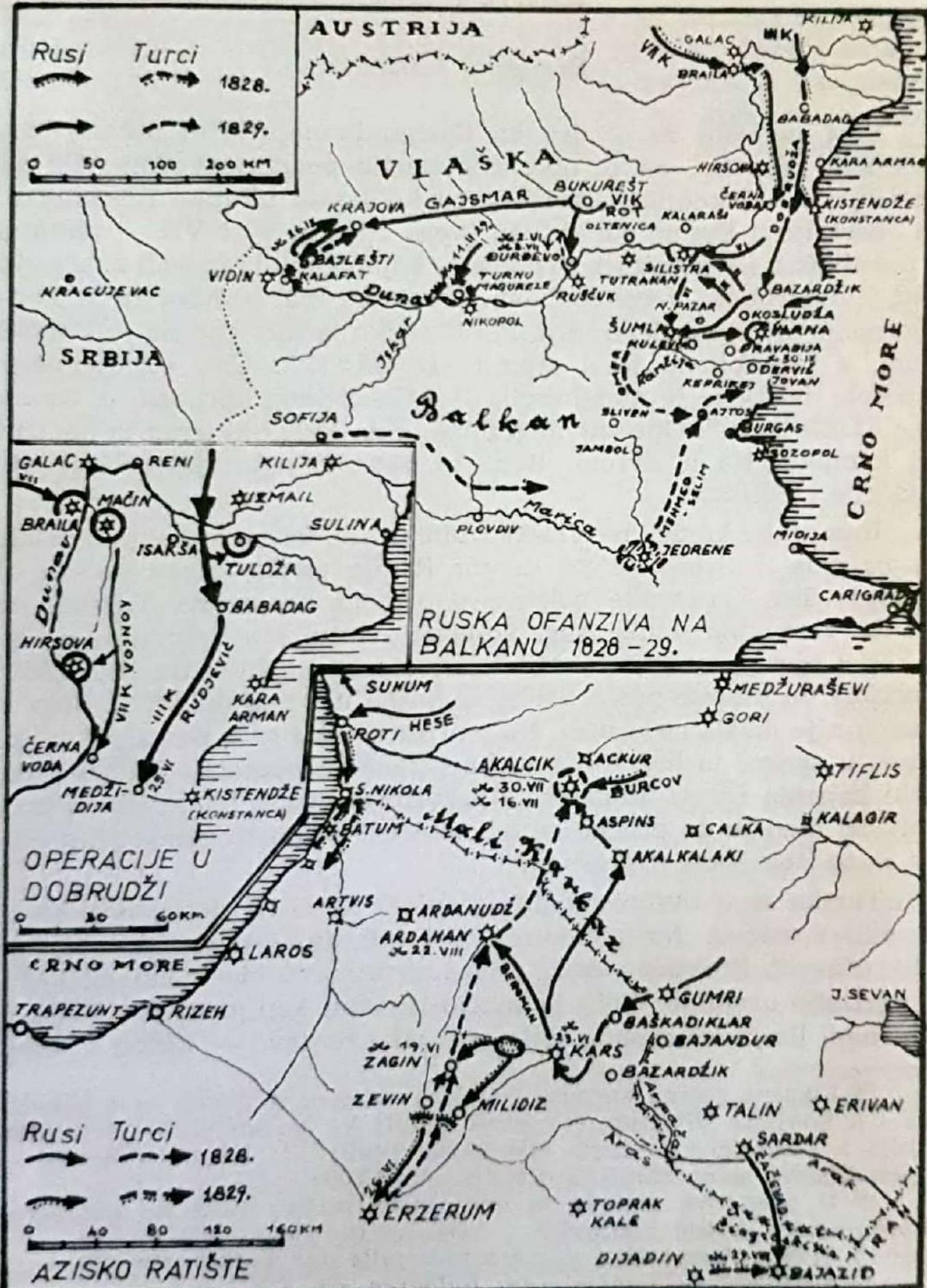
¹⁴⁰ Stvarna jačina korpusa: III korpus (gen. Ruđević) — 4 pešadijske i 2 konjičke divizije, oko 30.000 ljudi; VI korpus (Rot) — 2 pešadijske i 2 konjičke divizije, oko 20.000 ljudi; VII korpus (Vojnov) — 2 pešadijske i jedna konjička divizija, oko 15.000 ljudi.

¹⁴¹ U toku ove godine na evropskom ratištu Rusi su angažovali 72.000 pešaka, 20.000 konjanika i 5.000 artiljeraca sa 380 topova.

¹⁴² C. Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, str. 229.

¹⁴³ K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, str. 529.

¹⁴⁴ Nikopolj, Svištov, Ruščuk — Đurđev, Tutrakan, Silistra, Hirsova, Mačin, Braila, Galac, Isakša, Tuldža.

Skica br.3 RUSKO - TURSKI RAT 1828-29.

— branile su pristupe Balkanu, znatnoj planinskoj prepreci. Sa Ruščukom i Silistrom obrazovale su čuveni tvrđavski četvorokut, glavni turski fortifikacijski oslonac na Balkanu. Većina tih tvrđava bila je zastarela i u trošnom stanju, ali je njihov potencijal povećavalo učešće u odbrani svih sposobnih građana — muslimana, naročito u većim gradovima i kada je bio proglašen *sveti rat*, kao ovog puta.

Negde početkom operacija Turci su imali oko 30.000 ljudi kod Carigrada za zaštitu prestonice i Bosfora od ruskog desanta, 7.000 na Dardanelima, oko 30.000 u rezervnom logoru kod Jedrena, 25.000 kod Šumle. Tome treba dodati i posade bugarskih tvrđava, u svemu oko 25.000. U Tesaliji, prema Grcima, ostavili su 10.000 ljudi.

Rusi su objavili rat 28. aprila, a 7. maja su prešli Prut. Moldaviju i Vlašku okupirao je VI korpus do kraja maja bez otpora. Odbio je samo ispadne posade Ruščuka 2. juna i 3. jula, a 8. jula kod Kalafata ispad posade Vidina. Nameravani prelaz Dunava kod Oltenice nije preduzet, jer bi to bilo suviše rizično dok druge ruske trupe nisu doprle kroz Dobrudžu u istu visinu. Dalje na istoku, VII korpus je 21. maja otpočeo opsadu Braile. Posada od oko 7.000 ljudi uporno se branila, 15. juna odbila je juriš kroz otvorenu brešu, ali je dva dana kasnije kapitulirala zbog nedostatka hrane i municije, uz dozvolu da se povuče u Silistru. Za to vreme, od 8. do 11. juna, III korpus je prešao Dunav kod Satunova, istočno od Isakše.¹⁴⁵ Tvrđava je ostala neaktivna. Korpus je nastavio nadiranje sredinom Dobrudže, teško prohodnim, slabo naseljenim i bezvodnim krajem, jer su zapadni put zatvarale tvrđave Mačin i Hirsova, a primorski Tuldža i Kistendže (Konstanca). Radi osmatranja ovih tvrđava Ruđević je upotrebio 16 bataljona, 12 eskadrona i 30 topova, a sa 20.000 ljudi nastavio marš na jug¹⁴⁶. Kod Bazardžika, odbacio je 7. jula turske snage i tu stao da sačeka VII korpus koji je stigao 11. jula. Posle pada Braile kapitulirale su i dobrudžanske

¹⁴⁵ Do mesta prelaza morao se kroz močvaru podići nasip dugačak 5 km. Na mestu prelaza Dunav je bio širok oko 700 m. Za most bilo je potrebno 60 dereglijia (4 m široke, 12 m dugačke) i 12 platnenih pontona. Na drugoj obali Turci su bili poseli nasip koji se naslanjao na tvrđavu Isakša, ali su odstupili čim su prvi prebačeni ruski delovi zauzeli prvo utvrđenje. Ruska dunavska flotila potpomagala je prelaz.

¹⁴⁶ Kod ovog korpusa bila je ruska vrhovna komanda na čelu sa carem Nikolom uz koga su obavezno išli strani poslanici i ambasadori, što je u svemu iziskivalo oko 10.000 konja, dovoljno za blizu dve konjičke divizije, koliko je upravo nedostajalo za brži razvoj operacije.

tvrdave. Oslobođenje luke Konstance znatno je uprostilo problem snabdevanja.

U Bazardžiku se postavilo pitanje — kojim pravcem nastaviti operaciju, da li prema Šumli ili Varni. Prihvaćena je prva alternativa, jer se u međuvremenu u Šumli pod Husein-pašom prikupila glavna turska snaga — što znači da se ide na glavnog neprijatelja u duhu iskustava iz prethodnih ratova. Glavna snaga (oko 30.000) sa carem i svitom je krenula preko Novog Pazara na Šumlu, a jedna divizija (Suhtelen) od oko 5.000 ljudi je upućena na Varnu. Prethodno je VII korpus odbacio neke delove Husein-paše od Kosludže, a delom snaga zauzeo Pravadiju radi veze sa Varnom i zatvaranja pravca od Ajtosa.

Položaj Šumle, grada od 40.000 stanovnika na podnožju Balkana, bio je vrlo jak. Zbog guste šikare napad sa zapada bio je gotovo nemogućan, a na istoku u polukrugu pružao se na 1.000 do 1.200 m od grada bedem, praćen uzanim ali dubokim rovom. Pred bedemom je bilo nekoliko istaknutih (izolovanih) utvrđenja. Jačina Šumle bila je u jakom garnizonu, oko 40.000 pod rumelijskim seraskerom Husein-pašom. Upravo, bio je to utvrđen logor. Sa snagama kojima su raspolagali, Rusi je nisu mogli napasti, pa su pokušali da je cerniraju. Husein-paša je to pasivno posmatrao gotovo mesec dana. Tek kada su pokušali da ga odseku od pozadine odbacio ih je protivnapadom. Uvidevši da tu ne može ništa postići, Vitgenštajn je pojačao trupe kod Varne, a sa ostalim snagama III i VII korpusa zadovoljio se da na položaju kod Novog Pazara štiti opsadu Varne prema Husein-paši koji je bivao sve aktivniji. Sada je težište operacija preneto na Varnu, ali se u stvari dejstvuje sa podeljenom snagom.

Tvrdava Varna, tada grad od 25.000 stanovnika, imala je obim od blizu 4 km. Glavnu ansentu (neprekidna prepreka oko tvrdave) činio je zemljani bedem, koji je slabo dominirao predterenom. Uzanim rovom sa zidanom eskarpom i kontraeskarpom delimično je proticao potok. Spoljna utvrđenja obrazovalo je nekoliko zemljanih lineta. Posada oko 15.000 ljudi i 162 topa, pod Izet-pašom.

Divizija Suhtelen, iako ojačana trupama generala Ušakova koje su ranije bile pod Tuldžom, bila je preslabaa da cernira tvrdavu. Posle turskog ispada od 20. jula Rusi su se povukli do sela Derbenta, oko 15 km severno od tvrdave. Opsada je otpočela carevom odlukom i u njegovom prisustvu 6. avgusta pošto su stigle flota sa jednom brigadom III korpusa — dotle angažovanom u zauzimanju Anape na Kubanu — i pojačanja od Šumle. Sada je pod

Varnom bilo oko 9.000 ljudi (18 bataljona i 9 eskadrona). Komandu je preuzeo admiral Menšikov, a kada je ranjen zamenio ga je general Voroncov. Varna se još uvek nije mogla odseći od svoje pozadine, pa se nije moglo sprečiti da se njen garnizon pojača na 20.000 ljudi. Potpuno je opkoljena tek pošto je 8. septembra naišao deo Gardijskog korpusa (2 pešadijske i 1 konjička divizija), čime su opsadne trupe dostigle jačinu oko 20.000 ljudi. Opsadni radovi su u međuvremenu nastavljeni uz aktivan otpor Turaka, a 14. septembra je otvorena breša od nekih 40 m.

Sva ruska operativna vojska je u to vreme bila vezana trima tvrđavama — Varnom, Šumlom i Silistrom, dok su Turci raspolagali znatnom slobodnom vojskom, ali su vrlo malo učinili da iskoriste tu za njih vrlo povoljnu situaciju. Na reci Kamčiji pojavio se Omer Vrione-paša dolazeći iz Šumle sa 14.000, koga je kasnije veliki vezir Mehmed Selim-paša pojačao iz Ajtosa na oko 25.000. Tada je krenuo preko Kamčije da bi se samo ušančio pred ruskim blokadnim trupama. Na tom položaju je 30. septembra odbio napad novih ruskih trupa od Šumle, ali svoj uspeh nije iskoristio da deblokira tvrđavu i da se spoji sa njenim jakim garnizonom. Ostao je da pasivno posmatra opsadu Varne, dok se veliki vezir primakao Kamčiji.

U međuvremenu su Rusi razrušili bedem na celom napadnom frontu, utrošivši 250 tona eksploziva. Bili su stvorenni uslovi za juriš, ali Rusi zaziru od jakog garnizona. Neuspeh sa osetnim gubicima mogao bi izmeniti situaciju na ratištu. Ostavili su Turke pod pretnjom juriša i psihičkim pritiskom koji je ona izazvala. Uspostavili su kontakt sa Jusuf-pašom, pomoćnikom komandanta tvrđave, koji je 10. oktobra prešao Rusima sa 7.000 ljudi, usled čega je Izet-paša kapitulirao idućeg dana, uz dozvolu slobodnog odlaska.

U Vlaškoj je general Gajsmar sa delom VI korpusa obezbeđivao Dunav od Ruščuka do Vidina. Najveću pretnju predstavljali su mostobrani Vidina i Ruščuka na levoj obali — Kalafat i Đurđevo. Vidinski paša je više puta potisnuo Ruse do Krajove, a najveći ispad izvršio je 26. septembra, navodno sa 26.000 ljudi, ali ovog puta su ga Rusi potpuno razbili noćnim prepadom kod Bajleštija. Mesec dana kasnije Turci su napustili mostobran kod Kalafata.

Silistru, grad od 24.000 stanovnika, opseo je drugi deo VI korpusa pod generalom Rotom koji se kod Hirsove prebacio preko Dunava. Tvrđavu je branio Ahmed-paša sa garnizonom od oko 7.000 ljudi koji su pojačale posade iz Braile, Tuldže, Mačina i Hirsove. Ruska dunavska flotila prekinula je vezu tvrđave s levom obalom,

proteravši nekoliko turskih brodova. Sredinom septembra II korpus (Čerbatov, 18.000) smenio je VI, koji je otišao pod Šumlu. Po padu Varne VI korpus je upućen tamо, a III korpus je pojačao opsadne trupe pod Silistrom. Ipak, grad se nije mogao zauzeti. Opsada je dignuta 10. novembra, a II i III korpus su raspoređeni u kantonima u Vlaškoj i Moldaviji. Kod Varne ostali su VI i VII korpus, a Gardijski je povučen u Besarabiju. Štab armije smestio se u Jašiju. Rusi su zauzeli nikopoljski mostobran Turnu Magurele 11. februara 1829, a sedam dana kasnije su kod Nikopolja prepadom uništili tursku dunavsku flotilu.

Azijsko ratište

U Aziji je ruski general Paskevič kratkim pohodom naterao Iran (Persiju) na mir od 2. novembra 1827, prema kojem je on Rusiji ustupio erivanski kanat, čime je rusko-turska granica znatno proširena. U toku svojih priprema za rat protiv Rusije, Porta je nagovorila iranskog šaha da ponovo zarati pa ga je Paskevič energičnom akcijom ponovo naterao na mir koji je potписан u Turkmančaju, u Iranu, 22. februara 1828. Paskevič je sada imao slobodnije ruke protiv Turske. Raspolažao je sa 26.000 ljudi i 114 topova.

Odbрана turskih azijskih granica poverena je Halil-paši, seraskeru Erzeruma, kome je dodeljen Kiosa Mehmed-paša. Vojsku kojom su raspolažali činile su pretežno milicije. Njihovu jačinu je teško odrediti, jer trupe takve prirode narastu naglo ali naglo i kopne. Njihov se broj lakše utvrđuje u akcijama. Nedostatak artiljerije bice osetna slabost Turaka.

Paskevič je rešio da najpre zauzme tvrđavu Kars. Krenuo je tamo 14. juna iz Gumrija sa 12.000 ljudi i 42 topa. Sve ostalo utrošio je na obezbeđivanje pozadine. Energičnim napadom sa jugo-zapada, 23. juna je naterao Emin-pašu da kapitulira. Turci su izgubili oko 2.300 ljudi, Rusi nešto preko 400. U međuvremenu je Kiosa-paša pošao iz Erzeruma za Kars, ali kada je na putu saznao za pad tvrđave, skrenuo je preko Ardahana za utvrđen Akalcik da bi odavde upao u oblast Tiflisa. Paskevič je izvesno vreme ostao u Karsu da bi se smirila kuga koja je izbila među njegovim trupama i da uredi snabdevanje. Saznavši da je Kiosa-paša pošao za Akalcik, sredinom jula krenuo je tamo i on da bi sprecio upad Turaka na ruskou teritoriju. Kod Akalcika je 9. avgusta razbio

Kiosa-pašu, koji se sa 30.000¹⁴⁷ ljudi bio ušančio u logoru blizu tvrđave, a zatim je 16. avgusta zauzeo Akalcik smelim jurišem. U ovim akcijama Rusi su izgubili oko 1.200 ljudi, Turci 8.000. General Bergman je 22. avgusta zauzeo trupama iz Karsa Ardahan, na obali je general Hese zauzeo Poti, a na jugu je Čačevadze 28. avgusta savladao Bajazid i još neka okolna utvrđenja. Ovim su operacije u toj godini završene.

GODINA 1829.

Operacije 1828. iscrple su se u tvrđavskoj vojni. U Aziji je Paskević ipak postigao očigledan uspeh osvojivši tri pašaluka sa slabom snagom i malim gubicima. U Evropi ničeg sličnog. Zauzeće Varne nije moglo nikoga zavarati. Iako nije bilo velikih sudara ruski gubici su bili izvanredno veliki od iscrpljenosti i bolestina. Cene se na 40.000 ljudi, što znači polovina angažovanih efektiva. Teška konjica, za koju na balkanskom ratištu nije bilo furaži, gotovo je uništена. Povlačenje na levu obalu Dunava, izvršeno pod vrlo teškim klimatskim i logističkim uslovima, bilo je nedvosmislen dokaz neuspeha koji se većom aktivnosti Turaka mogao pretvoriti u poraz. Zapanjena Evropa, koja je jednodušno očekivala brzu rusku pobedu, našla se neočekivano pred novom situacijom. Austrijski kancelar Meternih je uzalud nastojao da stvori koaliciju velikih sila protiv Rusije. On je u Transilvaniji već bio prikupio 80.000 ljudi, ali, Francuska je otvoreno izjavila da ako Austrija bude napala Rusiju da će je ona nagnati da se okreće Italiji i Rajni, a Prusija nije imala namere da prekine svoje vrlo dobre odnose s Rusijom. Velika Britanija, ma koliko joj bilo stalo do integriteta Turske, nije se sama mogla upustiti u Meternihove antiruske kombinacije. Ipak, Rusija je morala voditi računa o njima, pa je i ove godine morala ograničiti svoje snage protiv Turske, da bi sačuvala strategijsku ravnotežu u Evropi.

Sultan Mahmud je i dalje tvrdoglavu odbijao da prizna Londonski sporazum o pitanju Grka, čime je otudio Britance, a nije ni pokušao da pokrene pregovore s Rusima. Oslonio se na sopstvenu snagu i na ratnu sreću. Bio je preslab da bi popustio.

¹⁴⁷ Ovaj i mnogi drugi brojevi predstavljaju ruske ocene o turskim snagama.

Za operacije u Evropi Rusi su odredili 4 korpusa sa 68.000 boraca¹⁴⁸. Za glavnog komandanta postavljen je general Dibič, dotada načelnik Generalštaba. Car se ove godine nije pojavljivao među svoje trupe.

Komandu nad turskim trupama primio je veliki vezir Rešid Mehmed-paša. Kada je 21. marta stigao u Šumlu, zatekao je тамо samo 10.000 ljudi. Oni koji su se po turskom običaju preko zime bili razišli kućama počeli su tek da pristižu. U svemu, računalo se da će na evropskom ratištu prikupiti oko 100.000 ljudi u 60 bataljona i 31 eskadron.

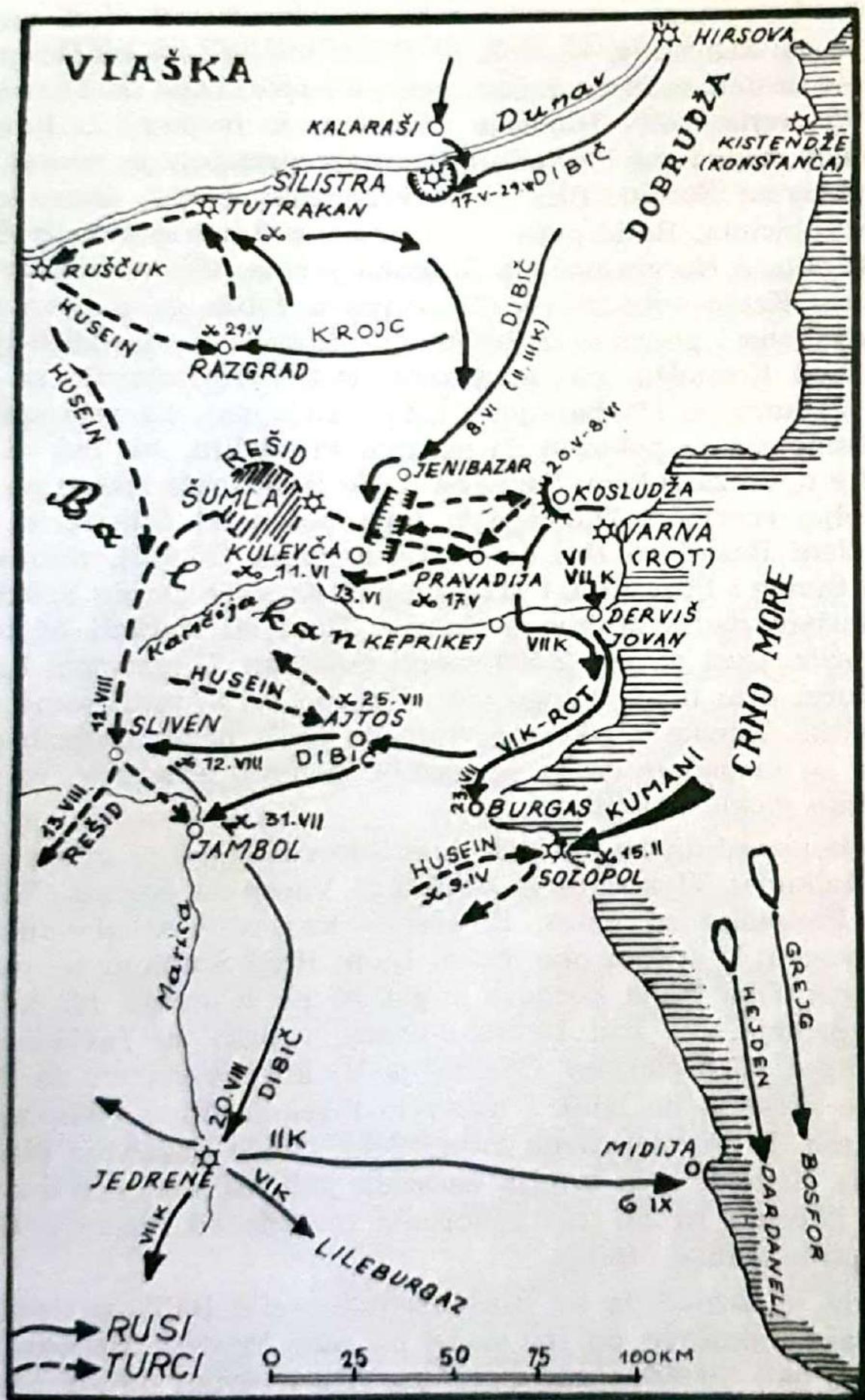
Rusi su otpočeli operacije 15. februara prepadom s mora na Sozopol, da bi i južno od Balkana stvorili sebi bazu sličnu Varni. Ovo tursko uporište u Burgaskom zalivu predalo se eskadri admiraala Kumanija posle kratkog bombardovanja, pošto se turska posada od 1.000 ljudi samovoljno povukla. Rusi su iskrcali jedan pešadijski puk i nešto kozaka i dobro se utvrdili. Napad Husein-paše, izведен tek 9. aprila, sa 4.000 pešaka i 1.500 konjanika, lako su odbili, uz podršku flote.

Ruska flota Crnog mora pod admiralom Grejgom blokirala je Bosfor, a Dardanele eskadra admirala Hejdena.

Operacije na kopnu otpočeli su Rusi mnogo kasnije. Sredinom marta su II i III korpus krenuli na Dunav iz svojih zimskih stanova, a tek početkom maja prešli su reku kod Hirsove i Kalarašija. I Dibič je bio primoran da operacije otpočne opsadom. S malom vojskom, koja mu je stavlјena na raspolaganje, nije mogao mimoći Silistru. Za napad je odredio 21.000 ljudi sa 88 poljskih i 96 teških opsadnih topova, a za zaštitu opsade prema Šumli — 6.500 ljudi pod generalom Krojcom. Silistru je branio Sert Mehmed-paša sa 13.000 vojnika i 8.000 građana.

Opsadu je Dibič izvodio metodskim postupkom, korak po korak. Posle 44 dana, do 29. juna, otvoreno je u glavnom bedemu pet velikih breša. Tog dana je tvrđava kapitulirala. Rusi su izgubili 3.000, a Turci 7.000 ljudi; 9.000 Turaka je odvedeno u zarobljeništvo a zaplenjen je 271 top.

¹⁴⁸ II korpus (Palen), III korpus (Krasovski), VI korpus (Rot), VII korpus (Ridiger). Jedinice su bile nešto slabije nego prethodne godine. Konjica (88 eskadrona) je imala oko 10.500 ljudi, kozaci (22 puka), 5.500, pešadija (120 bataljona) 48.000, artiljerija (7 konjičkih baterija sa 60 topova i 30 poljskih baterija sa 240 topova) 4.000 boraca. Ove godine garda nije angažovana. Povučena je i jedna divizija lovaca na konju.

Skica 4 RUSKA OFANZIVA NA BALKANU 1829.

U međuvremenu je Rešid-paša sa oko 20.000 ljudi krenuo 10. maja na Pravadiju — dok je Dibič bio još na maršu prema Silistri — sa namerom da tuče tamošnje ruske trupe da bi se zatim mogao okrenuti protiv Dibiča u sadejstvu sa trupama iz Ruščuka. Ali, njegov napad na Pravadiju 17. maja pretrpeo je neuspeh, pa se povukao na Šumlu. Bila je to vrlo teška borba, obostrano sa velikim gubicima. Rešid-paša je 28. maja ponovo krenuo iz Šumle za Pravadiju, a Husein-paša iz Ruščuka prema Silistri. Husein-pašu je general Krojc odbacio već 29. maja, a zatim ga ponovo tukao kod Tutrakana i potisnuo u Ruščuk. Rešid-paša je sa 40.000 ljudi¹⁴⁹ stigao pred Kosludžu gde se general Rot dobro utvrdio sa glavninom VI korpusa (24 bataljona i 36 eskadrona), ali nije smeо da ga napadne, pa je pokušao da zauzme Pravadiju, što mu ni ovog puta nije pošlo za rukom. Saznavši da je Rešid-paša izašao na otvoreno polje, energični Dibič je 5. juna pošao od Silistre za Novi Pazar (Jeni Bazar) sa II i delom III korpusa (15.000), postavio se između Šumle i Pravadije, i 11. juna kod Kulevče razbio Rešid-pašu pri pokušaju da se probije u Šumlu. Turci su izgubili 56 topova i sva vozila. Rusi navode 2.500 svojih gubitaka. U mrtvima i ranjenima Turci nisu imali mnogo više. Uporno su se tukli samo u početku bitke. Turske vojske tog vremena posle prvih hrabrih naleta brzo su se raspadale da bi se kasnije ponovo prikupile, pa su se tako teško mogle uništiti.

Posle pada Silistre i pobede kod Kulevče Dibič je smelo krenuo preko Balkana; VI korpus je uputio iz Varne za Burgas, VII korpus iz Pravadije za Ajtos, II korpus kao rezervu glavninom za VI korpusom. U svemu oko 30.000 ljudi. Pred Šumlom je ostavljen III korpus. Oba čelna korpusa stigla su na Kamčiju 18. jula, VII kod Keprikeja, VI kod Derviš-Jovana, i brzo su savladala slab turski otpor na prelazima. Odavde je VI korpus krenuo za Burgas, a VII je skrenuo na istok i nastavio marš za VI korpusom. Dibič je smatrao da je operativno i logistički suviše riskantno pustiti ga na Ajtos. Sada je cela armija nadirala jednom kolonom duž obale. Sva tri korpusa su 23. jula grupisana severno od Burgasa. Grad je zauzet posle slabog otpora.

Kada je saznao da su Rusi krenuli preko Balkana, iznenadeni Rešid-paša pokušava da im stane na put. Privlači Husein-pašu iz Ruščuka, oko 10.000 ljudi šalje na Ajtos, drugi jedan odred na

¹⁴⁹ Jezgro ove vojske činilo je 20 pukova regularne pešadije i 6 pukova regularne konjice.

Jambol, a zatim sam kreće preko Balkana sa glavninom. U toj situaciji Dibič ne može nastaviti za Jedrene ili Carigrad, već se okreće prema zapadu u susret turskim snagama. Koliko je odlučan toliko je i oprezan. U toku te operacije VII korpus je razbio Husein-pašu kod Ajtosa 25. jula, general Šeremetev je 31. jula odbio turski napad kod Jambola, a Dibič je 12. avgusta tukao tursku glavninu kod Slivena.

Dibič je sada smelo iskoristio ove uspehe i zabunu koju je njegova pojava južno od Balkana izazvala na turskoj strani, gde se verovalo da vodi sa sobom 100.000 ljudi. On se tako i ponašao. Nastavio je odmah za Jedrene, gde je, zahvaljujući svom energičnom držanju, ušao 20. avgusta bez otpora.

Azijsko ratište

Za seraskera Anadolije postavljen je Saleh-paša, a za pomoćnika dodeljen mu je Haki-paša. Oni su razvili veliku aktivnost da podignu što veću vojsku. Pridobili su Ahmed-beja, poglavara Hadžara, planinskog plemena akalciškog pašaluka, upravo radi preotimanja Akalcika još u zimsko doba dok Rusi ne budu spremni za operacije. Ahmed-bej je 20. februara napao ovaj grad, a kada je odbijen pristupio je opsadi. Naišao je zatim pukovnik Burcov koji je 4. marta deblokirao tvrđavu. Da bi podržao Burcova general Hese je kod Limana blizu Nikolaje napao i odbacio trapezuntskog pašu.

Za početak proletnjih operacija Paskevič je raspolagao sa svega 13.000 pešaka i 4.000 konjanika redovne vojske, ali je uspeo da formira mnoštvo (najamničkih) milicijskih jedinica od Đurđjanaca, Kurda i Tatara. Bio je brižljiv u pripremama, a odlučan u akciji. Dobar administrator i diplomata, uspeo je da stiša krizu koja je nastala ubistvom ruskog ambasadora u Teheranu, bez štete po ruski ugled. Čim su klimatske i političke prilike dopustile, rešio je da krene na Erzerum, a odavde, bilo prema Sivasu, bilo prema Trapezuntu. Do 9. juna gotovo svu svoju snagu je grupisao kod Kotanlija, oko 15 km zapadno od Karsa na putu za Erzerum, pošto su Burcov i Muravjev 2. juna kod Čaborija, jugozapadno od Akalcika, razbili Turke koji su ponovo bili ugrozili ovaj grad i time otklonili svaku opasnost za desni bok. Kod Kotanlija Paskevič je prikupio oko 12.000 pešaka, 6.000 konjanika i 70 topova, ne raču-

najući odrede milicije. Da bi što jače grupisao snage on je znatno oslabio i levu grupu kod Bajazida.

Saleh-paša je postavio Haki-pašu sa 20.000 ljudi na južni put kod Milidiza gde se ovaj utvrdio, a sam je krenuo severnim putem preko Zevina. Paskevič je uputio Burcova da demonstrira pred Hakijevim logorom, a sam je pošao preko planine severnim putem. Kod Zagina 19. juna razbio je Saleh-pašu koji se tu pojavio sa oko 12.000 ljudi, a zatim je zauzeo njegov logor kod Zevina. Idućeg dana razbio je i Haki-pašu napadom iz pozadine, a 26. juna je ušao u Erzerum gotovo bez otpora. U međuvremenu paša iz Vana je uzaludno napadao Bajazid branjen šakom ljudi.

Po padu Erzeruma sva se aktivnost Rusa svodila na pacifikaciju nemirne okoline i na nasilno izviđanje, posebno u pravcu Trapezunta u namjeri da se preko ove luke uspostavi veza s morem, što bi vanredno olakšalo operacije. Operacije su obustavljene 28. septembra kada je stigla vest o prekidu neprijateljstava u Evropi.

JEDRENSKI MIR

Dibič je ušao u Jedrene sa 15.000 do 20.000 iscrpljenih ljudi koji su se naglo topili. O daljem nadiranju ka Carigradu nije moglo biti ni reči. Turci su tamo bili već prikupili oko 30.000 vojnika, a skadarski Mustafa-paša stigao je sa 40.000 već do Sofije. Istina, taktička nadmoćnost ruske vojske bila je neosporna. Dotle su svi sudari od značaja bili u njenu korist, u Evropi i Aziji. To je jedna od opštih karakteristika ovog rata. Uz to je Dibič mudro i brižljivo pazio da ne digne protiv sebe muslimansko stanovništvo, vodio je računa o njegovim verskim osećanjima, ekonomskim interesima i lojalnosti prema sultanu. Ipak, ruska ofanziva je došla do svoje kulminacione tačke. Situacija Rusa u Jedrenu je bila čak nepovoljna, ali u njihov prilog dejstvovalo je uverenje Turaka da su oni znatno jači nego što su u stvari bili, što je bilo sasvim u skladu i sa Dibičevim samosvesnim držanjem. I strane ambasade u Carigradu znatno su precenile Dibičevu vojsku. Svi su u Carigradu bili izgubili glave. U očima velikih sila Dibičevi i Paskevičevi uspesi, koje je geografski povezivala nadmoćna ruska flota, pretili su slomom turskoj imperiji. Evropski kabineti vrše jak pritisak na Portu koja je sada popustljivija. Ni Rusija, svesna svoje nepovoljne strategijske situacije, nije postavila neprihvatljive zahteve. Na zahtev cara Nikole, pruski kralj, njegov tast, još je u

toku leta poslao u Carigrad generala Miflinga ne bi li ubrzao zaključivanje mira.

Obostranom željom dolazi do Jedrenskog preliminarnog mira, 14. septembra 1829. Rusija se obavezala da vrati sultanu sve zauzete pokrajine, izuzev ostrva u delti Dunava, samo je u Aziji sačuvala Anapu, Poti, Akalcik, Ackur i Akalkalaki. Potvrđena su sva prava Moldavije, Vlaške i Srbije¹⁵⁰ iz Akermanske konvencije. Rusija je dobila pravo plovidbe kroz moreuze, a tim pravom mogli su se koristiti i brodovi drugih sila, sem u slučaju ratnog stanja s Rusijom, što je takođe išlo njoj u prilog. Ogromnom ratnom odštetom od 11,500.000 dukata Rusija je dovela Tursku u dugo-trajnu zavisnost. Porta je priznala rešenje grčkog pitanja po ugovoru od 6. jula 1827. Jedrenski preliminarni mir potvrdila je Londonska konferencija.

¹⁵⁰ Na osnovu Jedrenskog ugovora, 30. septembra 1830. sultan je izdao hatišerif za Srbiju, a uskoro na pritisak Rusije drugi sa preciznjim odlukama o autonomiji Srbije i o vraćanju šest nahija koje su Srbi bili oslobođili u prvom ustanku. U to vreme Porta je priznala Milošu nasledno kneževsko dostojanstvo (1830). Šest spornih nahija Miloš je zauzeo tek 1833, u doba tursko-egipatskog rata.